॥ ॥अथवीरमित्रोदयप्रारंभः॥ ॥

वीरमित्रोदयः
१

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥अथवीरमित्रोदयास्यधर्मशास्त्रंलिख्यते तत्र प्रथममेयव्यवहारास्यप्रकरणं पुरतः प्रविलोक्यभगवांश्चार्यपरतः
कामपिकामकामुकस्त्रीं पुलकावितपीनचारुदंदः कुडालंनः कुरुतादुघुष्टकांदः १ स्वस्तिश्रीयुतवीरमित्रनृपतेरागाद्यवाणाद्भुतकः श्री
मित्राभिधयोदितः प्रतिदिशंकीर्त्यानिशंमोदितः नानानिर्णयवर्णनेव्यसनिनांसंख्यावतांधीतिदंसंग्रामव्यवहारसाधकमिमंकुर्वेप्रका
शंपरं २ उद्भूतप्रभवप्रजापतिभवप्रामाभवंगाप्रतानेनाकारमरागमत्सरबुधाराध्यानिदिव्यासनेः धर्मैकाश्रयमाश्रयंमुनिगिरामह्ना
सदुश्चारकं प्रलोमिव्यवहारमच्युतमिवप्राकप्रसूनंप्राकनैः ३ परिभाष्यापरिष्कारःप्रमाणानिनृपणं विवादपदानिदैशः प्रकीर्णक
विवेचने ४ एवंप्रकरणान्यत्रचत्वारिप्रथमेपुनः लक्षणंव्यवहारस्यनिरुक्तिंमुनिभाषिता ५ व्यवहारस्यभेदाश्चस्वलक्षणविलक्ष
णाः सामान्यतोविशेषाश्चपरिभाषाप्रकाशने ६ सामान्यपरिभाषायांधर्माधिकरणेक्षणं दर्शनंव्यवहारस्यगतोविधिविवेचनं ७ प्रा
ड्विवाकस्वरूपंचसभापतिसभासदां निरूपणंचसभ्यानांसयुक्तिकबलाबलं ८ कैश्चाचिन्तभ्यभिन्नानामपिस्वानंसभास्तले तत्सया
ज्ञनमादेशादेयव्यवहारयोः ९ विवेचनमथोकार्यंसद्दएकसभापतेः प्रतिज्ञानरहेतूनांपदानांसिध्यिलिंगानि १० निरूपणम
सद्दष्टावदृष्टोचसभापतेः सद्दष्टएकस्यदोषोक्तिःसम्यक्दृष्टोफलाभिधा ११ विशेषपरिभाषायांप्रत्यभियोगनिर्णयः निह्नवादो
विधिलक्षणनिह्नवादिविवेचने १२ विलेख्योनरदानेचक्षुश्चिन्हेविलेखने आदेयप्रकरणेत्वर्थाविधिर्व्यंतेक्रमादमी १३ उपाहृतप्रमें
गाद्यैरन्येपिपनदनुव्रताः हेतीयीकेनृमाक्ष्यादिलक्षणंतत्रसाक्षिणः १४ असाक्षिणस्तत्रहेतुः साक्षिप्रश्नविधिस्ततः तद्दृष्टेनिर्णयः
कोदत्तस्यैकश्चिद्दोषता १५ निर्णयोलिखितस्यात्रतत्रदानादिलक्षणं साक्षिणोलिखितस्यापिद्वाद्भक्तेन प्रमाणता १६ भुक्ति
र्विशेषणान्यत्र्यार्थीपत्रनुमानता लौकिकानांप्रमाणानामभावेदिव्यभावना १७ दिव्यभेदास्तदावस्थादेशकालाधिकारिणः
तन्मात्रकास्तद्विशेषविधयोविविधाक्रमात् १८ तेषामपिचराद्धेत्याःनुमानेनमानतः एतेषांविधियेतेषांनानैवैकंततःक्रमा
त् १९ व्यवहारपदान्यष्टादशेहिष्टानिलक्षणं तेषांसामान्यमथतद्विदानोविविधाविधा २० एतेषांःसम्यगुच्यंतेतुरीयेतुमकी
र्णकं यल्लोकमुपयुक्तंतद्विच्यप्रतिषाद्यते २१ अथकोयंव्यवहारः प्रमाणतर्कोपष्टब्धः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहइतिचेन्न वा
दादिदर्शितत्वात्पक्षैः लिखितादिःप्रमाणविशेषः परिगृह्यतइतिचेन् तत्रापितस्यहेत्यविशेषात् अनुमानाद्यबहिर्भावाच्चतेषामव्या
वर्तनैकत्वात् अतएवान्यविशेषेनस्वसंबंधिनथाकथनमित्यविपगल्भे प्रमाणानभीवेणस्वइपनिरूपणांनोचित्याच्च कथनादेव्यवहार
पदवाच्यलब्धव्यवहारारूपः पश्चादित्याद्यनन्तव्याच्च उच्यते कृणादानादिलौकिकार्थविषयाकथेवव्यवहारः कथाव्यपदेशाभावस्तु
शास्त्रीयपदार्थाविषयत्वात् अधिकरणादिव्यपदेशोयथावैदिकार्थविषयककथायांतथाचव्यवहारव्यपदेशः अतएवयथार्थहे
त्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपियुक्तं तच्चतत्रतत्रप्रदर्शयिष्यते चतुष्पात्त्वमपिनस्यात्तद्विशेष्येवेत्ययुपपादयिष्यते यत्तुगो
पालेननत्वनिर्णयेषुकथातोद्दादत्वमेवास्थेतिमिश्रमतंतेनोपन्यस्यतयभंगफलकत्वात्तदपनावमानत्वाच्चलप्रमेयायमिति १

नल्लिरस्मंतद्दृश्यमथ्यर्थकं शंकातत्वाभियोगप्रदेनउभयमृषत्वस्थेवयुक्तत्वात् येनेदृक्कस्यव्यवहारायोग्यत्वात् अस्यविनेदंवेपरम
संभवि अन्यविशेषेनस्वसंबंधिनयाकथनमितिविज्ञानयोगिवद्बोध्यंवमतिनायुक्तं नचपक्षेदित्यनन्वयः निर्णयार्थकथनंतथा
सर्वानबंधभिस्तद्व्याख्यानात् स्मृत्याचारव्यपेतेनमार्गेणार्थधर्मिकैः पंरैः आवेदयतिचेद्वादीत्यव्यवहारपदेहितत इतियाज्ञवल्क्यवचने
यद्यपिव्यवहारपदान्यृणादानादीनिसामान्यलक्षणयतिनथापिव्यवहारसामान्यलक्षणमपिसमानसंबंधिसंबंद्धतयानतःप्रतीयते
तस्मात्तयमर्थः स्मृत्याचारादिधर्मप्रमाणानिकोनरीत्याऽन्यैरभिभूतःपुरुषोराजादिर्भीव्यवहारदर्शिभ्यांव्यवहारंवेदयतिनहिंतदावेद्यमा
नैचनृष्याद्यव्यवहारस्यपदेविषयः हीतिप्रसिद्धमृणादानादिलक्ष्यतेनमन्वादुक्तमृषक्षिप्रमिति एवंचार्थार्थितस्यार्थिनमाधार्थकस्य
प्रत्यर्थितेनयार्थिवादश्चव्यवहारइतिप्रतीयते इदंसंबन्धमितिलक्षणयासामान्यविशेषेनैत्यादिनानिरूढस्यसुकं अन्यविशेषेनेत्यनुक्तेप्रः
श्नोनगतिरूपणास्वसंबंधिकथनमपिव्यवहारःस्यात् स्वसंबंधितयैवनुक्तेएकसंबंधितयासाक्षिणाकथनमन्यविशेषभवत्वेवत्स्या
थार्थिवाथपि रतःस्वसंबंधितयेति इदंचोत्तरचतुष्टयेष्वनुगतं नचसंप्रतिपत्तावप्यासिः तत्रापिसाध्यतयावादिनानिर्दिष्टस्यसिध्यत
यानिर्देशतादृशोधपर्यवसानात् अन्यथोत्तरत्रभंगप्रसंगात् यत्रापिद्वाद्वयविभावादिनोनत्रापिपरस्परविरोधाभ्रष्यभावान्वाच्यासिः इ
दंचाग्रेव्यक्तीभविष्यति यच्चकात्यायनेनोक्तं प्रयत्नसाध्यंविद्धिलिंगेधर्मार्थेन्यायविस्तरे साध्यमूलत्वमेवाहोरात्रेसउच्यत
इति एतच्च व्यवहारेहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतयामाधवीयपाराशरादिग्रंथेव्याख्यातं विहितानुचरणानिधिभवुर्जनादिप्रयत्नसाध्येध
र्मीख्यवस्तुनिविच्छिन्तीविद्युतेसतीतिव्यवहारहेतुरुक्तः धर्माधर्मविपुवस्येव्यवहारहेतुत्वात् तथाचनारदः मनुःप्रजापतिर्यस्मि
न्काले राज्यमबूभुजत् धर्मैकतानाःपुरुषास्तदासन्सत्यवादिनः तदानव्यवहारोभून्नद्वेषोनापिमत्सरः नष्टेधर्मेमनुष्येषुव्यवहा
रःप्रवर्तनइति ह्यद्दस्मृतिरपि धर्मप्रधानाःपुरुषाःपूर्वमासन्नहिंसकाः लोभमोहयाभिभूतानांव्यवहारःप्रवर्तनइति न्यायेत्यादि
नाव्यवहारस्वरूपमुक्तं तत्रमाधवीयव्याख्याने न्यायःशिष्टसंप्रतिपन्नोलौकिकमार्गःतस्यविस्तरइदंयुक्तमिदमयुक्तमिति
उपपत्तिपुरःसरंनिर्णयः तस्मिन्विषयेभूतेतत्प्रवर्तनेकार्यंप्रत्यर्थिनाःसाध्यमूलसाध्यमृणादानादिपदेनमूलस्यद्विषयकोऽ
र्थोविवादःसव्यवहारइति मदनरत्नेतुन्यायःप्रमाणंतस्यविस्तरःप्रवृत्तिर्येस्यतास्मिन्विषयइति साध्यमूलेत्यादितुव्यं म
दनरत्नाकरस्मृतिचंद्रिकाकल्पतरुकारैःसर्वैरेवंदर्शनंव्यवहारस्वरूपपरतयापिव्याख्यानमुक्तं प्रयत्नसाध्यक
र्मसाध्येपराभिभवेनस्वस्वधनाभोक्तृभावेसतिदेवेनराजादोसतिन्यायःप्रमाणंविस्तायेतेप्रपंच्यतेयस्मिन्स्मिन्धर्मीधिक
रणेसदसिसाध्यमूलेत्यादिपूर्ववत् तेनापिप्रागुक्तमेवविवक्षितमतस्तत्रपदकृत्यनानावृपतितव्यं वर्यंतुसर्वंसम्यंतसामा
नाधिकरण्येनव्याचक्ष्महे विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्येधर्मार्थेन्यायविस्तरे नीयतेःश्रोतेनेतिन्यायः प्रमाणंश्रुतिस्मृ

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

त्यादिविस्तार्यते प्रवर्तनेऽस्मिन्नुक्त्यादिप्रमेयइत्यर्थः विच्छिन्नेविविधच्छिन्नेप्रमाणापरिज्ञाननान्यथानवधारणादिनाद्रु
ज्ञेयेसति यद्बाधमप्राप्तस्यायनः ननेतिधर्मस्यबाधमप्राप्तिपादकद्रुतिन्यायेन न्यायविस्तरेप्रमाणसमूहद्रुनिस्मृत्यादिप्रमाणादि
नाविच्छिन्नेलुप्तप्रायसनिस्साध्यमूलत्वादिनानाप्राप्तिः हागैनः स्वधर्मस्यस्वयाप्राप्तिः परधर्मस्यवर्तनं न्यायेनक्रियतेननुव्य
वहारःसङ्क्ष्यनद्रुति न्यायेनप्रमाणेनननस्मात्पिपूर्वोक्तोवनात्यर्थे द्रुतिव्यवहारलक्षणे ७ निरुक्तिःपिव्यवहारपदस्य
मुमेवार्थमुपलक्षयति साचकात्यायनेनोक्ता विनार्थेद्रुमेदद्वारणेद्वारद्रुभेन नानासंदेहद्वारणात्व्यवहारद्रुतिसम्,
तद्रुति अथव्यवहारणदाः नारदःसानरेणनुनरश्चेवनिसविज्ञेयोद्विलक्षणः सानरेणभ्यधिकोयश्चविलरवारवृषेकः षणड्
नि यदिपराज्ञेयहृनदापराज्ञयदंडाभ्यधिकमेतावद्राज्ञेदास्यामीतियःवलिखनपूर्वेकंप्रतिज्ञायनसमानरद्रुत्यर्थः तद्र
हितोनुनरद्रुत्यर्थोद्रुकंभवति सणवत्रयोदशप्रकारनिषेधलक्षनयोनरभेदानुद्दिश्यविद्वतवान् यथाह चतुष्पाच्चतुः
स्थानश्चतुःसाधनसणवत्र चतुर्हितःचतुर्व्यापीचतुष्कारीचकीर्तितः त्रियोनिर्द्व्यभियागश्चद्विद्वारोद्विगतिस्मृता अष्टांगो
ष्टादशपदःज्ञानशास्त्रसंख्यवच धर्मश्चव्यवहारश्चचरित्रंराजशासनं चतुष्पाद्व्यवहारायमुनरःपूर्वबाधकः नवम
त्यस्थितोधर्मोव्यवहारमुसाक्षिपु चरित्रेनुस्वीकरणराज्ञाज्ञायानुशासनं साम्याद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधनउच्यते
चतुर्णामपिवर्णानांरक्षणाच्चचतुर्हितः कर्तृनयोसाक्षिणश्चसभ्यानुराज्ञानेमवच व्याप्तोनियादृशेयस्माच्चतुष्पादी
ततःस्मृतः धर्मस्यार्थस्ययशसोलोकपंक्तेरुत्थेवच चतुर्णांकरणादेवचतुःकारीप्रकीर्तितः कामात्क्रोधाच्चलोभा
च्चविषेयोयस्मात्प्रवर्तने त्रियोनिःकीर्त्यतेननुत्रयमनद्विद्यादकृत् द्व्यभियागस्तुविज्ञेयः शोकानत्वाभियागतः शोकास
तांतुसमर्गोनलवोद्वाभिर्द्वांनाभ्यु पलद्वयाभिसंबंधाद्विद्वारः समुदाहृतः पूर्ववादस्त्रयोःपक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः भूतलखानुसाक्षिता
द्विगतिःसमुदाहृतः भूतंतत्रार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहृतंछलं राजासंपुरुषः सभ्यःशास्त्रंगणकुलंरवेको हिरण्यमग्निरुदकमथो
गःसमुदाहृतः कृणादानस्युपनिधिः संभूयोत्थानमेवच दत्तस्यपुनरादानमश्रुश्रूषाभ्युपेत्यच वेतनस्यानपाकर्मतथेवाः
स्वामिविक्रयः विक्रीयासंप्रदानंचक्रीयानुशयमेवच समयस्यानपाकर्मविवादःस्तेयसंज्ञस्तथा स्त्रीपुंसयोश्चसंबंधोदाय
भागोयश्चसाहसः वाक्पारुष्यंतथैवोक्तंदंडपारुष्यमेवच द्यूतंप्रकीर्णकंचैवेत्यष्टादशपदस्मृतः क्रियाभेदात्मनुष्याणांपुरा
शास्त्रानिगद्यतेद्रुति॥ ॥यद्यपिप्रतिज्ञादीनांवक्ष्यमाणानांसाक्षाद्व्यवहारस्वरूपघटकत्वाद्व्यवहारपदकत्वेसुकं धर्मादीनांतु
तत्रसत्त्वेऽपिनोधर्मद्रुनिनारदोक्तप्रकारेणवनिर्णयमात्रहेतुत्वान्नसाक्षाद्व्यवहारःपादत्वमर्हं याज्ञवल्क्यादिभिरतएवतेषा
मेवव्यवहारपादत्वमुक्तं तद्वचनानित्यंश्रद्दर्शयिष्यंते तथापिनिर्णीयाव्यवचनुर्थव्यवहारपादहेतुत्वेनगौणमेवव्यवहा

रपादत्वमेषामभीष्टं व्यवहारपदेननिर्णयएववक्ष्यंते तत्रैतुत्वंतत्पादत्वमितिनदुष्टं तथाचबृहस्पतिः धर्मादीनां
निर्णयहेतुत्वंस्पष्टमेवाह धर्मेणव्यवहारेणचरित्रेणनृपाज्ञया चतुःप्रकाशाभिहितः संशिद्धोर्थोनिर्णीयइति गौणाना
मेषांधर्मादिपादानामधिकरणकथनं तत्रमत्स्यस्मिनोधर्मद्रुत्यादिना अत्रमाधवीयेचरित्रंतुस्त्रीकरणद्रुतिपाठंलिखित्वादि
शाचारचरित्रंतत्स्त्रीकरिनदेवनिर्णयहेतुरितिव्याख्यातः कात्यायनवचनेचतत्र यद्यदाचार्यतेयत्रधर्मोधर्ममेवा देश
स्याचरणेनिर्त्यचरित्रंतद्विकीर्तितं चंद्रश्चरणंतुचरित्रंतुपुत्रकरणमितिपठित्वायुक्तंपरिकल्प्यः तत्करणमधिकरणंव्य
स्थितिव्याख्यानंतद्रुद्विहीनाहवनोनरासंवादाद्व्हेयं तथानिर्णयहेतुत्वंप्रपंचितं कात्यायनेन दोषाकारीतुकर्तृत्वंधनहारीस्वकंध
नं विवादेप्राप्तुयाद्यत्रसधर्मेणवनिर्णयः वाक्पारुष्यंस्यादिदोषकारीव्यवहारप्रवर्तनंननुमंनरेणेवानुनादीनाधर्मादिमुखोःधर्मा
द्रीतश्चस्वस्यदोषकर्तृत्वंस्वयमाप्नुयेनि यत्रधनंस्वामीधर्मीभिमुखादधर्मज्ञोरुच्यः धर्मेणादिव्यवहारेनैवस्वकीयंधनमाप्नोति
तत्रोभयत्रसंप्रतिपत्त्यनरइतियावत् धर्मेणेवनिर्णयइत्यर्थः अतएवोक्तं तत्रसत्त्वेऽपिनोधर्मइति स्मृतिशास्त्रंनृपायत्किंचित्प्रवर्तते
धर्मसाधर्मैः कार्याणांनियमार्थंचव्यवहारः स्मृतोद्विजः धर्मसाधर्मैः सत्यैः स्मृतिशास्त्रंसाक्ष्यादिक्रियाप्रत्ययकमार्थंप्रत्यर्थिनोः
कार्यनिर्णयार्थंप्रथितंतप्रत्यर्पितंयत्रचतुष्पाद्व्यवहारः प्रवर्तनेननिर्णयकरणमितियावत् तत्रव्यवहारोनिर्णयहेतुरित्यर्थः अतए
वोक्तं व्यवहारस्तुसाक्षिपुसिद्धति साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणं चरित्रविषयवचनंपूर्ववदेवोपवर्णितं न्यायशास्त्राविरोधेनदेशद
ष्टसंस्थेवच यधर्मस्थापयेद्राजान्यायंतद्राजशासनं न्यायशास्त्रंव्यवहारप्रतिपादकंस्मृत्यादिशास्त्रंतदविरोधेनदेशादृष्टसंस्थाचार
स्याविरोधेनेति संप्रत्यातनर्गतस्यानिश्चित्यान्तर्यःराजायधर्मेरजायथेदाज्ञापयेत्तन्यायस्युक्तंराजशासनंअन्यदन्याय्यमित्यर्थान्
तादृशाज्ञासनानुरोधेनानिर्णयः कर्तव्यइत्यर्थः धर्मादीनांमुनिरोलस्यपूर्वपूर्वबाधकमुत्तरत्रविवक्ष्यते असतोविषयेस्मृत्यादीनांस
मर्गात्पारदार्यस्त्रियादिकोद्रीतयाभियोगः हाडालिंगंचौर्यादिचिह्नंतदर्शनात्साक्षाद्दर्शनंतत्साक्षादर्शनंतेनैवंचौर्यादिकृतामि
तिनिश्चयरूपेणाभियोगस्तत्राभियोगइत्यर्थः हिरण्याग्न्युदकानांयथासंभवंव्यवहारोगत्वेऽष्टादशपदानांनिरूपयिष्यतेकिंवापंचा
दशैककव्यवहारपदसंबंधिव्यापारपंचदशदत्वेनतत्प्रकारत्वंशास्त्रंतं ॥ ॥इतिव्यवहारपंचदशः ॥ ॥अथसामान्यपरिभाषा तत्रधर्माधि
करणात्व्यासभानिनृपेण स्वहस्यतिः दुर्गमध्येगृहंकुर्याज्जलदुर्गान्वितंतथैव कृ ग्रादिद्विप्राप्तुवीतस्थलदुर्गमेवंकृत्यंत्यजेत्प्रा
ज्ञोत्यभूपासनीपेनांबीजरत्नसमन्वितो प्रतिमालक्ष्यदेवेऽश्वयुक्तामध्येवुनातथेति लक्षण्यांवासुलक्षणोक्तलक्षणेनतुलक्षितां
अभ्यंवुनैतिसमाहारद्वंद्वः सभायांधर्माधिकरणंत्वंकात्यायनआह धर्मशास्त्रानुसरिणअर्थशास्त्रविवेचने यवाधिकृतोविद्वान्ब्रा
नेधर्माधिकरणेहितादिति तत्रसभ्योपवेशनमाहमनुः यस्मिन्देशेनिषीदंतिविप्रावेदविदस्त्रयः राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान्ब्रह्मात्मा
ज्ञोसभांविदुरिति त्रयइत्युपलक्षणं अधिकानामपिस्मृतंतावत्तत्रचवक्ष्यते अधिकृतोविद्वान् प्राड्विवाकः अत्रप्रविशत्सभां

सभामेवप्रविश्येदमित्यादिवचनात्सभामुखंव्यवहारदर्शनस्थानं अन्यान्यथमुत्थायनित्यव्यवहारवचनादवगंतव्यानि देशस्थानानि दानादानेचवचैवाग्रवीद्गुरुः निर्णयंप्रेक्षतांगंतिविवादेआर्यवादिनः आरण्यास्तस्वकैःकुर्युःसार्थिकाःसार्थिकैस्तथा सैनिकाः सैनिकैरेवआमेयुभयवासिभिः उभयानुमतेचैवगृह्यतेस्थानमंक्षितं कुलिकाःसार्थमुख्याश्चपुरग्रामनिवासिनः ग्रामंघोरगणश्चैवग्रामवृद्धिव्यश्चवर्गिणः कुलानिकुलिकाश्चवनियुक्तानृपतिस्तथेति स्वकैरारण्यकैः ग्रामेघात्यापिवाश्रद्धेयग्रामिरण्यदीक्षितैर्वसंनितेऽपसवासिभिर्निर्णयंकुर्युरुभयव्यवहारप्रभाक्षानेषांकुलिकाः कुलश्रेष्ठाः साधोग्रामदेवयात्रादोषिकिनोज्ञानसंघः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः पुरंमुख्यनगरं तन्मादर्वाचीनोग्रामइतिपुरग्रामनिवासिनोर्भेदसार्थः कुलिकादीनिपंचस्थानानि तानिचारण्यकादीनामेवः ग्रामादीनिदशस्थानानिसाधारणानि ग्रामेग्रामाकारणावस्थितोजनः घोरः पुरवासिनोमहद्ग्रहणंघोरजनकाद्यर्हादशहीनज्ञातयः चातुर्विद्यःआन्विक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः वार्णीगणप्रमुखतयः ॥ इतिमभाभिरुपर्णा ॥ ३ ॥ ॥अथव्यवहारदर्शनविधिः॥ तत्रमनुः व्यवहारान्दिदृक्षुस्तुब्राह्मणैःसहपार्थिवः मंत्रज्ञैर्मंत्रिभिश्चैवविनीतःप्रविशेत्सभां तत्रासीनःस्थितोवापिपाणिमुद्यम्यदक्षिणं विनीतवेषाभरणःपश्येत्कार्याणिकार्यिणां प्रत्यहंदेशदृष्टैश्चशास्त्रदृष्टैश्चहेतुभिः अष्टादशसुमार्गेषुनिबद्धान्निष्ठमकण्टकं धर्मासनमधिष्ठायसंवीतांगःसमाहितः प्रणम्यलोकपालेभ्यःकार्यदर्शनमारभेदिति व्यवहारान्पूर्वलक्षितानादिदृक्षुर्निर्णीनीषुः पार्थिवोभिधिकक्षत्रियः तमधिकृत्यप्रजापालनव्यवहारदर्शनादिविधानानुयया क्रमोभवेत्क्रमेणदुत्पादिषु नृपत्रहणंनुअन्यस्थापितत्वेनापन्नस्यप्रजापालनोपयिकंधर्मज्ञातेभवतीतिगम्यते आसीन स्थितोवेतिमामथ्यायनुसारेणपूर्वंप्रवृत्तार्थेप्रत्यर्थेपक्षयोर्वाव्यवस्थितोविकल्पः दक्षिणपाण्युद्यमनंकार्यंणामवधानवोधनार्थं विनीतवेषाभरणत्वेनषण्णामपिप्रतिभानिदृत्यर्थंमुपात्तं प्रत्यहमित्यनेनाङ्गिकंव्यवहारदर्शनमन्यावश्यकालेका देशदृष्टःश्रुतिस्मृत्यनुकाभिरिदशाचारूपास्तदविरुद्धाहेतवोयुक्तिकलापाः ययोदीच्यमध्यमानांकन्यायाश्चिनुमागतायथाजनदानंकन्याप्रतिश्रवणप्रतिबंधमतस्तस्मिन्कृतेअचर्म्यतस्मैकन्यादातव्येतिनिर्णेनव्यं एवमन्यदप्यूह्यं व्यवहारकात्यायनः यस्यदेशस्यये।धर्मः प्रवृत्तःसार्वकालिकः श्रुतिस्मृत्युपरोधेननदेशदृष्टःसदुच्यतइतिमोर्गेषुव्यवहार पदेषु निबन्धानिसंबन्धानिबन्धनिर्णयोपयोगित्वाद्धर्मासनं सर्वेषांगोत्रजरत्नाद्यात्मनशरीरकुटुम्बेननीतिशास्त्रोक्तंकर्म णादिपरिहारोपयोगिभवेन्मुखलक्षितं समाहितोविशेषेषुशून्यः विशेषदशायांतत्प्रतिपाद्यसाधोर्व्यवस्थाक्षित्यस्थलोकपाल प्रजापालीपनृपयोगी यातवल्क्यः व्यवहारान्पक्ष्यन्प्रेक्षेद्विद्वद्ब्राह्मणैःसह धर्मशास्त्रानुसारेणक्रोधलोभविवर्जितइति अवश्यव्यवहारात्स्वयंपश्येत्तस्थेःपरिहतोन्यहमित्यनेनवक्ष्यमाणेनविहितस्य व्यवहारदर्शनस्यानुवादोब्राह्मणसाहित्या दिविधानार्थः ब्राह्मण ग्रहणंक्षत्रियादिव्युदासाय सहयुक्तेःप्रधानेइतिव्याकरणस्मरणात् सहार्थतृतीययातेषामप्रा

धान्यंगम्यतेइति तस्यचैतन्यं योजनमदर्शनान्यथादर्शनयोर्नेतिबोधः किंतुराज्ञएवेतिबोधनं धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवाक्रो धलोभाभावितिनैसर्गिकत्वंदर्शनोपादानंक्रोधलोभाभ्यामदर्शनान्यथादर्शनयोर्दोषातिशयप्रदर्शनार्थं नचक्रियानुवादेननिकगुणविधानेवाक्यभेदः दर्शनकर्तृतयावाक्यांतरप्राप्तावहिश्चोद्यस्यकार्थस्यबोधनानहत्वात्तस्यैः चोरुयेयबाक्येनात्य र्थानुरोधेननस्मार्तोयत्वाच्च ननुसर्वोपव्यवहारदर्शनविधयोनतावत्केवलादृष्टार्थाः प्रजापालनौपयिकदुष्टादृष्टपरिज्ञानस्य दृष्टस्यावश्यकत्वात् अतएवविज्ञानेश्वरः आभिमुख्यादिगुणयुक्तस्यराजःप्रजापालनैपरमोधर्मस्तच्चदुष्टनिग्रहंविनानसंभव तितत्परिज्ञानंचव्यवहारदर्शनेनेतिव्यवहारदर्शनमहगृहः कर्तव्यमित्युक्तं व्यवहारान्वक्ष्यंपश्येदित्यादि नचदंडकल्पेनेति वाच्यं स्वर्गादिफलस्यादर्शनान्यथादर्शनयोः प्रत्यवायस्यवचनांतरेबोधनात् तथाचकात्यायनः सप्ताङ्गिवाकःसामात्यःसप्तात्म णापुरोहितः समभ्यर्च्यप्रेक्षकीगाल्स्वर्गीतिष्ठतिधर्मतइति अत्रब्राह्मणपुरोहितशब्देनभयुक्तानांतेषांग्रहणं सभ्यशब्देननियु क्तानां ग्रहस्यतिरपि विप्रोधर्मइतुमत्यादिस्कंधशब्देनमहीपतिः सचिवाःपत्रपुष्पाणिफलन्यायेनपालनं येशीर्षेफलरसोभा गोपयग्रहणंतेअज्ञेयलोकपंक्तिःस्वर्गस्थानंचशाश्वतं विदित्वेतान्यायरसान्समीभूतावविवादनं त्यक्तलोभादिकंराजाधर्मेकु र्यादिनिर्णयमिति न्यायरसान्यवहारदर्शनफलानि प्रत्यवायोपिमनुनोक्तः विप्रोधर्ममीद्यर्मणसभांयवीपतिष्ठेत शल्यंवास्य निकृंतेतिविधास्त्रसभासदः पादोधर्मस्यकर्तारंपादंसाक्षिणमृच्छति पादःसभासदश्चैनांयादोराजानमृच्छति कर्तृसमपापाः सर्वेभवंतीतिनात्यर्थं नन्वन्यपापस्यान्यसंक्रमसंभवः नारदोपि न्यायमार्गादयंतंनृज्ञातारंचित्तमहीपतेः चक्रुर्व्यंतरियंतत्र नसभ्यः किंत्विधीक्षवंत तस्मियंतनृवक्त्र्यंराज्ञः मनोनुकूलमेवनवाच्यंकिंतुन्याय्यएवंसतिसभ्योनाकिल्बिषीभवतीतिदर्शयति नसभ्य हयान्वयः अधर्मंनःप्रवृत्तेनेनोपदेरन्सभासदः उपेक्ष्यमाणाःसनृपानरकंयांत्यधो सुखाः अन्यथेनादितंयेतेनृयांति सभासदः तेपिनद्यागिनसस्माद्धोद्धनीयःसतेनृपः इति मनुः राजाभवत्यनेनासुमुच्यतेचसभासदः एनोगच्छतिकर्तारंनिंदार्होयत्रनिंद्यतइति किंच दुष्टापराधज्ञानोपायेघनेकेषुप्राप्तेषुविधावस्मिन्भयुपगम्यमानेयेयमविधिः स्वर्गादिफलप्रत्य वायपरिहारयोर्भवत्येवपूर्वविधिरितिवैदृश्यंचापद्यतेव्यवहारदर्शनमात्रोपायकत्वंयदिदुष्टादृष्टपरिज्ञानस्यतार्हितदर्थतया नुज्ञानार्थतयाज्ञानस्येतिविधिर्व्यर्थः अथयथाप्रकृतिमिश्रेणानुज्ञानंविनाभूतस्यापिज्ञानस्यविध्यधीनांगत्वनिर्वाहायदं वाविद्येत्यादिवाक्येनकर्मार्थतयाविधिरभ्युपगंतायथाचमिश्रादिभिर्लिंगादंगत्वंज्ञानस्येत्युक्तं तथाव्यवहारदर्शनस्यतद विनाप्राप्तिविधिविधिरभ्युपेयतां सेवंकर्मानुज्ञानस्यापूर्वसाधनत्वानत्यर्थवसाथिज्ञानाविधिरविनाप्राप्तेर्व्यर्थस्य दुष्टादृष्टपरिज्ञानस्य तुतदभावान्नांगापेक्षतिवेषम्यं नचास्यापिप्रजापालनमदृष्टार्थमुपकुर्वतःपरंपरयास्येवापूर्वपर्यवसानमित्यस्तुदृष्टार्थ

तावविधिशिष्टिवाच्यं तवमपूर्वपर्यवसायिविधिसंभवेपिश्रुत्याद्यभावेनारभ्यविधेरङ्गत्वाबोधकत्वात अन्यथाध्ययनाध्यापन
योरप्यङ्गत्वापत्तेः ज्ञानस्यतु वाक्यादेवोत्पत्तेर्यदेवकरोतीतिश्रवणात येनकर्मणैकेनज्ञानमनुकुरुते तदविनाय कंफलस्य
ह्यश्रवणविधानतः कर्मणाफलमाप्नोतिइतिचश्रवणाज्ज्ञानेप्यङ्गाभविनायकत्वपनग्रहयतानाभिवन्धेद्वाअधिकारानुपपत्तिश्च
तद्विधिबोधिताध्ययनोपायकत्वानाग्निहोत्रादिवत्फलाभिसंधिरङ्गत्वप्रतिक्षेपात प्रजापालनेपरंज्योतिष्टोमाद्यपूर्वमेव
सफलापूर्वेनैवयागीयत्वन्यदेतत अत्रब्रूमः व्यवहारदर्शनीत्यत्रावविधेश्चात्पर्ये अन्येतुविधयस्तत्यनिमित्त॰ फलोपाधि
संदेनाधिकारविषयः प्रयोगसंबन्धाग्निहोत्रेजुहोतीत्युत्पन्नस्यधावन्नीवत्स्यअग्निहोत्रंजुहुयात अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गका
मइत्यत्रैव अतोनैवंदृष्टादिदोषः दृष्टार्थतयातु नविधिरयंप्रमाणांतरसिध्यत्वानस्याः यद्यपिव्यवहारशास्त्रन्यायसिद्धानुवाद
कत्वंप्राप्तोविधिरयंइत्येतत्स्थापितथापित्वनबाधकं, तथापिविधित्वेसंभवत्यनुवादत्वमंकीकर्तुमनहें यत्रहृतेतत्संभवत्सत्रत
देवाश्रीयतेव्यवहारशास्त्रवादितिसकलनिवेधस्वरसायातः समाधिः दुष्टादुष्टपरिज्ञानेतुयदुपायांतर प्राप्तायव्यवहारदर्श
नस्यपाक्षिकत्वतदाप्तनियमविधित्वंमवाव्याप्तनादिविधीनामिवानैनोपायतयातद्दर्शनेप्रत्यवायकल्पनव
दुपायांतरादुष्टादुष्टपरीक्षयाप्रजापालनेत्वयंसंभवः स्मृत्यादीनांचत्रैवर्णिककत्वानुवर्णाधिकारिकत्वात म्लेछादीनांयथाश्रुतेपि
दुष्टादुष्टपरिज्ञानेनप्रजापालनेपिनदोषप्राप्तिः नचैवंप्रजापालनविधेरप्यभिषिक्तक्षत्रियाधिकारिकत्वादन्येषांतत्रफलाभावेना
प्रवृत्तिः दृष्टादृष्टादिलाभार्थंकथंचित्प्रवृत्तावपिस्वाभाविकभावप्रसंगोन्यथादर्शनादर्शनन्यायप्रवृत्त्यादिना प्रत्यवायाभावा
पत्तिश्चेतिवक्तव्यं दयाहिंसादिसाधारणधर्ममीतभीवेणप्रजापालनस्यनेषामपिधर्मजनकत्वात नृपयदर्शनतत्संप्रवृत्तेसंभवा
च्चैतन्मादृशमनिष्कर्षः उत्सर्गापवादादिमूलभूतान्ययव्यतिरेकादिन्यायमूलकतायवसंभवतिनादृशव्यवहारशास्त्रस्यम
वंस्थनमूलकतांकल्पयते यदप्रेक्षतदसंभवत्सत्रादृष्टार्थकतयावेदएवमूलंकल्प्यते वास्तुसामुद्रिकादिविधिषुव्यतिरेकशास्त्रा
युर्वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकप्रसंगेनाचार्यैः स्मृत्यधिकरणेव्यक्तमेवतत्प्रपंचितं अतएवार्थशास्त्रानुबलवधर्मशास्त्रमि
तिनिश्चितिरित्युक्तं वचनविरोधेन्यायस्यबाधनादर्थशास्त्रस्यचतन्मूलकत्वात यत्तु स्मृत्योर्विरोधेन्याय॰ सुबलवानव्यवहा
रतइतिवचनेनस्यामाशयः न्यायानुपलब्धस्मृत्यपेक्षयान्यायोपलब्धास्मृतिर्बलवतीतिन्यायानुपलब्धस्मृतेस्त्यागो
नरकल्पनाकार्यइति तस्यचोत्सर्गापवादविषयव्यवस्थाविकल्पादिरूपस्यन्यायस्यप्रत्यायकंहेतुमाह व्यवहारतइति
दृश्यव्यवहारादन्वयव्यतिरेकादिरूपादनादिव्युत्पत्त्यापरपर्यायान्यायाप्रत्येतव्यइत्यर्थः नारदोपि धर्मशास्त्रविरोधेतु श्री
युक्तियुक्तोविधिः स्मृतइति धर्मशास्त्रंवार्विरोधेयुक्तियैर्न्यो न्यायपर्यालोचनाभावेसोपपत्तिकंदोषमाह सहिस्मृतिः के ४
वलंशास्त्रमाश्रित्यनकर्तव्योहिनिर्णयः युक्तिहीनविचारेतुधर्महानिःप्रजायते चोरेा चोरः साधुसाधुर्जायतेव्यव

हारतः युक्तिंविनाविचारेणमांडव्यश्चौरोगतः असत्यामत्यसदृशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः दृश्यतेभवांतिजनकास्तस्मादु
क्तंयाविचालयेत साधुसाधुरितिछांदसःकलोपः साधुरसाधुरित्यर्थः व्यवहारोनिर्युक्तिकान अर्थशास्त्रंवाबधर्मशा
स्त्रोक्तगतमेवनीतिव्यवहारशास्त्रवृषेपगृह्यते औशनसाद्यर्थशास्त्रस्यधर्मशास्त्रानुसारिणत्वनैवनिरस्तत्वात विरोधीदोष
रहितंहिरण्यभूमिलाभेप्यामिवलब्धिवरंयतः अतोयदेतत्प्रामाण्यंधर्मशास्त्रधर्मशास्त्रानुसारेणकीधलोभाविवार्जनइ
तिधर्मशास्त्रं अनयोश्चकचित्चतुष्पाद्यवदारेप्रवर्त्तमानेविरोधआपतति कस्यचित्प्रमाणतःपराजयादिस्यछलादिनाज
येबधार्यमाणेसीत्यंतमेत्रीयोग्योभिजलभ्यते अन्यस्यतदवधारणेधर्मलाभोधर्मपरिहारश्चसत्यवादित्वात तत्रामिजलाभ
मनपेक्ष्यधर्मफलानुरो॰त्व्यः द्वयोःप्रमाणयोरेककर्तृकत्वेनतुल्यबलत्वेपिप्रमेयवारंवधर्मयोर्धर्ममेयप्राबल्यात्प्रमा
णबलाबलवैपरीत्यंप्रमेयबलाबलानुरोधेनतत्रबाध्यत्वेनशिष्टाकोपनत्वेव्यवस्थितौनेतकिमुतसमानबलाबल
त्वेअतएवधर्मार्थसम्मितिपातेऽर्थग्राहिणएवदेवितिधर्मविरुद्धार्थग्रहणआपत्तेबेनेतउदपरासुःहृद्दादशवार्षिकंप्रायश्चि
तमुपदिष्टं कश्चित गुरुंबालंवृद्धंवाब्राह्मणंवाबहुश्रुतं आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्नाततायिवधेदोषा
र्हतुर्नभवतिकश्चन प्रच्छन्नंवाप्रकाशंवामन्युस्तंमन्यु मृच्छति मन्युर्क्रोधोमन्युर्हंतिनवुपुरुषः पुरुषंतंहन्तिमन्युर्वधः
तथा आततायिनमायांतमपिवेदांतिगरेण जिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेत् जिघांसीयान्नतमन्निपाद्यछेदित्यर्थ
इत्यादि अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेआततायिनः धनग्रहणेन प्राणावधिपर्यवसितक्षेत्र
ग्रहणंस्वल्पमपिक्षेत्रस्यशास्त्रनाद्यारूढ दुष्टहंतोधनस्यचबहुतरस्ययेनहत्तिछेदएवभवतिनावनोहंतातायीति
द्रष्टव्यं तथा उद्यतासिविषाग्निश्चशापोद्यतकरस्तथा आथर्वणेनहंताचपिशुनश्चापिराजनि यदभिधानेनावश्य
प्राणात्ययोभवतीतिताहशपिशुनस्यराजगामिनःकतो भार्यातिक्रमकारीचरंध्रान्वेषणतत्परः एवमाद्यान्विज्ञानीया
त्सर्वानेवातताय्यिनः एवमाद्यामित्यनेनवधतुल्यस्वपीडाकारिणइत्युक्तंभवति उद्यतादिपदसमभिव्यवहाराच्चहं
साक्रियाएवातताय्यिनोनभूतभाविक्रिया एतेषामाततायिनोवधेदोषाभावप्रतिपादकंकुत्रचनकदंचकमर्थशास्त्रं आ
त्मरक्षणार्थत्वात इत्यविश्वधिरुदिताप्रमाण्यकामनोहिज्ञं कामतोब्राह्मणवधोनैष्टुतिर्नविधीयतेइत्यादिधर्मशा
स्त्रं दृष्टार्थत्वाभावात् अनयाविरोधसंभवत्यपिआततायिव्यतिरिक्तविषयत्वेनसामान्यविशेषभावेनबाध्यबाधकभा

वविषयं येधर्मशास्त्रात्मान्यशास्त्रमेवबलवत आततायिवधेदोषाभावप्रतिपादनंतुकथंचिदन्यथात्मरक्षणा
संभवेआततायिवधसात्मरक्षणार्थंकुर्वतोऽनपराधत्वाद्राजदंडाभावमात्रपरमर्थशास्त्रात्तु दुर्बलमित्युदाहरण
मर्थशास्त्रंधर्मशास्त्रयोर्विरोधःस्यात् अत्रविज्ञानेश्वरः दोषाभावमात्रमाततायिवधेप्रतिपादयतीगुरुंवेत्यादिवचसो
विधेयंतरंत्वाहयत्वादपिशब्दाच्चब्दादीनांविधिशक्तिप्रतिबंधकानांश्रवणाच्चनस्वार्थेपरत्वंकिंतुशास्त्रेद्विजातिभि
श्चोत्पधर्मोयंत्रीपरध्यनइत्युपक्रम्य आत्मनश्चपरित्राणेदक्षिणानांचसंगरे स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौचषड्नर्थमेणान
दुष्यतीतिआत्मारक्षणादक्षिणादीनांअज्ञापकत्वंगुणार्थत्वेचस्त्रीविप्रानुग्रहनिमित्तंचाततायिनमकूटशस्त्रे
णाछन्नदोषमागतिदंडाभावमुक्त्वातदर्थंवादोयमुच्यतेगुरुंवेत्यादिगुर्वादीनांवध्यत्वप्रतीतिः स्वार्थपरत्वएवांवचसांनातता
यिवधेदोषोऽन्यत्रगोब्राह्मणादितिकथंमनुवचनविरोधश्च यच्च आचार्यंचप्रवक्तारंमातरंपितरंगुरुं नहिंस्यात्तु
ह्मणानगाश्चसमवीरंश्चैवंतपस्विनइतिमनुवचनं तदपिब्राह्मणादिहननस्यवचनांतरेरेवनिषिध्यत्वादाततायि
नामपिनिर्णयेवधानकार्यइति अथकस्मात्पुनरुक्तमाह यदीति तद्विरोधोपिगुर्वाद्याततायिवधस्यदोषाज्ञानकल्पे ननुगुरुंवेत्या
दिवचसोत्यन्तमेवनिष्प्रयोजनत्वेनाततायिवधदोषाभावाप्रतिपादकत्वाद्दूरमस्तुदोषाभावप्रतिपादकत्वंवक्ष्यामित्यना
ततायिनामवश्यंवधेदोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेनमानवस्यार्थवत्त्वमितिनतद्विरोधइतिचेन्न भवंयस्य
मतेनैषांवचनानामाततायिवधदोषाभावप्रतिपादकत्वंतेनप्रतिप्रसवार्थत्वापादनेविरोधापादनेविज्ञानेश्व
रात्यर्थोनतद्विरोधस्यासंभवन्नेदोषातिशयार्थत्वाभ्युपगमानन्नमनेपितथावस्तु क्वचिद्विरोध इतिचेन्न ज्ञानो
पि उक्तयत्नगुर्वादयुपादानेविरोधप्रसक्तेरपरिहार्यत्वात् विज्ञानेश्वरमतेतत्रवादकल्पयेत्कन्यसंभवेहि
मानभिसंधिनात्मरक्षणप्रमादोपज्ञातगुर्वाद्याततायिभिन्नाततायिवधेराज्ञदंडाभावस्तुधुप्रायश्चित्तयोगु
र्वादिविषयेऽपवादार्थमनुवचनमित्यन्येषः वस्तुतस्तु ज्ञात्वेहिज्ञानिभिरात्मेत्यनेनाकांक्षास्यात्ततायिव
धेदोषाभावश्चप्रायश्चित्तराजदंडाभावयोश्चाचार्यादिविषयेऽपवादार्थमानवं आततायिवधेदोषाभाव
श्चपलायिनादिनाकंक्षापिप्रकारांतरेणात्मरक्षणासंभवेबोध्यः अन्यथावचनस्याकृष्टार्थत्वंहिंसादोषप्र

तिपादकशास्त्रंस्यात्ततायिहोयेऽत्यंतबाधश्चेत्युभयमप्यन्यायमापद्येत गुर्वादिविषयकदोषाभावश्चप्रतिपादकार्थवादस्य
वानाततायिगुर्वादिवधापेक्षयातत्ततायिहतदोषाभावत्वंप्रायश्चित्तात्यंतराजदंडाभावश्चस्वीकृतवचनानिस्तुत्यर्थायोगु
णवादइति॥ ॥अत्रभट्टबंधवेदेवः॥ ॥स्वाध्यायिनंकुलेजातंहन्यादेवाततायिनं ननेनत्रत्यहासःस्यान्मन्युरेवमनुस्मृ
तीति वसिष्ठवचनान्नदंडकल्पकत्वंतथावाशब्दादिश्रवणादिगुर्वादिवाक्यानांप्रतिप्रसवविधित्वमेवतत्रार्थवादत्वं नचक्रम
मंतुवचनेनाततायिवधेदोषाभावस्यब्राह्मणादित्यनेनविरोधः स्ववचनेदापरिज्ञानात् तथाहि सूत्रत्वयामिदं आततायिव
धेनास्तेयं१ दोषोन्यत्रवेत्यपरः२ गोब्राह्मणार्थात्त्वात्तः प्रायश्चित्तंकुर्यादित्यन्यत ३ तत्रप्रत्यवधप्रायश्चित्तमुत्सायत्तेः संबंधे
कुर्यात्तस्याप्येतदेवप्रायश्चित्तमित्यभिधाय सुमंतुराह आततायिवधेनेति१ आततायिनोब्राह्मणस्यवधेकृतेनप्रायश्चित्त
मिति प्रथमस्यसूत्रस्यार्थः दोषोन्यत्र२ आततायिन्यात्मनिकृतेदोषइतिहितीयस्य गोब्राह्मणार्थात्त्वात्तः प्रायश्चित्तंकुर्यादिति
प्रायश्चित्तागस्त्यानुविधायकं३ तत्रगोहतुकस्नानं व्यासआह श्रूयतेयानिनीथार्थानिश्चिद्धलौकेपुनित्यशः आभिषेकः स
मस्तेषांगवांशृंगोदकस्पर्शनंचेति ब्राह्मणशब्देनात्रविधायकंवाक्यमुच्यते तद्हतुकस्नानमधमर्षणादिजपादिहेतुकं द्वंद्वै
कवद्भावश्चगोब्राह्मणादिति तेनगोहतुकब्राह्मणहतुकस्नानाभ्यांप्रायश्चित्ताधिकारीभवतिनस्नानमात्रेणेतिहतीयसूत्रे
ति यदपिनाविष्यपुराणवचनं हत्वातुप्रहरंतंवैब्राह्मणंवेदपारगं कामतोपिचरेद्वीरद्वादशाब्दाब्रह्मसूत्रसमाप्तिमिति तदपि
नाततायिविषयं प्रहारशब्दस्यवधायकत्वात् तेनायमर्थः यश्चक्रूरव्यवसायोनाप्रकर्षणहरणेप्रवृत्तस्तद्वधेपिकामतो
पिद्वादशवार्षिकमेवप्रायश्चित्तमित्यर्थइत्याह यदयुक्तं आचार्यचैत्यश्वमानवस्वाक्तयुक्तिबलादाततायिआचार्यादिवध
दोषप्रतिप्रसवार्थत्वस्यापादितत्वात्तदकल्पत्वेनतंतुवचनस्यमितक्षत्रियाकल्पेछेदनेवव्यारब्धात्महत्वात् लघुकल्पेछेदो
पान्यत्रत्यस्यैवव्यवस्थितेश्च गोब्राह्मणादित्यस्यस्नानहेतुत्वपंचमीनिर्देश्यत्वानुगुणशब्दस्यावधिवाचकत्वाच्चकल्पव्यवस्थय
लक्षणायांलक्षितलक्षणायांतत्रगोस्नानहेतुत्वात् ब्राह्मणस्यज्ञापकहेतुत्वाद्ब्राह्मश्चकारकहेतुत्वस्यहिदृष्टस्यग्रहणा
दूरूढ्यादिदोषप्रसंगाच्च यदपिनाविष्यपुराणीयवचनव्याख्यानेनत्वत्पक्षेबाहमुद्दं नाडुनादिवधपर्यंतंनेतद्दृष्टी
ष्टनरूढ्यस्यग्रहरंतेश्वरक्रियाश्चयवयवाप्राकृषेणहरणेयोग्यग्रहणस्यरथकारनयविषयीनत्वात् किंच चक्रारक्ष्य
वयवोग्रहणप्रवृत्तब्राह्मणवधकामकृतपिप्पलादशाब्दमत्रब्रह्मवधप्रायश्चित्तंनतुकामकृतान्यब्रह्मवधव्रत्या
प्रायश्चित्तहेतुग्रहणेमरणादिकंवेत्यस्यैवहुत्वनादिसंहितस्यप्रायश्चित्तहासप्रयोजकदोषाभावत्वस्यात्ततायित्व
मेवनिमित्तमन्यासंभवाच्छस्त्रपाणित्वेनाततायित्वेनस्यैवसत्वाच्च तथाचवचनेनाततायिवधेयमितिसंबं

धं आततायिन्यदोषोऽन्यत्रगोब्राह्मणार्थेऽदाहन्यात्तदाप्रायश्चित्तंकुर्यात् शिरवादानापिगोविप्रेनहन्याद्दिकदाचने
त्याभ्यांसंवर्तेनप्रविष्यवचनाभ्यांविशेषस्यसंबंधाद्व्यधिहारतार्ज्विध्येतरशेषभूतस्यविधिशक्तिप्रतिषेधकापिश
ब्दादिमनोगुर्वादिवाक्यप्रतिप्रसवविधित्वस्याभ्युपगंतुमशक्यत्वाच्च नचविध्यशेषभूतानांवासिष्ठादिवचसामर्थ
वादत्वमसंभवतीतिगुरवेत्यादीनामपिनार्थवादत्वंविध्येतरशेषत्वात्तेषामर्थवादत्वेपिबाध्यमद्दाभिप्रेतत्वार्थसिद्धेर्वच
नानांचपरस्परविरोधेकृतेनत्वान्यलक्षणाप्रतिपत्तिरित्युक्तंयतस्तेषामपिब्राह्मणार्थेवधदोषप्रतिपादकत्वेकृतेनवचनां
तरविरोधाद्दोषान्यत्वप्रतिपादकेनैवतेषांकमूलकत्वात्तेषांभाग्यंचिंतनीयमन्यथाद्वयःपरिहरत्वाद्विरोधस्यैत्यनास्पदवि
स्तरः शूलपाणिस्तु नाततायिवधेदोषाभिधित्सयेपाप्नुयात्कश्चिदित्यनेनाततायिनंहन्यान्नयज्ञापराध्यादिति
ह्यहस्यनिवचनंब्राह्मणार्थेवधस्यादोषत्वप्रमाणत्वेनोपन्यस्यकश्चित्पक्षाभावःप्रायश्चित्तनिषेधार्थः अपरा
धाभावस्तुदैवनिषेधार्थदुनिवचनाच्चास्यापवादनसंवर्तेनआत्मानंगोपायेदितिस्मृतिमूलकमिदंमनुःपल्लायना
दिनाप्यात्मरक्षणासंभवेपरामितिनतान्यथ्यंमुपवर्ण्यगुरवेत्यादिमन्वादिवचनान्यचितदुपष्टंभकत्वायप्र
दर्श्यआततायिन्यदोषदुत्यादिसंवर्तेवचनंतीव्रतरावाचिन्यादिभविष्यवचनेचपूर्वोक्तनाद्दिरोधित्वेनाङ्गी
कृत्यव्यवस्थामेवमुक्तवान् हंवंपक्षत्रयंनपविद्मोजातिकुलेरुक्ष्टेब्राह्मणगोवीद्दिरातततायिवध्यः समो
पक्षष्टश्चवध्यः तथाचकौत्यायनः आततायिनिचोत्कृष्टेनपःस्वाध्यायजन्मनः वधस्तत्रनृनेनस्यात्या
यंहिनवधंतुनेति अतएवगौतायामुक्तं पापमेवाश्रयेद्दस्मान्हन्तेनानाततायिनंहतिएतान्भीष्मादीन
स्मनोत्यंनोत्कृष्टानाततायिनोपिहत्वाःस्मान्यापमेवाश्रयेद्देवन्यथेः उत्कृष्टेततायिहनन्यान्निहृतोफल
मश्नुकृच्छ्रहस्यनिना आततायिनमुत्कृष्टेहनस्वाध्यायसंयुतं योनहन्याद्दधब्राह्मेसोश्वमेधफलंलभेदिति
नेनोत्कृष्टेततायिवधनिंदयोनहुधप्रसक्तप्रत्यवायपरिहारोःश्वमेधफलंचसंयोगपृथक्त्वान्यायात्।
यत्यधिगुरुंबहुश्रुतंहन्यादितिश्रूयतेनगुरोश्चद्विजोपक्षयोत्कृष्टत्वमेवेतितत्रव्यवस्थयदुःखस्थानद्यादि
गुरोरपिसकाशात्कुलविद्यानपःप्रभृतिभिर्गुणैःद्विजस्याप्युत्कर्षःसंभवतीतिकृस्थंचनत्राविध्यवश्यंयं॥
गौरस्थानताय्यथावेशेषणवध्येतिविरोधिवचनाभ्यांतान् एतेषांचाततायिनाप्रयोजकव्यापारगोचरवनेमा
नप्रवृत्तिकानामेवहंतुत्वानामप्यातततायिनोहननेदोषाभावेनतुनिवृत्तव्यापारकाणामपि उद्यतानांतुपा
पानांहंतुदोषानविद्यतेनिवृत्तानांतथारंभाद्धरणेनवधस्मृतइतिकात्यायनवचनादिति तदपिनश्लोदक्ष

मं तथाहि नहिंस्यादितिनिषेधावधारितस्यदोषस्यशास्त्रंद्विजातिभिरित्यादिनाआततायिविषयेःपवादमभिधायतदर्थवादत्वेनगु
रुंवेत्यायुक्तामनुस्मृतंमनुसंवर्तभविष्यादिवचनैर्गोब्राह्मणादिविषयेणप्रतिप्रसूयचरितार्थेषुसर्ववचनेषुकात्यायनीयमातताय
निचौत्कृष्टइत्यादिवचोभिमन्वादिवचनोपात्तावार्थ आत्मत्राणाद्यर्थमेवादायतदेकार्थकमेवोद्यतेननुतेषामुत्कृष्टाचार्यादिवि
षयकतयासंकोचकं नपःस्वाध्यायजन्मनइत्यनेनापिब्राह्मणत्वादिकलोत्कर्षस्यैवोपलक्षणात् किंचाततायिवधेदोषाभावस्य
स्वोत्कर्षमात्रेणापवादत्वमभिमतः गौतास्थस्येतत्पदस्यतदुपष्टंभकत्वमधमवर्णावध्यत्वमुत्तमवर्णानततायिनोवदतः तथाच
सामान्यतोब्राह्मणादिपुरस्कारिणातदपवादकवाक्यानामार्थक्रमेवस्थात् अस्योपसंहारविषयत्वात् यत्रहिभिन्नविदावदतुहयो
रर्थवत्वेतत्रसामान्यविशेषप्रसंहारःस्वीक्रियते अनुत्कृष्टतद्देशेवायदोषाभावस्याभ्युपेतत्वात् गुरुंवेत्यादिवद्धूयसांप्रतिप्र
सवविधित्वेनतत्र्याय्यत्वंनकात्यायनीयेकर्वचीनुरोधेनोत्कृष्टमात्रेणोपलक्षणात्मानमर्थकापरपर्यायएव यद्वा गौतब्राह्मण
त्वादिनिमित्तप्रतिप्रसवेऽनेकात्यायनीयमुत्कर्षनिमित्तदोषातिशयप्रतिपादकंभविष्यतीतिसमंसत्रवचनसामंजस्यसंभवेवचन
स्वरसभंगोगीकरणंभंगीगीकरणमेव उत्कृष्टवदनिमित्तीफलातिशयोप्यस्तु संयोगपृथक्त्वात् तत्रायंक्रमः पापपदमन्यानर्थक्य
प्रसंगादविवक्षितंतथावानत्रश्रुतंब्रह्महत्यानरणांतज्जन्यपापक्षयरूपमत्रवधनिवर्त्तनीयं पापानुत्पत्तिरोनोत्पन्नपापक्षयंच फ
लपदंतुपक्षेत्रिमंमंत्रमौनिविधानिवृत्तोपापानुत्पत्तेः पलत्वाभावादितिप्राज्यामेवव्याख्यानेनार्थाद्यः तारतम्येनवाश्वमेधफ
लमत्रापिप्रवर्तीतिनान्यार्थक्यमितिसमाधेयं किंच आततायिब्राह्मणादिवधस्यादोषतायप्रतिपादकत्वानवाभिमतेपुकात्या
यनदैवलादिवचनेषुपिवेदोनरांभ्रूणमपीत्यादीनांमुख्यार्थप्रतिपादकत्वात् कथमुत्कर्षदोषपरंकात्यायनीयमाननाथिनिचौत्कृष्ट
इतिवचनसहितरोधसमाधानसहंस्यात् यच्चदैवलवचनंभवतोदाहृतं उद्यम्यशस्त्रमायांतंभ्रूणमथाततायिनं निहत्यभ्रूणहा
नस्यादहत्याभ्रूणहात्रमवेत् इति भ्रूणः उत्तमब्राह्मणविशेषः दोषप्रदर्शनंनियमार्थमितिव्याख्यानंच तदन्यसंबंधे नत्वाततायि
व्यहननेदोषःकस्यापिसंमतः किंतु तथ्यननेदोषाभावमात्रं तस्मादन्यथात्मरक्षणासंभवेतदहननेसहत्येवभ्रूणहत्याप्रस
क्त्यतदहत्यात्मरक्षणाविधिप्रामाण्यादमाङ्गमेवदितिव्याख्येयं तस्मादाततायिनिचोत्कृष्टइत्यादिकात्यायनवचनसमदृक्करीत्या
मुमंतुसंवर्तादिवचः समानार्थतयोत्कर्षप्रयुक्तदोषानिशठप्रकरणयावावर्णनीयं ननुविरोधेप्यवस्थापकतयेत्यलमितिदूरंगवा
ममनुप्रतिभातिसत्यपिगुरुंवेत्यादीनांप्रतिप्रसवविधित्वेनतेषामर्थशास्त्रत्वं अदृष्टदोषाभावस्याप्यदृष्टेनदृष्टार्थताभावात् न
चात्मरक्षणमात्रार्थत्वेनतथात्वंप्रायश्चित्तप्रसंगात् नचेष्टापत्तिः ननेनब्रह्महामवेत् आततायिन्यदोषोन्यत्रगोब्राह्मणाद्य

GURUKUL KANGRI

दाहरन्यानदा मायाश्चित्तं कुर्यात्यात्मनेवाश्रयेदस्मात्तिरादिषुपापतदभावयोश्चस्पष्टमवगमात् तस्मात्सर्वमनेयर्थ्यधर्मशास्त्रविरोधोदाहरणमिदमित्यसंगतमेवेत्युक्तं प्रसक्तानुप्रसक्तविचारप्रपंचेन प्रकृतमनुसरामः व्यवहारदर्शनकालमाह कात्यायनः सभास्थोनेषुपूर्वाह्णे कार्याणांनिर्णयंनृपः कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेनमार्गेणामित्र कर्षणः दिवसस्याष्टमेभागेमुक्त्वाभागत्रयंतु यत् सकालोव्यवहाराणांशास्त्रदृष्टः परः स्मृत इति अत्रसभास्थोनेषित्यादिसर्वमनुवादः कात्यायनेनैवचनांतरेपीहितत्वात् पूर्वाह्णमार्यविधेयंतदपिदृष्टार्थेनदादुधिप्रमादाकार्यांतरगत्यादृतत्वाच्च तत्रविशेषोदिवसस्याष्टमंभागंइत्यादिनोक्तः अष्टमोभागः प्रहरार्धे भागत्रयंतुनरंभावर्तनात्याक्तनं अन्यथापूर्वाह्णविधिविशेषान् प्रथमप्रहरार्धस्यागोधिनित्यहोमादिबाधप्रसंगात् प्रथमप्रहरार्धेयथोक्तयाद्दृष्टार्थ एव अत्रवर्ज्यांस्त्रियोशूद्रः संवत्सरं चतुर्दशीत्यादावास्यापौर्णमासीतथाष्टमी तिथिषाक्तनपक्षेनुव्यवहारविचक्षणइति एतन्मतिषेधस्त्वदृष्टार्थएव दृष्टासंभवात् भोजनाश्रितादिगादिप्रतिषेधवत् स्वदृशास्त्रान्नुपलंभेनुदेशव्यवहारानुरुध्येवनिर्णयः कार्यइत्याह सएव तस्मात्तान्नुसारेणराज्ञाकार्याणि साधयेत्न वाक्याभावेनुसर्वत्रादृष्टमनेनैवेत अत्रपूर्वार्धं मनुवादः उत्तरार्धंतुन्यायमूलकं मनुः ज्ञातिज्ञानपदान्यर्थान्श्रेणिधर्मान्समीक्ष्यचकुलधर्मांश्चस्वधर्मेणपालयेत् ज्ञातिज्ञानपदान्यज्ञातिप्रयुक्तान्दृष्टप्रयुक्तांश्चधर्मान् श्रेण्यश्चैरककीपीनविनोवणिकरूपजीवलादयः स्वधर्मेणराजप्रवर्तितधर्मे मदनरत्नेतुस्वधर्मेदुष्टदंडेनदृष्टभिन्नव्यवस्थायांतदनुवादमात्रत्वात्पूर्वत्रहेयंकुलधर्ममलक्षणमभिहितं कात्यायनेन गोबलिंतिर्मुत्सायेयोक्तमादायानिधर्मतः कुलधर्मं तुतत्राहुः पालयेत्तंतथेवतु ज्ञस्यति देशजातिकुलानांचयेधर्माः प्राक्प्रवर्तिताः तथेवतेपालनीयाःप्रजाः प्रक्षुभ्यंतन्यथा जनापरोक्तिर्भवतिबलंकोशवनश्यति उद्धरत्यंतदाक्षिण्यात्पेर्मानुलस्यरुक्तादित्यैः मध्यदेशेकर्मकराःशिल्पिनश्चगवाश्रिताः मन्त्याद्याश्चनराःसर्वेव्यभिचारेरतास्त्रियः उत्तरेयद्यपानार्थेः स्पृश्यानृणांरज्जस्वलाः स्वशास्त्राताःप्रमृतिभ्रात्रभार्यामभर्तृकां अनेनकर्मणानेनप्रायश्चित्तदमार्हकाइति सर्वदृत्यनेनस्मृतिविरोधउक्तः पूर्वइतिकल्पतंरोपाठः तत्रपूर्वदेशइत्यर्थः दमोदंडः यत्तुस्मृत्यंतरेचैतत्कर्मकरणेप्रायश्चित्तदंडस्मरणंतदेतदृचानुपात्तदेशविषयमिति मदनरत्नाकरः वयंतुप्रज्ञाप्रक्षाभादिदृष्टदोषकल्पनाद्वाज्ञातत्रदंडानकार्यएव प्रायश्चित्ताभावस्तुव्यवहारविषयः परलोकशुध्यर्थं प्रायश्चित्तंनभवतीत्यवेतिनस्मृत्यंतरविरोधः तत्तदृष्टव्याप्यकश्रुतिस्मृतिविरुध्याचरणव्यवहारप्रतिबंधिका

शक्तिस्तत्तत्स्यषापस्यनास्तिनरकनानिष्कास्येव उपकमपर्यालोचनादिदंडनावदर्थकर्तयेवंचेनदृष्टनोपपत्तोसर्वथादोषाभावकल्पनस्यानुचितत्वात् अतएवापस्तंबेनोक्तं देशजातिकुलधर्माश्चास्त्रायेरविरुधाः प्रमाणमिति येषांपरंपराप्रामाः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः तएवतेनैवदुष्टयुगचारास्तेनरंपुनरिति नदुष्टयुरन्यवहार्योराजदंडश्चाश्वनमभवेयुरित्यर्थः अन्यथेतयोरेववचनयोःपरस्परविरोधोदुष्परिहारःस्यादितिभ्रमः यानितुवचनानिव्यासः वणिकुशिल्पिप्रभृतिषुरुषिरंगोपजीविषु अज्ञाक्षीणिर्णयोत्यत्रेत्यंतदेरेवनुकार्येण ज्ञस्यंतिः कीनाशाःकारुकाःशिल्पिकुशीदिश्रेणिनर्तकाः लिंगिनश्चस्करःकुर्युःस्वेनधर्मेणनिर्णयं कीनाशाःकर्षकाः कारुकाःवर्धक्यादयः शिल्पिनःचित्रकारादयः कुशीदिनोवार्धुषिकाः लिंगिनःपाषंडप्रभृतयः मनुः आश्रमेषुहि ज्ञानीनोकार्यविवदंतेमिथः नविद्यूयान्नृपोधर्मंविकीर्षुर्हितमात्मनः यथाहंमेनानार्थ्यात्प्रेत्यदुःखोदयात्प्रजाः सोवेनप्रशमय्यादात्मधर्मप्रतिपादयेत् आश्रमेषुकार्येषु आश्रमसंबंधिनिकार्येविब्रूयात् विरुद्धवचनस्यसामान्यतएवप्रतिषेधत्वात् प्रशमय्यकोपकमपनीय ज्ञस्यंतिः तपस्विनोनुकार्याणिज्ञविद्यैरेवकारयेत् मायायोगविदोवेनस्वयंकोपकारणात् कोपकारणानांयोकोपप्रसंगात् कात्यायनः सम्यक्विज्ञानसंपन्नेनोपदेशप्रकल्पयेत उल्लंघनातिशीलानांगुरौचार्यतपस्विनां सम्यक्विज्ञानसंपन्नेनेतिवृत्तीयोक्तेपदं तथाचतत्ज्ञानोल्लंघनातिशीलानांगुरौचार्यतपस्विनामुपदेशंप्रकल्पयेत् कारयेत् नस्वयमुपदेशंप्रकल्पेतेतिकुर्यादित्यर्थः तानिनःसर्वथागत्योव्यवहारदर्शनप्रतिषेधपरणि किंतु तत्तत्कार्येषुकारीनामभियुक्तानान्विहायनव्यवहारनिर्णयः करणीयइत्येवंपरणि यथाङ्गः अभियुक्ताश्चयेयत्रयान्नबंधेनियोजनाः तत्रत्यगुणदोषाणांतएवहिविचारकाइति तत्रतत्तन्नाभियोगविशेषात्याज्ञादिकरणेसूत्रयामास अतएव चिकीर्षुर्हितमात्मनःसोवेनप्रशमय्याकोपकरणादित्यादितत्रैमिनिरपिसाधुशब्द

माणोऽस्यसहायः सप्राड्विवाकइतिस्मरणात् यदानुगताकार्योत्तरव्यवहारतयास्वाम्याभावेनबालत्वंव्यवहारदर्शनासमर्थत्वंतदानत्व
निनिधिः यदास्वयंनकुर्यान्नृपतिः कार्यदर्शनं तदानियुंज्याद्विद्वांसंब्राह्मणंकार्यदर्शने सोस्यकार्याणिसंपश्येत्सम्येरवस्थितैर्वि
नः सभामेवप्रविश्याध्यासीनःस्थितएवसदृशि मनुस्मरणात् सभ्यग्रहणादमात्यादिनिवृत्तिः त्रिग्रहणात्सभ्यानवनिवृत्तिः स
भ्यानामितिस्मृतिचंद्रिकाकारः तत्रदृष्टार्थत्वप्रसंगादयुक्तमित्यपरे पलक्षणत्वमेवन्याय्यं अपश्यतोत्यर्थवशाद्व्यवहारान्नृपेण
नु सभ्यैःसहनियोक्तव्यो ब्राह्मणःसर्वधर्मविद्दृष्टियाज्ञवल्क्यवचनाच्च यदानकुर्यान्नृपतिःस्वयंकार्यविनिर्णयं तदातत्रान
युंजीतब्राह्मणंशास्त्रपारगं दांतंकुलीनंमध्यस्थमनृद्धं गर्कारखिरं परत्रभीरुंधर्मिष्ठमृजुंक्रोधवर्जितमिति कात्यायनस्मर
णाच्च शास्त्रपारगं बहुशास्त्राभियोगाज्ञालिनं यथाचकात्यायनएव एकंशास्त्रमधीयानोनविद्याकार्यनिर्णयं तन्माद्बहुशास्त्र
मःकार्योविवादेषूत्तमोनृपैः एवंविधब्राह्मणालाभेक्षत्रियंवैश्यंवाप्रतिनिधिदधीतनशूद्रं तथासएव यत्रविप्रोनविद्वान्स्यात्तत्रि
यंतत्रयोनवेत्त वैश्येवाधर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेन वर्जयेत मनुः ज्ञातिमात्रोपतीवीवाकामेत्याद्बात्मणाब्रुवः धर्मप्रवक्तारंपतिनंतुशू
द्रःकथंचन यस्यराज्ञस्तुकुरुतेशूद्रोधर्मविवेचनं तस्यसीदतिजाद्दूपंकेगोरिवपश्यत व्यासः द्विजानविहायथःपश्येत्कार्याणि
हपवलेःसह तस्यप्रक्षुभ्यतेराष्ट्रंबलेकोशश्चनश्यति इदंवचनंस्मृतिचंद्रिकायाममात्यादिरक्षानेपिशूद्रंवर्जयेत किंपुनधर्मनिर्ण
यइत्येवपरमुक्तं दोषातिशयकीर्तनात् कल्पतरुवादिषुतूपक्रमणाद्व्यवहारदर्शनएवशूद्रवर्जकंवचनंलिखितं अथवप्रतिषेधोद्दे
श्यार्थएव राजूक्षोभादेरदृष्टद्वारकफलत्वेवर्मकीर्तनात् चंद्रेश्वरेणतुशूद्रंस्वधर्मज्ञानेपिवेदाविगेधप्रतिसंधानरहितत्वप्रति
संधानस्यसम्यक्कनिर्णयोपायत्वात् त्यागइतियुक्तिरप्युक्ता सावणिकादिषयत्निप्रसक्तेस्यन्वाचयमाह एतेनसर्वेष्यवहारसंबंधाधि
तिप्रतिषेधाभिधिकक्षत्रियाधिकारिकाल्लब्धानुत्पन्नाध्यधिकारिकाश्च प्राड्विवाकादयःस्वर्थाधितयाकल्पिकृक्षत्रियायाः।
सप्राड्विवाकइत्यादिनातेषांगुणभावाबगमान्नियोगोक्तेश्च राज्ञाभिषेकसंयुक्तोब्राह्मणोवाबहुश्रुतः धर्मासनगतःपश्येद्व
वहारान्नृनल्पणइतिप्रजापतिवचनात् अत्रराजशब्दोवैश्याधिकारणन्यायेनक्षत्रियजातिवचनः अभिषेकसंयुक्तइति व
चनान्मूर्धावसिक्तेक्षत्रियप्रकरणेतदभिधानाच्चानभिषिक्तक्षत्रियस्यनाधिकारः अतश्चतत्प्रयुक्तंशुभाशुभफल
मोस्मद्भाग्यमितेव प्राड्विवाकादीनांतुप्राक्प्रदर्शितेभ्यःन्यायेनापितेभ्यांतमित्यादिवाक्येभ्योराज्ञोनिवारणेपरेदृष्टदृष्टो
पघातिना अनियुक्तानांतुनतथापीत्यादिमिताक्षरादयश्चब्राह्मणोवैत्यनुकल्पत्वाभिप्रायकोवाब्राह्मणोनतुल्यकक्षा
धिकारपरः अनुल्बणोनृशंसःसप्राप्तिश्चनृपतिएवदुर्गमध्येगृहंकुर्यादित्यादिनाबृहस्पत्यादिभिःसभानिर्माणात

दृक्षणादेरलब्धसंस्कारादेश्चतृप्त्येवविधानात् अदंड्यान्दंडयन्नराजादंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् अयशोमहदाप्नोतिनरकं
चैवगच्छति अपिभ्रातासुतोवैरीयोराज्ञोनुगोमानुजोपिवा नादंड्यान्मानराजोस्तिधर्म्यादहिविचलितः सेवकादित्यादिभिर्नित्यकामा
धिकारायालब्धेयवृद्धत्वाद्ब्राह्मणाद्यालब्धाधिकाराच्च अथसभ्याःतत्रयोगीश्वरः श्रुताध्ययनसंपन्नाधर्मज्ञाःसत्यवादिनः रा
ज्ञासभासदःकार्यास्त्रिमित्रेचसमाइति श्रुतनमीमांसाव्याकरणादिश्रवणेनवेदाध्ययनेनचसंपन्नाः धर्मज्ञाःसत्यवा
दिनः सत्यवदनशीलाःत्रिमित्रेचसमाः द्वेष्यरागशून्याः एवंविधासभासदःसभायांसदूसियआसीदितियथादानमानस
त्कारैः राज्ञाकर्तव्याः सभ्यैस्तुनवरीतव्याइत्युर्ध्वः अतस्तेषामुपदेष्टव्यत्वाच्चाध्यायोध्येतव्यःयुपेक्षितानिपुंगवहिनस्तंप्रकुरु
तेत्यादिवत्तत्सत्यपिकर्मलोपेदृश्यत्वान्नदूषकत्वबद्दूषकत्वेविवक्षिते यश्चयज्ञविकर्मपिंडपितृलोकनयनवित्तमात्रेणापिचरितार्थे
स्तथापिस्मृत्यनुरोधबद्दूषकत्वेकल्पपरं तथाचबृहस्पतिः लोकवेदज्ञधर्मज्ञाःसप्तपंचत्रयोपिवा यत्रोपविष्टाविप्राःस्यु
स्तत्सभासदशीमंभेति मनुनानुवृत्यएवोक्ताः यस्मिन्देशेनिषीदंतिविप्रावेदविदस्त्रयइति अत्रविप्रोन्यूनःसप्तभ्यो
धिकाश्चनकार्यातुत्यत्रतात्पर्यसंख्यावैषम्यंतुभूयस्त्वविशेषभूयसांस्यात् स्वधर्मस्थमितिन्यायेनविप्रविषयेधिक
कृसंख्याबचनमाद्रणीयंगुणसाम्येः तेहपस्मृतुज्ञातुमर्ध्याःनान्नपश्यतीतिन्यायेनगुणवत्तरवचनमेवनिप्र
दर्शनार्थंयनुचत्वारोधर्मज्ञाःपर्षत्रैविद्यमेववा साङ्गयेनसमृद्धेस्यादेकोवाध्यात्मविन्महानिति याज्ञवल्क्येणविषम
संख्यत्वमपिवदन्नमणिचानादृतः ॥ननुपूर्वोक्तानोधर्मकारकज्ञापकंहेतूनासंदेहनिर्णयविषमप्रकमान् व्यव
हारविषयेनुव्यवसायाविषमसंख्यानोमेवसभ्यत्वेविज्ञापविधानादित्यवसेयं एतेनब्राह्मणाएव मनुबृहस्पतिभ्यां
विप्रपदोपादानात् सनुसभ्येःस्थिरैर्युक्तःप्राज्ञैर्लोकेङ्गितज्ञानमेः धर्मशास्त्रार्थकुशलैरयंशास्त्रविशारदेरिति द्विज्ञा
नमपदमुच्चकात्यायनेनोपादानात् नारदः राज्ञातुधर्मज्ञैःकान्तभ्यान्नियुंज्यान्नरूपरीक्षितान् व्यवहारंपुरस्कृत्यदृष्टवेदुं
येशकाःपुंगवाद्रव धर्मशास्त्रेषुकुशलाःकुलीनासत्यवादिनः समाःशत्रौचमित्रेचनृपतेःस्युःसभासदइति पुंगवो
ईवेतिस्मृतिचंद्रिकायांपाठः मदनरत्नेतुसङ्घवाद्दृष्टनष्ठपाठेनसङ्घवाउत्तमद्दषभइतिव्याख्यातं कल्पतरावपिसङ्घवइतिएव
पाठःसब्राह्मणपुरोहितःसभ्यइतिपूर्ववदिहतुकामायनवचनेब्राह्मणानांसभ्यानांचसंदर्शनान्निर्युक्तानियुक्तावित्येषण
गौबलिवर्दन्यायेनसभ्यानांब्राह्मणानांवराजसभ्यत्वंव्यवहारदर्शनेःवर्गतव्यं यान्नवल्क्यस्यापि व्यवहारान्नृपःपश्ये
द्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैःसह श्रुताध्ययनसंपन्नाइत्यादिवदनोभेदएवाग्निप्रेतः नन्वश्रुताध्ययनसंपन्नाइत्यादिपूर्ववाक्यवि
हितब्राह्मणानुवादेनविशेषणविधानमात्रमितियुक्तं तृतीयाप्रथमानिर्दि ।ष्टानांविशेषणविशेष्यभावासंभवात् ना

त्यर्थगत्याविशेषणविधिर्नशब्दश्चेत्यनिच्छेन नविद्वद्भिरित्यनेनैवश्रुतेत्यादेः पुनरुक्तत्वप्रसंगात् काल्यायनसंवादलाभाच्च भेदकेतुनियुक्तानांराज्ञान्यथाकरणेनिवारणाभावप्रसक्तेः अन्यथेत्यादिपूर्वोदाहृतकात्यायनवचनेननिवारणेदोषप्रतिपादनात् आनियुक्तानांत्ववचनान्यथावचनयोरेवदोषेनानुज्ञानिवारणेअनियुक्तेनियुक्तोवाधर्मज्ञोवक्तुमर्हतिदेवीवाचेसवदतियःशास्त्रमुपजीवतीतिवासिष्ठोक्तेः। सभावानप्रवेष्टव्यावक्तव्येवासमंजसेअब्रुवन्विब्रुवन्वापिनरोगभवतीकिल्बिषीतिमनूक्तेश्च नियुक्तेषुसभावानप्रवेष्टव्येत्यसंगतेः निषेधाःस्वीकारेसभाप्रवेशस्यावश्यकत्वादनियुक्तविषयमेवैतन्मनुवचनं यत्तुनारदेनोक्तं नानियुक्तेनवक्तव्येव्यवहारेषुकिंचन नियुक्तेनतुकर्तव्यमप्रपक्षपतितेवचः इति॥ तत्वनर्जुकृतसभाप्रवेशायदण्डयाकार्षीत्तरपृशाह्वायभागतस्माद्दण्डानियुक्तविषयंबोध्यमन्यथामन्वादिवचनविरोधात् ज्ञातिकेयोषिकाद्यर्थमिवव्यवहारदर्शनार्थंपुरोहितोवाराज्ञाधिकर्तव्यइत्याहव्यासः राज्ञापुरोहितेकुर्याद्दृढीतींत्रात्मणेहिते श्रुतेध्ययनसंपन्नमलुब्धंसत्यवादिनमिति॥ उदीर्णमुच्छृंखलंनमित्यनेनसम्भावपक्षयाप्यर्थंशृंखलप्रवृत्तिकराजानिवारणेधिकोदोषस्तेनप्रसक्त्यापिनानिवारणमनेनावश्यंकार्यमितिसूचितं॥ अतएववसिष्ठेन॥ राजापक्षयाप्यदंड्यत्वेननस्यप्राप्तश्चित्तमधिकमभिहितं॥ दंड्यात्मगेराज्ञेकराव्यमुपवसेच्छ्रोत्रंपुरोहितः॥ क्षुद्रमदंड्यंदंडनेपुरोहितस्त्रिशत्रंराजेति पुरोहितामिति चेत्कस्त्वंविचक्षिनंपुरोछिननासिभार्यामुद्वहेदित्यादिवदुपादेयगतत्वात्॥ ॥अथसभ्यानांवलाबले॥ याज्ञवल्क्यः॥ नृपेणाधिकृतायूगाःश्रेणयोयेकुलानिच पूर्वेपूर्वेगुरुर्ज्ञेयोव्यवहारविधौनृणामिति नृपेणराज्ञाधिकृताःव्यवहारदर्शनेनियुक्ताःपूगाःसमूहाः भिन्नजातीनांभिन्नवृत्तीनांएकस्थानवासिनांग्रामनगरादिस्थानांश्रेणयोनानाजातीनामेककर्मोपजीविनांसंघाताः॥ हेडाडुकलावूलिककुविंदचर्मकारादीनां कुलानिजातिसंबंधिबंधूनांसमुदायाः एतेषांयत्पूर्वपूर्वेषांगुरुकमेणप्रथमावगतंतत्तदुरुबलबत्तेज्ञेयं नृणांव्यवहारेषांव्यवहारविधौ व्यवहारनिर्णयेकार्ये। उक्तनरनिरूपितोव्यवहारःकृष्टेषुबध्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यापरिशेषेनृपाधिकृतपर्यंतंपराजयेनैते नृपुर्वेकृतइत्तरेतरनिकरेइत्यर्थः नारदेनपुनर्नृपाधिकृतनृणांतानृपसन्निधेपराजयेनेत्युक्तं कुलानिश्रेणयश्चेत्यत्रगणश्चाधिकृतानृपः प्रतिष्ठाव्यवहाराणांपूर्वेषांसुनरोत्तमानामितिअत्रनृपत्रनृणांप्राड्विवाकोपलक्षणेनृपाधिकृतोपक्षयात्स्याधिकत्वात् तथाचनृपाधिकृतेकृतःप्राड्विवाकःसन्निधेनन्तर्ज्ञेश्चनृपसन्निधेपराजयेनेत्युक्तः तत्रनृपगमनेसतानरसभ्येनराज्ञापूर्वःसहसणव्यवहार

निर्णीयमानेयदिकृष्टवादीपराजितस्तदाद्विगुणमसौदंड्यः यदिजयतितदापूर्वस्याददंड्यायथाशास्त्रंतत्रवक्ष्यते नन्वपूगादीनांव्यवहारदृष्टत्वमेवासंभावि। कुतस्त्यंबलाबलं तथाहिराजनिर्योगेनव्यवहारदृष्टत्वेतेषांस्यात्क्रीणवा॥ नाद्यः सहायत्वेनप्रतिनिधित्वेनप्राड्विवाकस्यपुरोहितामात्यसभ्यानीचसहायत्वेनैवनियोगविधानात् नहितीयः प्रज्ञापालनाधिकारानामैवव्यवहारदर्शनादधिकारबोधनादन्येषांस्यात्तेऽप्यसंभवात् अथपूर्वोपन्यस्तोवणिक्कुलित्यप्रभृतिर्द्वित्यादिर्भ्यांसहदृष्टत्वात्यादिवचनैः पूर्वोपपादितगतित्वात्सहायत्वेननियोगावगमात्तद्वणिगादिव्यवहारदृष्टत्वेपूगादीनांराजनियोगेनैवेतिमनेतन्न। तथासतिराज्ञप्राड्विवाकनिन्द्यानांनैतेन्यर्थ्यंस्यात्तेषांराजसंभवात् अथपूर्वोपन्यस्तोवणिक्कुलित्यप्रभृतिर्द्वित्यादिभ

नेयदिपितिःकर्मनिरोधंकृत्वाप्रतिप्रक्षोभादिदूषणमयदूषणंभवादवश्यमपक्षपातानासंभवनीतिसर्वनोबलवत्तरंबृद्धि
नारतम्यंमहीपिदूषणंचवक्तव्यमितिवक्तव्यमिति॥ ॥अथकेषांचिन्मन्यभिन्नानामप्रिमभावस्तानेनिदूषयति॥ कात्यायनः॥ कुलशीलवयो
वृत्तैर्धनवद्भिरसत्तरैः॥ वणिग्भिःस्यात्कृतिर्येषांकुलपुत्रैरधार्धिनैसदृतिप्रकृमात् कुलपुत्रैर्हीधैरित्यर्थः॥तेषामप
योग्यश्चोक्तसंज्ञेनेव॥श्रीनारदोवणिजस्तत्रकर्तव्यादर्शनेति॥ गणकुलेश्वरकसाध्यपालान्यायनपुरुषाणामप्रिमभावस्तानमाह
कार्यकरणनमुखेनदूषयति॥ नृपाधिकृतनसभ्याश्चस्मृतिर्गणकुलेश्वरकौ॥ हिमाभ्यंवृत्तस्वरूपाःसाधनांगानिवेदशा॥ एतद्गणा
करणंयस्यासभ्यस्यपार्थिवः॥ न्यायान्यस्थेकृतमतिःसासभाधरसंमिता॥ दशानामपिचैतेषांकर्मज्ञैरुत्थकुण्डकं॥ वक्ताध्य
क्षोनृपःशास्त्रासभ्याःकार्यपरीक्षकाः॥ स्मृतिर्विनिर्णयंसूतेनवदानंदमंतथा॥ शपथार्थिक्रियण्यार्थिअंवृत्तिक्षकध्वयोः॥ गणको
गणवेदर्थेलिखेद्व्यायंचलेश्वरकः॥ प्रत्यर्थिसभ्यानयनंमोक्षिणांचस्वरूपतः॥ कुर्यादलग्रंकौरक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनोसदा॥ यथामूर्धानृ
पोगानांमुखंवाधिकृतःस्मृतः॥ बाहुसभ्यास्मृतिर्हस्तोलेखेगणकलेश्वरकौ॥ हिमाभ्यंवृत्तशोहस्वपादोस्वपुरुषलक्षणेति॥ अन्याधि
कृतोध्यक्षशब्दाभ्यांप्राड्विवाकोगृह्यते॥ एतत्करणंकर्मभारुपंशरीरंशरीरमित्यर्थः॥ यस्यांसभायांयोगशरीरतुल्यायांपार्थिवःक्षेत्र
ज्ञइवाध्यक्षाधिष्ठानंकृत्वा अनेनक्षेत्रज्ञेनशरीरमिवसांगोमंगोगजाधिष्ठायोतयामिवब्रह्मवेत्तरिनानिपश्यंस्तदनुरूपंस्वक
लस्यभोक्तारंकर्तव्यमुत्वाचिनोतीतिसूचितं॥ स्वपुरुषलक्षणंवृहस्पतिरेवाह॥ आकारोरक्षणंचसाक्ष्यार्थिप्रतिवादिनो॥ सभ्याधिनः
सत्यवादीकर्तव्यमुत्वपुरुषः॥ अथैवंचसाध्यपालनामाशूद्रएवेत्यथाचव्यासः॥ साध्यपालकस्तुकर्तव्योराज्ञासाध्यस्यसाध
कः॥ कायाचोद्दंडद्रष्टृद्रष्टःसभ्यानांचमनोस्तिहतइति॥ गणकलेश्वरकौचेद्गुणयुक्तौकर्तव्यावित्याह॥ वृहस्पतिरेव॥ शब्दा
भिधानतत्त्वज्ञोगणनाकुशलोशुची॥ नानालिपिज्ञोकर्तव्योराज्ञागणकलेश्वरकौ॥ व्यासोपि॥ त्रिरुक्तंधर्म्यंहितंधार्मिकैःस्मृतं
प्रत्ययकारकं॥ श्रुताध्ययनसंपन्नंगणकंकार्यनेनृपः॥ स्फुटलेश्वरवर्त्तिन्यंशीतग्रावल्लाक्षाणिकंसूत्रं सुतारक्षरंक्षितको
धमलुब्धंसत्यवादिनं॥ विरुद्धंधर्म्यहीनागणितसंहिनारब्धाक्षिप्तंदयुक्तंक्रियातिःशास्त्रेनदृष्टिनं॥ श्रुताध्ययसंपन्नमित्युक्तंयो
गकोहिज्ञानिस्मृतावाहश्चयोलेश्वरकोपिहिज्ञानिस्मृतावाहश्चयोलेश्वरकोपिनृपःशास्तेतियदुक्तंतदयंदंडइत्याहराजकर्तृकत्वनि
यमार्थं॥ वाग्दंडधिक्कृतेदंडेनृपादिवाकेनापिकार्यो॥ दंडेप्रायश्चित्तेनैवध्यबंधचराज्ञ॥ वाधिकारान्॥ वाग्दंडधिग्दंडयोस्तुदम
नमाचार्थत्वादनियमः॥ तथाचवादनिर्णयकृद्राज्ञाब्राह्मणश्चवक्तुश्रुत्यभिधायीकर्तेनैवधिग्दंडस्तस्यवाग्दंडोविधा
यंनातुतत्समृतौ॥ अथदंडबधयुक्तोराज्ञायत्तानुबन्धतीतिप्रतिष्ठितप्रतिष्ठितसभास्थस्तुसभ्यैर्निर्णयमार्गंकृत्वापर
मितव्यं॥ पूर्ववेवचनान्तुकश्चिद्दण्डेनैषामनधिकारात्॥ सर्वराज्ञकःसभास्तारोपिव्यासेनोक्तः॥ आर्थिप्रत्यर्थिनो १०

माधर्मोलेश्वरकर्मेवकार्यः॥ धर्मवाक्येरंजयतिमंभास्तारंधिनामियात्॥ अयंचचातुर्वर्ण्ययः॥ कश्चिद्विद्वानविभिधानात्॥ स्मृतिचंद्रि
काकारमतेनतुद्रष्टुंयत्नेनवर्जनेयेदिति॥ यत्तुग्रहणोद्यानिशायकौनेनाक्षेत्रेवर्णिकंपुत्र॥ ॥अथदेयानादेयाश्चव्यवहारविवेकः॥
यात्रवल्क्यः॥ मत्तोन्मत्तार्तबालाभीतादेयोजितः॥ असंबद्धंकृतंश्चैवव्यवहारोनसिध्यति॥ मत्तोमदनीयद्रव्येणउन्मादेन
वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेनग्रहसंभवेनापस्मारेणउन्मत्तः॥ आर्तव्याधिकलः॥ व्यसनमिष्टयोगानिष्टसंबंधज्ञानिनेतद्रव्येनहान्यन्य
मनो॥ बालोग्राप्तव्यवहारः॥ नीनोभयाकुलः॥ आदिग्रहणेनिवारक्षेपकारणानामन्येषामप्युपसंग्रहार्थं॥ एतेयोज्ञितःकृतोनि
णेनदृनियावनु॥ एतेग्रहयोज्ञितदूनिवा॥ एतेयत्रार्थिप्रत्यर्थिभावमापन्नाद्रव्यथः॥ तथासंबंधकृतोधि॥ अर्थिप्रत्यर्थिसंबं
धरहितेनसदीयचेष्टितानभिज्ञेःकृतोनिणयेनसेग्रहकृतोराज्यव्यवहारोनसिध्यतिकृतोपिनिर्वर्तेन॥ ग्रहनश्चलाद्वेष्टःसग्रहनि
णेयंचेनलोपादेयद्रव्यंत्यर्थः॥ नचासंबंधत्वमुदासीनत्वंसभ्यानांगुणएव॥ अनुदासीनत्वाधिसंबंधात्॥ अनएवारिपोमित्रंचेवस
माद्रव्यकमितिवाच्यं॥ असंबद्धपदस्यदेशादिसंबंधरहित्यपरत्वात्॥ व्यवहारनिर्णयस्यचेदशाचाशास्त्रनुरोधित्वात्॥ नचायंनदा
नभिज्ञेनिणेतुंसदनुभिज्ञायप्रत्यर्थिकोवक्तव्यः॥ पर्यवस्थपिहितोयव्यारव्यानेतुसंबंधाभावेनिश्चयेसशायाभावेनलाद्दश्य
वहारस्यानुपादेयत्वोचित्यात्॥ पुरराष्ट्रविरुद्धंश्चयश्चराज्ञाविवर्जितः॥ अनादेयोभवेद्व्यवहारोधर्मविद्भिरुदाहृतः॥ इत्यस्यायय
मर्थः॥ पुरराष्ट्रविरुद्धोयश्चनगरंराष्ट्रंचयाश्रयतिवस्यापुरानगरोहरोधा॥ दकोव्यवहारोनादेयः॥ पौरराज्ञापदक्षाणापादकृत्वा
तूकेनचिन्मिषेनप्राचीनापिराज्ञास्वराष्ट्र [illegible] दस्यापि [illegible] प्रतिविधेःसोपिराज्ञोभंगप्रसंगान्नोगीकर्तव्य
दूनिः॥ यत्तुस्मरंतिः॥ गुरुःशिष्यंपितृपुत्रंदंपत्योस्वामिभृत्ययोः॥ विरोधेनमिथस्तांप्यव्यवहारान्नसिध्यतीति॥ तत्तुगुरुशिष्या
हीनानामन्योन्यमान्यत्वेकव्यवहारानुपादानपरंनभवृतिः॥ तेषामपिधनिकाधमर्णत्वादिनाव्यवहारनिवृत्तेरप्रत्यूहत्वात्॥
नचगुरुवशिष्यत्वंपितृपुत्रत्वादिप्रत्युक्तव्यद्वेषरागादयंतापरमिनिवार्च्यः॥ तादृशस्यापयनादेयत्वेनिर्णयाभावप्रसंगात्
युक्तंविशेषात्॥ नचापसत्तावादमात्रमनादेयत्वाभिधानमिनियुक्तं॥ असत्कृतसत्वात्तत्वसाद्धिः॥ भार्यापुत्रश्चशिष्यश्चशिष्य
प्रेषणासहीदरः॥ प्राप्तापराधास्तास्ताम्रस्यरज्जोर्वणदलनवा॥ एवंतस्यशरीरस्यनोत्तमांगेकर्तव्यंचन॥ अतोन्यथानुग्रहरन
ग्रहस्यास्वीरकिल्विषं॥ शिष्यशिष्टिरबंधनाशकौचेवृणविदल्लाभ्योनदनुभाग्मन्यनग्नानुराज्ञाशास्यदुल्लाद्विभिर्मुनुगोत
मादिवचनैःशिष्यस्यशासनप्रकारविशेषानियतमानादानादिकंमणगुरुयदिमहतादंडेनान्तमांगोशिष्यंकोपावशेवशा
नोदयतिनदास्यत्याचार्य्यपनमांगेणगुरुणाधार्यतः॥ शिष्योवेष्यत्वाधर्मार्थिकरणंप्रविशानिचंद्दंडपारुष्यरूपेव्यवहा
रपदंनभवतीतिवक्तुमनहं॥ नत्वादायभागप्रकरणेवक्ष्यमाणभूमीपितामहोयातेन्यादिवचनात्पितामहोपार्जितभू
म्यादेपितापुत्रयोःस्वाम्यसाम्येयदिपितामहेशेषमभागादिकंकीर्तितं॥ तदापितापुत्रयोर्दोषभागावस्यविवादपदमा

दायव्यवहारः प्रसज्यमानोनापह्नोतुंशक्यः तथा॥दुर्भिक्षेधर्मकार्येचआधीसत्यप्रतिरोधके गृहीतंस्त्रीधनंभर्तानाकामोदातुमर्हति॥
तदेवाह दुर्भिक्षादिनिमित्तेविनेत्यादि॥स्त्रीधनंभर्तागृहीत्वाव्ययंवाकरोति तथाचयाज्ञवल्क्यः॥विद्यमानधनोपिपापान्नव्ययमर्थयेति तदर्णादानपदमादायतथापत्प्रतीकारपदंव्यवहारप्रवृत्तिः॥केनचिन्नीरोधुंशक्यात्एवंस्त्रीपुंधर्मीरव्याविवादपदेपादानेननुतयोरेवव्यवहारआवश्यकः॥तस्मान्नन्यविषयत्वात्दृष्टादृष्टव्यवहारपदानांगणनामन्वादिस्मृतिषूक्तमप्रयोजनमेवस्यात्स्वामीमूलयोक्तव्यवहारोवेतनादानादिदूषणेवक्ष्यते गर्भदासादीनांचैकत्वेच।यश्चैवंस्वामिनंकश्चिन्नीत्वेत्याज्ञासंशयात्दासत्वात्विमुच्यतेपुत्रभागंगलग्नेनचेति नारदोक्तेस्तादृशानीतेर्भोग्यादमोचनेपुत्रभागादानेचस्वामिनासहाविवादोदुर्वारः॥तस्मादिदंवचनंगुर्वादिभिःसहाशित्वादीनांव्यवहारकरणेलोकदृष्टयेनश्रेयसइहनिंदावहत्वादमुत्रनरकसाधनत्वादित्यत्वरमेवराज्ञादिभिस्तुनायमुपेक्षितोव्यवहारोलोकहयहानिकरत्वादितिनिवार्यमाणाअपिद्विजाद्यधनपरिशुध्यर्थंप्रतिषेधेनदानेर्थायआज्ञास्मृतिर्निर्णयकरणमदोषएव॥गुर्वादिभिःसहव्यवहारःशिष्यादीनामनादेयोगसंबन्धित्वेनाभिधानात्पुत्रादिव्यवहारेणपरंदृष्टादृष्टदोषदूषणंवक्ष्यते॥गुरुशिष्यौपितापुत्रौदंपतीस्वामिभृत्यकौ॥एतयोःसमवेतानांव्यवहारोनविद्यते॥इतिमदनरत्नधृतबृहस्पतिवचनमप्येतदभिप्रायकमेव॥
मदनरत्नकल्पतरुरत्नाकरेषुतुगत्यायथाकथंचिदर्थमाकलय्यविवादोपशमंकुर्यात्ननुप्रतिनरलेखकपूर्वंकंविचारंकुर्यादितिव्याख्यातंतदसत् कथंचिदर्थानाकलनेचतृप्याद्यवहारप्रवर्तनस्यावश्यकत्वात् पूर्वंप्रदर्शितनात्यर्थवर्णनमंतरागत्यभावात्॥
एकस्यबहुभिःस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच अनादेयोभवेद्दाद्योधर्मविद्भिरुदाहृतः॥इतिनारदवचनो॥तस्मादिभिन्नार्थेरनेकेरेकस्ययुगपद्व्यवहारोनादेयइत्यर्थः॥गणद्रव्येहरेच्चात्रसंविदंलंघयेच्चयः॥एकंग्रैवबहूनांचेत्यादिस्मरणाद्गणद्रव्यव्यवहारिणएकस्यबहुभिस्तादितस्यवागणेनतादायेतृभिश्चसहेकार्थेयुगपदपिव्यवहारस्ययुक्तत्वात्॥भिन्नार्थैरपिकमेणापिव्यवहारादर्शनेननदर्थानिर्णयप्रसंगात्॥प्रतिज्ञादीषाअपिव्यवहार्यमाणास्तद्व्यवहारानादेयत्वएवपर्यवस्यंति॥ ॥अथसदृष्टकमभाषतेः कार्यमित्यूचुषे॥तत्रावेदयितुःप्रश्नकारमाह॥ कात्यायनः॥कालेकार्यार्थिनंपृच्छेत्प्रणतंपुरतःस्थितं॥किंकार्यंकाचतेपीडामाभैषीर्मूढहिमानवा॥केनकस्मिन्कदाकस्मात्प्रष्टेदेवंसमागते॥एवंपृष्टःकार्यंयथावेदयेत्तंप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः स्मृत्याचारव्यपेक्षेनानुमार्गेणाधर्षितःपरैः आवेदयतिचेद्वादेव्यवहारपदंहितत्॥
चेदित्यनेननयदिकेनचिन्निमित्तेननसनावेदयेत्तर्हिनबलाद्वादयेदित्यर्थः॥तथाचमनुः॥नीत्याहरेत्यत्वर्थंकार्यंराजानाव्यपदूरुषदृतिः॥पिताहरेच्चमृत्यंस्वयंवापुरुषेणवेति॥नारदोपि॥ननुराजावाद्विजेनधनलोभेननवापुनः॥उत्पादयेत्तुकार्याणिनराणामविवादिनां तथोत्पन्नमपिकार्यंकार्यिणातत्संबंधिनावाःनिवेदितंकार्यंचेदवगम्यापिनराजादिभिर्बलाद्वादनीयमित्याह मनुः॥ नचप्रापितमन्येनप्रसेद्दर्थंकदाचन॥

नेति अन्येनासंबंधेनकथंचनरागलोभादिना अर्थंकार्यंप्रसेत्यवश्यंकुर्यात् अतएवपितामहः नरोगेणनलोभेननक्रोधेनग्रसेन्नृपः॥परेरप्रापितान्नर्थान्नचापिस्वमनीषयेति॥परैः कार्यितत्संबंधिः कार्यसंबंधाः पुत्रभ्रात्रादयः॥योनभ्रातानचधिनानपुत्रोननियोगकृत्॥परार्थवादीदंड्यःस्याद्यवहारेषुविद्वज्जन इतिनारदवचनात् आर्धनासंनिवृक्तोवाप्यर्थिग्रहितोपिवा॥योयस्यार्थेविवदतेनयोर्जयपराजयौ॥इतिकात्यायनवचनाच्च॥पितामहोमुमर्थंस्वयमाह॥पितामाताऋद्धाप्यबंधुःसंबंधिनोपिवा॥
यदिकुर्युरुपस्थानंवादेतन्नप्रवर्तनेयेदिति॥यःकश्चित्कारयेत्तिर्यिचिन्नियोगाद्धनंकेनचिन्न तत्तेनैवलब्धंतस्यमनिवर्त्यहितत्स्मृतमिति अनिवर्तितानीदानापवादमाहसएव उत्तानिवाप्रदानानृपतेस्तथा स्वयमेतानिगृह्णीयान्दण्डस्त्वावेदकेविनेति उत्तान्याह्यसएव॥परिभंगीपरीक्षेपीप्राकारोपरिखेधकः॥निधानस्यापिनाज्ञातंतथाचायतनस्यच॥परिखादूरकश्चैवराजद्विष्प्रकाशकः॥अंतःपुरंचासगृहंगुप्तागारंमहासनं॥प्रविशत्यनियुक्तोयोभाजनंचनिरीक्षते॥विण्मूत्रश्लेष्मचानोक्षेपाकामान्नृपात्रतः॥पर्यंकासनबंधीचाप्यस्थानंनिरोधकः॥राज्ञोनिरीक्षणेदृष्ट्वाविधृतःप्रविशेन्नृपः॥यश्चापहारणेविप्रोदेवलायोनयेत्धनं॥ग्राम्यासनेपादुकेचछत्रायनानाभरणेहणे॥राज्ञःन्यासन्नशय्येनयश्चिष्ठतिसमीपतः॥राज्ञोविद्विष्टसेवीचाप्यदत्तविहितासनः॥वस्त्राभरणयोश्चैवस्त्रस्त्रीणांपरिधायकः॥स्वयंग्राहणतांचूलंगृहीत्वाभक्षयेन्नृपः॥अनियुक्तःप्रभाषीचनृपतेःक्रोशकारकश्च॥एकवासास्तथाधृक्तोमुक्तकेशोवगुंठितः॥विचित्रितोगंधस्रग्वीचपरिधानविधूनकः॥शिरःप्रक्षादकःश्वेतछत्रीचैवधनंनयः॥आसंगीमुक्तकेशश्चघ्राणकर्णक्षिद्रशोधकः॥दन्तोलूखलनकश्चैवकर्णनासाविशोधकः॥छत्रान्येतानिपंचाशद्रूपाणिनृपसन्निधौवित्॥राज्ञःशय्यायोगयानतद्दीयासनोपवेशनेतत्पादुकोहणमिति॥त्रीणिछत्राणि॥वस्त्राभरणयोश्चैवेत्यत्रापिस्वयंग्राहणपरिधायकइतियोज्यं॥परिधायपदंसमासांतगतंनृपेबुध्यानिरूपणीयं॥स्मृतिचंद्रिकाकारस्तुपस्त्राभरणयोश्चैवस्त्र्यवादनआहकइतिविशेषमाह॥तथेयं॥धूपेच्यारव्यानेनाचमनोद्वेषाध्यायहारस्यायुक्तान्॥मुक्तकेशोहणिहिःपाठोसंयतकेशमुंडितकेशयोःसमानवेशार्थः॥अपरयाधानाहनारदः॥आज्ञालंघनकर्तारः॥स्त्रीवधोवर्णसंकरः॥परस्त्रीगमनंचोर्यंगणश्चैवपतिंविना॥वाक्पारुष्यमवाच्यायदंडपारुष्यमेवच॥
गणस्यधानृनचैवत्यपराधादशेवच्चि॥पदान्याहृपिताम्हः॥उत्कोचोनस्यघातोवाप्यधिदश्चनथेवतु॥विध्वंसकःकुमार्योश्चनिधानस्यापभोजकः॥संतुकंटकसेनाचदूतसंचरकस्तथा॥आरामसेदकश्चैवगरदश्चैवतथैवच॥राज्ञोद्रोहमकुर्वाणचनमुह्येभेदकस्तथा॥तन्मंत्रस्यप्रभोनाचबुधस्यचविमोचकः॥भोगंदेहेचराज्ञोनिदानोवेकर्यमेवच॥षट्त्रिंशद्घाषणाःकार्द्रेयमस्यामिकंचयत्॥राज्ञावलीढंत्र्यंचयच्चवोगंविनाशनं॥हार्यंविज्ञानिपदान्यदुर्नृपेज्ञेयानिपंडितानृणि॥एतानिचलान्यपराधपदानिचराज्ञानावेदितान्यार्थिःस्वयंकर्यंचिज्ञात्वाविचारयेत्॥

यदा तु न्यस्य यं ज्ञानु मशक्तः तदा लोभ कं द्वारा ज्ञा त्वा विचारयेत्॥ लोभक मृच्छ कस्वरूप मुक्तं कात्यायनेन॥ शास्त्रेणानिर्दितं नित्यं मुख्या ज्ञाप्रचोदितं॥ अनावेदयन्नियत्यूर्ध्वं लोभकः स उदाहृतः॥ नृपेण विनियुक्तोय परदोषान वेक्षणे॥ नृपस्य मृच्छयज्ञा त्वा मृच्छ कः स उदाहृत इति॥ शास्त्रेणानिर्दितं लौकिकं॥ अर्थो मुख्यः प्रयोजनं॥ यस्य धनलाभः प्रयोजनं कर्तुं याचयतु॥ राज्ञो नियोगानपेक्षणत्वयः परापराधं राज्ञो निवेदयति॥ सः लोभकोयस्य तन्नियोगो न निवेदयति॥ स मृच्छको नृत्यनयोर्भेदः आवेदकेन चेवं विधेन नावेदनं कर्तव्यमित्यनाहोपानः॥ स ब्राह्मस्त्रीनृशीयश्च मृक्तकेडाः सहामनः॥ वाहनस्थो वास्त्रमाणवदंडं म वाधयान इति॥ मृक्तकश्छइति माधवीयइतिपाठः॥ विनीतवेषोवधेहितिताद्यर्थः॥ तस्यवेदकत्वनिर्णयकः॥ फलकादिषुराज्ञाज्ञा आलिखेदित्याह नारदः॥ रागादिनायंदेकं नकीर्तिपः करणेवदेत॥ नरेंद्रमितिलिखेत्सलेखकः फलकादिषुलिखेत्॥ करणेधर्मोधिकरणे औमित्यनेनयथावेदितं तथेवलिखेदित्युक्तं॥ लिखनानंतरंकृत्यमाह॥ कात्यायनः॥ एवंष्टः सयदूयात्समन्येब्रीत्तणैः सह॥ विचार्यकार्यन्यायंचेदाद्वानार्थं मतः परः॥ मुद्रोपानिक्षिप्तन्नपुरुषंवामसादिशेदिति॥ न्याय्यन्यायादिनवेतंमयाज्ञप्तोनरः म्लेदनमृणंयन्नप्रत्य॥ यंयन्नीतिदृष्टादिविद्विचारोयोन्यंयन्नप्रवर्तीत्यर्थः॥ तस्मिन्सविद्वंकेपुरुषंसाध्यपालनानामानो आह्वानार्थं मुद्रांकृत्यंत्यर्थान्न तथाचबृहस्पतिः यस्याभियोगंकुरुतेतत्रैनाशीकथाश्रवा॥ तमेवाह्वानयेद्राजा मुद्रयापुरुषेणवा॥ उत्तरदानेनत्वेवाधिकारादितिभावः॥ कात्यायनः॥ अधिकारोनियुक्तस्यनेतरस्यात्यसंगतिरिति॥ इतरस्याभियुक्तदेकार्थभिन्नस्य॥ असंगतेरसंबंधात्॥ अभियुक्तानामपिकेषांचिदनाह्वानमाह॥ सएव अकल्यबालस्त्रविरविषमस्त्रक्रियाकुलान॥ कार्यातिपातिव्यसनीनृपकार्योसवाकुलान॥ मत्तोन्मत्तप्रमत्तानैभृत्योनाह्वानेयेन्नृपः॥ अकल्योव्याधितः॥ विषमस्त्रः संकटापन्नः॥ क्रियाकुलोनित्यनैमित्तिककर्मकरणव्यग्रः॥ कार्यातिपाती॥ यस्यतदानीमागतो गुरुतरंकार्यहानिः॥ व्यसनी॥ इष्टवियोगादिजन्यशोकवान॥ मत्तोमदनीयमद्यपानेनोन्मत्तः॥ उन्मत्तोग्रहाद्याविष्टः॥ प्रमत्तस्तदानींसर्ववानवधानवान॥ भृत्योगृहीतवेतनः॥ स्त्रीणामाह्वानं प्रतिषिध्यस्वतंत्राणांतासामाह्वानमाह॥ सएव तदधीनकुटुंबिन्यः॥ विरिण्यो गणिकाश्चयः॥ निकुलाश्चपतिताःस्तासामाह्वानमित्थंतइति॥ नारदः॥ निर्वेष्टुकामोरोगार्तोयियक्षुर्व्यसनेस्थितः॥ अभियुक्तास्तथान्येनराजकार्यातथंतथा॥ राजप्रचारेगोपालाःसस्यावापेकृषीवलाः॥ द्वारिस्थेन्यायिपत्कालभाषुधीयाश्चविग्रहे॥ अप्राप्तव्यवहारश्चदूतोदानोनमुखोबली॥ विषमस्त्रश्चनाह्वानमाह्वानेचेतनाह्वयेन्नृपइति॥ निर्वेष्टुकामोविवाहेउन्मुखः॥ एतेचकालांतरेआह्वानव्याः॥ यदातुतत्कालाह्वानमाह व्यक्तं॥ तदापुत्रादियत्प्रतिनिधयः॥ इदमाहबृहस्पतिः॥ अप्रगल्भश्चस्त्रीनग्नश्चषंढस्त्रीबालगोगिणी॥ पूर्ववैनरवंदेहकर्तिर्यक्षी चो थवानरः॥ बंधुःपुत्रादिसन्मपदार्थवादित्वाभावात्॥ नियुक्तस्यतत्रादेवाप्रतिनिध्याह्वानेनयदिनानिर्वाहः कालादियानासह

त्वंचयत्रत्रप्रतिनिधिकरणप्रतिषेधमत्रयथाकर्थंचिदकल्याह्वानमाह सएव॥ कालंदेशंचविज्ञायकार्याणांचबलाबलं॥ अकल्यादीनपिज्ञानेयोनेनराह्वायपेत्स्वयं॥ नृपः॥ स्नातामियोगंयेपिस्युर्वनेप्रव्रजितादय॥ तानथाह्वायपेद्राजा गुरुकार्यंचकोपयन्॥ गुरुकार्यंचुआह्वापयेदितिसंबंधः॥ निमित्तनसप्रमीचेयं॥ गुरुकार्यंनिमित्तमाह्वापयेदित्यर्थः॥ अकोपयन्नीत्यनेन॥ प्रतिनिधिप्रतिषेधंक्वचिदाह कात्यायनः॥ ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वंगनागमः॥ अन्येषुचातिज्ञापेषु प्रतिवादीनदीक्षितः॥ मनुष्यमारणंस्तेयंपरदाराभिमर्शनं॥ अभक्ष्यभक्षणंचैवकन्याहरणदूषणं॥ पारुष्यंकूटकरणंनृपद्रोहितथैवच॥ प्रतिवादीनदीक्षितव्यः कर्तावि विवदेत्तत्रयमिति॥ पुनस्तेयग्रहणंसर्वस्यात्तत्रप्रतिनिधिप्रतिषेधार्थमितिमदनरत्नाकरः॥ पूर्वस्तेयग्रहणंब्रह्महत्यादिसंदेशासुवर्णस्तेयपरमितिनुवयं॥ प्रतिवादिवादि प्रतिवादिनोः प्रतिनिधिरादृश्येषुगुरुकार्यंपुनरात्मदृत्यर्थः॥ राजाह्वानेमतिकामतोदंडोद्दृश्यतेनोक्तः॥ आढ्यतोयवनागछेदर्पाद्धंबलान्वितः॥ अभियोगानृतूपेणतस्यदंडंप्रकल्पयेत॥ अभियोगभेदेनदंडभेदमुक्त्वाकात्यायनेनोक्तः॥ आह्वानस्त्रवमन्येतयः शक्तोराज्ञशासनात॥ तस्यकुर्यान्नृपोदंडं विधिदृष्टेनकर्मणा॥ हीनेकर्मणिपंचाशन्मध्यमेतनृशतावरः॥ गुरुकार्येषुदंडः स्यान्नित्यंपंचशतावरः॥ गुरुकार्येषुनित्यंवाशक्तद्रातिविशेषणादापन्नानागमनेदंडोनास्तीत्यर्थः॥ व्यासेनतुस्पष्टमुक्तं॥ परानीकंहरेतंदेशंदुर्भिक्षव्याधिपीडितं॥ कृत्वैतत्पुनरह्वानेदंडेनपरिकल्पयेत॥ आपन्नाश्चमचागमनासंभवेहतुमुक्तेविवक्षितेः॥ अवेदनायाज्ञिगमिषतांकृतविदंडेनवाकार्यान्तरंवेक्ष्यादिनाराज्ञाह्वानविलंबेगतशपथादिना प्रतिवादिनः प्रतिशेधओमेधापरपर्यायः कार्यइत्याह कात्यायनः॥ उत्पादयतियोर्थंसांदेयंवानप्रयच्छति॥ याचमानामदेशोत्थाद्दाक्षोसोनृपात्यायः॥ आवेद्यतुनृपेकार्यमसंदिग्धेप्रतिश्रुते॥ नदासेधंप्रयुंजीतयावदाह्वानदर्शनमिति॥ प्रतिश्रुतेविकार्यत्वेननिश्चिते प्रतिज्ञातेच॥ नारदोपि॥ वक्तव्येर्थेनतिष्ठंतमुक्त्वामंत्रेचतद्दचः॥ आसेधयेद्विवादार्थीयावद्दाह्वानदर्शनमिति॥ वक्तव्येनिर्णयेनव्ये॥ आसेधयेत्यत्रवानुबंधव्यमाहसएवास्थानासेधः॥ कालकृतःप्रवासात्कर्मणः॥ तथाचचतुर्विधःस्यादासेधोनासिधस्तंविलंघयेतास्थानासेधोयावन्निर्णीयमसात्स्थानात्सदमपिनचलितव्यमित्यादिरूपः॥ कालासेधः॥ एतावंतंकालंकार्योतरेणकरणीयमनिर्णीयामुव्यवहारमितीदृशः॥ निर्णीयावधिर्विदेशगमनन्नकार्यंवृत्तयेत्येवंविधःप्रवासाधेयः॥ देशकालावधिरहितोनिर्णीयमात्रावधिकः स्नानादिकर्मनिरोधः॥ कर्मासेधः॥ क्वचिदासेधनिषेधस्तंनेदोक्तः॥ नदीसंतारकांतारदुर्दशोपप्लवादिषु॥ आसेधस्तंपरासेधमुक्त्वामंत्रयुंजीयात॥ आसिधस्थापरप्राप्तावमुखेननिषेधउक्तः॥ दुर्दशेतिमाधवीयपाठोदुर्दशादुरवस्थितत्वार्थः॥ अतएवासिधानहीसेधएवप्रत्युतदंडउक्तः॥ कात्यायनेन॥ आसेधयंस्तनासेध्यंराज्ञाशास्यइतिस्थितिरिति॥ नारदोपि॥ यस्त्विंद्रियनिरोधे

वीरमि० १२ नव्याहागोत्तादनादिभिः। आमेधयदनामेधैः सदंड्योनत्वतिक्रमात्। सएव। आमेधकालआमिश्रआमेधयोतिवर्तते। सविनेधोत्यथाकुर्वन्नामेडादंड्यभाग्भवेत्। कात्यायन॥ आमेधयोग्यआमिश्रउत्क्रामेदंड्यइतिः। अनामेध्यादुत्क्रामेनेव। हस्तयवृतमारुदाहस्त्यश्वरथनौस्थिताः। विषमस्थतिसर्वेनामेध्याः कार्यसाधकैः। व्याध्यातीव्यसनरताश्चयज्ञमानास्त्रियश्चेति। निर्वेष्टुकामइत्याद्याननिषेधप्रसंगेन॥ मेधकमपिनारदवचनप्रागलेखि। हहस्पतिरपिशास्त्रीद्वाहोद्यतोरोगी शोकातोन्मत्तबालकाः। मत्तोवृधोभियुक्तश्चव्यसनीचक्रियारतोव्रती॥ आमश्लेषेसतिकः संशयकर्षकोवापसंशयहृ॥ विषमस्थाश्चनामेध्याःस्त्रीमत्तोन्मत्तोमेध्यचेति॥ संशयुधे॥ वापसंशयहहृत्यत्रकथंद्वाहोहृहे॥ तथाचबीजंवापेनतंसंशयहृहेत्यर्थः॥ स्त्रियः सनाथाश्चव्ययमपिहृहृः॥ स्त्रियःकुलस्त्रियः॥ अन्यासामद्वानवदासेध्यर्थंवैराधानात्। सनाथाःपरतंत्राभृत्यादयः॥ स्वाम्यनुमतिमंतरेणनसेध्याःस्त्रियासहरहसिस्थिताः॥ स्त्रीसनाथासत्कालनासेध्यादुतिनृपालस्याः। आसेधसमकालोनरोषंसंभवादनुचितदेशकालावस्थास्वासेधकृतासेध्यपीडातिशयप्रसक्तोबानासेधः। कार्यासत्वदृशासेधेचासेध्यादंड्योनासेध्यस्यदतिक्रमकरणात्ययोचितासेधनेदतिक्रमेसतिदंड्यदूतिसकलवचनतात्पर्यं। अतएवकार्यसिद्धानामपिकेषांचिद्दोषमधानोसेधनिमित्तानांप्रपंचने॥ राजपुरुषायत्वसाध्यपालननामक्रियायाकालद्वारकहारागहृतिदेशपनीयाः देशकालावित्यनुसारेणेत्याहृ॥ कात्यायनः॥ एकाहद्व्यहात्र्यहंपक्षंदेशंकालंत्र्यहंक्षया॥ दूतायसाधितंकार्यंतेनसंकल्पदायनृ। देशकालावयःशक्त्यापक्षंभोज्यंनृणंस्मृतं। आकारकस्यसर्वंचदूतिनत्वविदोविदुरिति। आकारकस्याद्वानकर्तुः अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमः। कात्यायनेनोक्तः। तत्राभियोक्तापागभूयादभियुक्तस्तेनतरं। तथारेनेमदंड्यास्तुप्राड्विवाकस्तनःपरं॥ सभ्यप्राड्विवाकयोरिदंपश्चाद्दभिधानमनुयोगादिव्यतिरिक्तप्रत्याकलितादिविषयकवचनपरमनुयोगादीनांप्रागुक्तंकर्तव्यत्वादित्यवधेयं॥ प्रागभूयात्प्रतिज्ञांवदेदित्यर्थः। अभियुक्तस्तेनतरंमुनरंभूयादितिवादिप्रतिवादिनोर्धर्माधिकरणेप्राप्तयोःप्रतिभूःससभ्यंनृपंसभीपतिनाप्रात्यइत्याहयाज्ञवल्क्यः॥ उभयोःप्रतिभूर्ग्राह्यःसमक्षंकार्यसिद्धयेः। उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः प्रतिभूस्तत्स्थानेप्रतिष्ठावतिनदूरवर्तिनिप्रतिभूलेखकः कार्यनिर्णयेनिर्णेयकार्येसाधितफलदानेपराजयनिमित्तंदंड्यद्रव्यानेतिताद्राज्ञआत्मसाद्गतेनचसमक्षं। शंखोप्रात्याव्यवहारेदृष्ट्वासभ्येनेत्यर्थः। आहिताग्न्यादिषुपाठक्रमेशब्दस्यपरनिपाताईस्यापिपूर्वनिपातेदृतिविज्ञानेश्वरः। नासिकास्तनयोर्ध्वाधोदोरितिगणवतः पाणेर्नरित्यादिसूत्रंप्रत्ययागात्

पूर्वनिपातेगणस्त्रान्नित्यत्वज्ञापनात्। तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमित्यादिसूत्रेप्रारभ्यत्वस्यप्रयत्नइतिवदताश्रीमताभगवताभाष्यकारेणषष्ठीसमासेषष्ठ्यन्तस्यापिकृत्यनिपातज्ञापनाद्दा। कार्यशब्दस्यपरनिपातइतिमदनरत्नकारः। तत्त्वनुशासनाभावेज्ञापकानुसरणमन्यथाप्रसंगादित्युक्तं। केचित्त्वतिभृतीनप्रात्याइत्याह कात्यायनः। नस्त्रीमानवैशवृः स्त्रीमानधिकृतस्तथा। निरूपोदंडिनश्चैवर्षंसंयश्चरूक्षानकृत्यवित्। नैवरिक्थीनरिरूक्षश्चनंचैवात्यंतपातिनः। राजकार्येणियुक्ताश्चयेचयंप्रतिज्ञातानराः। नाज्ञाकोधनिनदातुंदंडंशक्तेचतत्समं॥ नाविज्ञातोग्रहीतव्यःप्रतिभूःस्वकियाप्रतिः। क्रियाव्यवहादिरिक्तोनिर्धनः। अत्यंतवासिनोमंडिकव्रत्यत्वाचारिणइतिमिताक्षरादिषु। अन्यत्रवासिनइतिपठित्वादेशांतरवासिनइतिमदनरत्नेव्याख्यानेत्। अविज्ञातोविशेषतोनोपरिचितः। याज्ञवल्क्यः। भ्रातृणांमध्यदेयंस्यात्पितृपुत्रस्यचेवहि॥ प्रातिभाव्यमृणंसाक्ष्यमविभक्तंनृणंस्मृतं॥ नारदः॥ साक्षित्वंप्रातिभाव्यंचदानंग्रहणमेवच। विभक्ताभ्रातरःकुर्युर्नाविभक्तापरस्परं। इदमपिदृष्टार्थं। तथाप्रतिभूर्भवेद्दासःकर्म्यश्चर्णादानप्रसंगेवक्ष्यते। प्रतिभुंकार्यसाधनेप्रतिभूर्ग्राह्यइत्यर्थः। स्थित्यर्थिनोरन्यतरस्यनदाक्षिकार्यमित्यपेक्षिनआहकात्यायनः। अथचेन्नप्रतिभूर्नास्तिकार्यंयासुचिरादिनः। मरक्षितोहिनश्यतिनदद्यात्प्रत्यवेदनं॥ भृत्यायराज्ञपुरुषायराजरक्षकायसाध्यपालनायेत्यर्थः। अत्रैवकात्यायनः॥ वादिनंदूत्युपलक्षणंप्रतिवादिनंचापि॥ ॥ अथव्यवहारपादाः। प्रतिज्ञादयःप्रस्तूयंते। तेचत्वारः। परस्परंमनुष्याणांस्वार्थेप्रतिपत्तिपूर्वकंवाक्यान्यायाद्व्यवस्थानंव्यवहारउदाहृतः। भाषानरक्रियासाध्यसिद्धिभिःक्रमइतिभिः। आक्षिप्तचनरशास्त्रेचतुष्पदभिधीयतइतिवचनात्। हहस्पतिः॥ भाषापदोनरपदोक्रियापदस्तथैववचः। प्रत्याकलितपदश्चव्यवहारश्चतुष्पदइति। कात्यायनोपि। पूर्वपक्षोनरपदश्चप्रत्याकलितमेववचः॥ क्रियापादश्चनोयंश्चतुष्पात्तमुदाहृतः। हहस्पतिः॥ मिथ्योत्तरःपादाप्रत्यवस्कंदनंतथा॥ प्राड्न्यायश्चसतुज्ञेयोद्विपात्तत्प्रतिपत्तिषु। नृणीयतुशेयपादयाः संप्रतिपन्नावुभंभवानृ। हिपात्त्वमिति। अत्रविज्ञानेयोगिनां॥ साध्यसिद्धिस्तिथोसिद्धिमाप्नोति॥ विपरीतमनोन्यथेतियोगीश्वरोक्तेः॥ ज्ञेयपराज्ञयाद्धारणंतुद्वंद्वंचतुर्थपादः इत्यभिधायोत्तराभिधानानंतरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्यक्रियास्यादित्यादिपरामर्शोलक्षणस्यप्रत्याकलितस्ययोगीश्वरणव्यवहारपादत्वनानुक्यंव्यवहनंसंबंधाभावाच्चनव्यवहारपादत्वमितियुक्तं। अपराकेसुसाध्यसिद्धिपर्नेदंप्रत्याकलितमेवव्याचख्ये। यदाहः। अत्रसिद्धिज्ञानेसभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिज्ञेयपराज्ञयोपायभूतप्रमाणस्यदर्शनात्प्राप्तोनीतिविचारकृणांपरामर्शःप्रत्याकलितादिशब्दवाच्यउच्यतेसिद्धिफलत्वादिति। प्रागुद्दिष्टंतत्कात्यायनवचनंचनरसंबंधादिनवानृ। पूर्वपक्षःस्मृतःपादोद्विपात्तीयश्चोत्तरस्तथा॥ क्रियापादस्मृतीयस्तुचतुर्थोनिर्णयस्मृतः। हहस्पतिवचनस्थनिर्णयफलकपराशरमैरुपप्रत्याकलितपरमेवनिर्णेयपदमुपचारादित्याहृ। इतरथापूर्वो

दानहननहेत्वनाश्वेषधःस्थानम्॥ ॥ नवप्रतिज्ञाबादिकःस्यादित्यपक्षेत्वनादेरे। राजे कुर्योत्पूर्वमोवदनंयस्यस्यज्ञेयःपूर्ववादोवादि
धिज्ञेयितिपूर्ववादःप्रतिज्ञा। पूर्ववादिकःस्यवप्रतिज्ञाबादेनत्यस्यापवादमाह। सएव। यस्यवाभ्यधिकःपीडाकोऽर्थेबाभ्यधिकंभ
वेत्। नत्यस्यार्थेबादोदानव्यानःपूर्वनिवदेयना। अर्थिबादःप्रतिज्ञाहेतुहरूयति:। अहेपूर्विकयायानार्थिप्रत्यर्थिनोतथा। बादोवक्ष्यी
नुपूर्व्वेणआ :त्यःपीडामवक्ष्यवेति। मुनुरपि। अर्थीनर्थीवुभोदुर्ध्वाधमार्थमोचकवेत्। वर्णक्रमेणसमयोणिपश्चेत्कोऽयो
णिकार्यिणा॥ आत्मनादीनांयुगपद्धमाधिकरणेप्रधानानांवर्णानुक्रमेणब्राह्मणक्षत्रियस्यैत्यवमादिक्रमे
णचतुष्पाच्चवहारःप्रवर्तनीयोगज्ञापीडाधिक्यकार्यगौरवेचदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यदानपूरोवदनक्रमाना:
पिवर्णक्रमःयदातुसंवेसवर्णामन्दाऽोवदनक्रमः॥युगपदोवदनेसमानवर्णत्वेसमानपीडत्वेचसभ्यः॥सभापती
ऽन्यतिनिगलितोर्थः॥ ॥प्रतिज्ञालक्षणमाहूयाज्ञवल्क्यः॥प्रत्यर्थिनोऽनेलेख्यंयथावदिनमर्थिना॥समामासतन
दर्थीहनोमज्ञात्यादिचिह्निन॥अर्थ्यतुद्रव्यथः साध्यः सोस्यास्तीत्यर्थ्यः तद्विपरीतः प्रत्यर्थी। तस्यायतः पुरालेख्यंलेख
स्वनीयंससभ्येनसभापतिना॥ यथावदिनंपूर्ववदनमूलतिक्रम्यैवनप्रकारणावदनसमयेस्ववचनंलेखितेनत
थेवप्रत्यर्थिसमक्षमपिनपुनरन्यथा॥ तथासत्यन्यवादेहीनेनभगसेप्रगान्। अन्यवादीत्यादि हीनलक्षणवक्ष्यते॥
प्रांगेवार्थिनास्वप्रतिज्ञातार्थस्यलिखितस्यादधुनालेखनमनर्थक्यमित्याशंक्याहसमामासेति। संब
न्धस्समासपक्षनिधिनारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयज्ञातिभिरादिशब्दोपात्तश्चद्रव्यसंख्यानज्ञा। निक्रूणग्रहणादिरूपा
नेवलाक्षमालिगादिभिर्यथायथंगचिह्निनुमितिकार्यमात्रमावेदनकालेलिखितमधुनापयुक्तंविद्वेषणसहि
तंलिख्यतदहिनानर्थक्यमितिभावः। आदिशब्दात्यागादिकात्यायनआह। निवेश्यकालंवर्षेचमासंपक्षंतिथिंतथा। वेलांप्रदेशं
विषयंस्थानंमात्मात्मकृतीवयः। साध्यप्रमाणंद्रव्यंचसंख्यानामतथात्मनः॥ राज्ञोचक्रमणोनामनिवासेसाध्यनामच। क्रमात्वियतृ
णानामानिपीडामाहतृदायकः॥ क्षमालिंगानिचान्यानिपक्षंसंकल्पकीर्तयेत्॥ कालोधनप्रयोगादिकालः॥ वर्षंपत्रलिखनका
लीनंमासपक्षतिथयोपिसंध्यावेदनादिक्रियोपलक्षितः कालोवेला। प्रदेशः क्षेत्रादिखलविशेषः। विषयोनंवैद्यादिदेशाःस्थानं
विवादास्पदीभूतगृहादिग्रामादि। आत्मनोरात्मानश्चवयः संस्थानादिज्ञेयः। वयस्तारुण्यादिः प्रमाणंनिवर्तनंप्रस्थादि। आत्मनोरात्मानश्च
क्षेत्रादिभोगकालीनोवक्तृवचनेतदीयपित्रादिप्राप्यर्थः। निवासीनिकटगृहादिः पितृगोत्रिप्रत्यर्थिनोस्वयः॥ पीडाप्रतिभूप्रभृती
नीधानिकादिकृता। आहतीप्रतिग्रहादिविषयवस्तुनिभानेना। दायकोदातृदिक्कैनादिः॥क्षमालिंगान्यात्मीयधनादेः॥ परोपभोगा
द्यपराधसहनाविज्ञानि॥ ॥अन्यवक्तृबोधंसंग्रहकारोपि। अर्थवस्तुमंसंयुक्तंपरिपूर्णंविनाकुलं। साध्यवस्तुकपदंप्रकृतार्था

नुबंधिवाप्रसिद्धमविरुद्धंचनिश्चितंसाधनलक्षमं। संक्षिप्तंनिखिलार्थंचदेशकालाविरोधिचा। वर्षंतुमासपक्षाहोवेलादेशाप्रदेशव
न्तास्थानावसथमाध्यायाज्ञात्याकारवयीयुतं। साध्यप्रमाणसंख्यादात्मप्रत्यर्थिनामत्त्वा। पराक्षपूर्वंनानेकराजनामाभिरेकिते।
क्षमालिंगात्मपीडाचक्रथिताहतृदायकं यदावेदयतेनरोतेनद्रव्येत्यादिधीयतेऽभिहितमर्थवत्॥ प्रयोजनवत्। धर्मयुक्तं। अल्पाक्षरप्र
भृतार्थवादिगुणयुक्तं। परिपूर्णंसाध्याहारात्मघनपक्षं। अनाकुलमसंदिग्धाक्षरं। साध्यवत्। साधनीयार्थयुतं। वाच्यकपदं। गोणलाक्ष
णिकपदरहितं। प्रकृतार्थाविरोधिप्रागावेदितार्थेनसहसम्मतं। प्रसिद्धंलोकप्रसिध्यनतिक्रांतं॥ अविरुद्धंपुरागद्यप्राड्विवाकरात्रा
द्यविरुद्धं। पूर्वापरागविरुद्धंव्यवहारिकधर्मीविरुद्धं। वानिश्चितंसंशयरहितं। साधनलक्षमं। साधनाहीं। संक्षिप्तंसंज्ञाशब्दाइंवस्यूत्वोनिखिला
र्थेनिरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकं। देशकालाविरोधिमध्यदेशादिषुममकक्षेत्रंशरकालानलमहस्त्रंचममदीयमपहृतमित्यादि
देशकालविरोधाविधुरं। पराक्षनोः प्रतिवादिवादिनोर्येपूर्वजाः पित्रादयस्तेषांसंबन्धिभिरनेकैराजानःक्षत्रादिभूक्तिकालीनातेषांनामभिरेकि
तंयुक्तं। अन्यार्थवत्यादीनिदेशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनामवैतिसर्वत्रभाषायामवश्यंभावीनि। तेषांनासाध्यनिर्देशसिद्धेःवर्षा
दीनितुयत्रयावत्प्रयुज्येत। तत्रतावत्तेषुवचनेषुनाडीमानादीनिसंवत्सरअहोरात्रमासपक्षाःप्रसंगात्। तत्रवर्षादीनांकालानांसंख्याधन
हेगुण्यादिविवादेनप्रतियूहकयादिषोवापयेवादेषापयोगः। देशप्रदेशस्थानेनामाह। हृतेदोयकयोरात्मादिपूर्वंजराजादिना
म्नोचस्थावरक्षेत्रादिविवादेषु। साध्यारण्याज्ञात्याकारवयसोचोयादिस्वाम्यविक्रियादिविवादेषुप्रमाणसंख्ययोर्मेयनुलिना
दिद्रव्यविवादेचायादिविवादेचाक्षमालिंगानामुपक्षिप्तनपरोक्ष्यमुच्यमानभूम्यादिविवादे। आत्मपीडायाक्रणिकप्रतिभुवा
दिविवादेएवमन्यद्ययुज्येत्योऽनएवाशयादाहकात्यायनः। देशश्चवृतव्यास्थानसंनिवेशस्तथैवच॥ ज्ञातिःसंज्ञाधिवास
श्चप्रमाणंक्षेत्रनामच॥पितृपैतामहंचैवपूर्ववंशराजानुकीर्तनं॥ स्थावरेषुविवादेषुदर्शनानिनिवेशयेत्॥ ॥एतेनतत्रोप
योगित्वान्। हारिनापि॥ आसनेशय्ययोर्नवानर्णकास्यमनोरमं॥ धान्यमश्ममयंचैवदृष्टंदत्तंतुयद्धनं॥ माणिमुक्ता
प्रवालानिहीरकाद्रव्यकांचनं॥ यदिद्रव्यसमूहस्यात्संख्याकार्यातदेवतु॥ यस्मिन्देशेचयद्द्रव्यंयेनमानेनमीयते॥ ते
नतस्मिंस्तदासंख्याकर्तव्याव्यहोवैरिभिरिति। मानसंख्याशब्दावत्र्यान्योन्योपलक्षणं। अत्रेनावहुरक्षितंयत्रयावद्यु
ष्यत्यते। तत्रतावल्लिखेत्सर्वंभाषापत्रे। अन्यथासाध्यनिर्देशस्यापूर्वोक्तत्वक्षाभासतापत्तेरधिकलिखितादृष्टार्थतापत्ते
रिति॥ ॥कात्यायनोर्थंतएवाह॥ देशाकालविरोधिनश्चद्रव्यसंख्याविवर्जितः॥ क्रियामानविहीनश्चपक्षानादेयद्रव्य
मेनाक्रियाप्रमाणं॥ मानंसाध्यपरिमाणं। यच्चपिपूर्वोक्तपक्षलक्षणंरहितानोपक्षाभासत्वमर्थसिद्धेनयापित्रार
दादिभिःस्वस्यार्थंप्रपंचितं। तत्रनारदः। अन्यार्थंमर्थहीनंचप्रमाणागमवर्जितं॥ लेख्यहीनाधिकंभ्रष्टंसाध्याः

दोषाऽउदाहृता॥एतानुसाधनेदूषणवान्॥अर्थेसाधारणेऽर्थेकांसंबंधोयानियुक्तकः॥लेखनेयेऽनुभाषार्थमन्यार्थंनविदुर्बुधाः॥
गणकार्यमेकोवायद्यसंबंधीनदानियुक्तावालेखनेयऽस्याभाषायामित्यर्थः॥अन्यत्रन्यायमिहूषणंकाधाहापवदनूयः॥साध्यं
चमोक्षनेयस्याऽर्थहीनांतुतांविदुः॥उक्तसाध्यवादिनाअन्यत्यन्यनेनभाषार्थेहीनत्यर्थः॥गणितेतुलिखितेमेलनेसतिअर्थेसंदृब्धा
दिषु॥अन्यसंख्यानानिर्देशमात्रमाणावितर्जिता॥संख्यानैसंख्येनिव्युत्पत्तासंख्याशब्देनगणनैतौलनैमानानांपरिग्रहः॥वि
द्यायाग्रामर्थार्थंलब्धंक्रीतंकमागतोनत्वेवंलिखितंयत्रसाभाषासाव्दनागमा॥समसासमथापक्षस्त्रिधिवीरसत्थेवचा
यत्रेनानिनलिख्यंतेलेख्यंहि॥नांतुतांविदुः॥अवश्यंयत्रवपूर्वंकरीत्यालेख्यंतद्दितालेख्यहीनेत्यर्थः॥लेखयित्वातुतांभा
षामनिर्दिष्टेतथानरे॥निर्दिष्टोत्साक्षिणः पूर्वंमधिकांतांविनिर्दिशेत्॥साक्षिणइतिप्रमाणीपलक्षणं॥युक्तमादत्ताधिकंपू
नेनाग्रामकालतांकलिता॥यत्रस्थानेयथापूर्वंनिर्दिष्टंपूर्ववादिना॥संदिग्धमेवलेख्येनभ्रष्टांभाषांतुतांविदुः॥उभयंपूर्वमि
त्यपक्षेपक्षद्वयमपिप्रतिज्ञावादिनेवनिर्दिष्टमित्यर्थः॥कात्यायन:॥अप्रसिध्यनिरावाधंनिरर्थकनिःप्रयोजनं॥असाध्यंवा
विरुद्धंवाप्रक्षाभासंविवर्जयेत्॥अप्रसिध्यमाह॥नहसत्यमिः॥नैकचिनेन्द्रनोयसुसोप्रसिध्यउदाहृतः॥यथा॥फलसहस्र
कुरुक्षेत्रवृक्षपत्रतामिति॥मदीयेशरावाणांगृहीत्वानप्रयच्छतीत्यादिअप्रसिध्यमित्याहविज्ञानेश्वरः॥नहसत्यंनात्यि
दमसाध्यादाहरणमुक्तंचवक्ष्यते॥निरावाधंनिरूपद्रव्यमस्मिन्मंदिरेशीघ्यमानदीपकप्रकाशोनायंखेमंदिरेध्येव
हरतीतिप्रवृत्तिर्नरथंमभिधेयहीनंमदीयैकचरटपंचगडशंदंगृहीत्वानददातीत्यादिविज्ञानेयोगी॥नहसत्यंनचवच
नात्वन्यथानिरर्थकपदार्थःप्रतीयते॥यथाहास्वल्पापराधः स्वल्पार्थोनिरर्थकइतिस्मृतइति॥एतच्चोदाहरणंस्मृतिचंद्रिका
यां॥अहमनेननसाक्षिणंमीक्षितः॥मामकीनांशिक्षांतेनापहृतेत्यादीनांनिःप्रयोजनंयथायंदेवदत्तोनास्मद्गृहसन्निधौसुस्वरम
धीतइत्यादिमिताक्षरास्मृतिचंद्रिकयोर्हृतौ॥नहसत्यंनानर्थेवलक्षयते॥कार्यबाधाविहीनस्तुविज्ञेयोनिःप्रयोजनइ
ति॥सएवब्रह्मकारोनरेणापिनिरर्थंनिःप्रयोजनोलक्षितवान्॥कुसीदादेयःपदेहृनोव्यवहारेनिरर्थकः॥वाक्पारुष्यादि
श्चैववर्जितोनिःप्रयोजनः॥कुसीदमृणदानेतत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशाभिरर्थविषयव्यवहारैरहीनोनिरर्थकः॥वाक्पारुष्यादि
भिर्हीनात्संकेत्यानुभर्त्सनेनोनिःप्रयोजनइत्यर्थः॥अष्टादशःपदाविषयः पक्षोदृष्टइत्याशयः॥असाध्यविरुद्धावाहसप
क्षमप्रसिद्धंतथाशशृंगंखकुसुमंधनुः॥असंभाव्यममाध्यंतेपक्षमाहुर्मनीषिणः॥यस्मिन्नावेदितेपक्षेप्राड्विवाकेयथा
ज्ञानिपुरोराष्ट्रविरोधःस्याद्विरुध्यतेनाभिधीयतेनेति॥मिताक्षरावामसाध्यविरुद्धान्यथोक्तंदेवदत्तेनाहसशृंगमुप १५

हसितइत्यादसाध्यसाधनासंभवात्॥अत्यकालत्वान्नसाक्ष्यादिसंभवोत्पत्त्वान्दिव्यमिति॥मूकेनाहंशपइत्यादिविरुध्यमि
ति॥पुरराष्ट्रादिविरुध्यमपिविरुध्यपदेनव्याख्यायराज्ञाविवर्जितइत्यादिमूर्त्यंतस्त्वनंतदर्थतयोदाहृतेनतद्वदर्थमस्माभिरना
दृत्यव्यवहारनिरूपणेलिखितं॥अन्येपिपक्षाभासाः॥स्मृतिचंद्रिकोदाहृतवचनोक्ताज्ञेयाः॥अथाभिन्नक्रमोद्युक्तेमार्थः॥क्रमी
णांयोनिरर्थकः॥अतीतकालोविहितः पक्षोनादेयइत्यते॥यथास्तानानिवेशेननैवपक्षार्थंकल्पना॥शास्त्रतेनैनपक्षाःसाभिन्न
क्रमइदाहृताः॥व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशोभिन्नक्रमइतियावत्॥व्युत्क्रमार्थोव्यवहितान्तुयेनार्थावबोधकः॥क्रमीणार्थोसंकलि
तार्थः॥मूलमर्थंपरित्यज्यनदुणीयत्रलिख्यते॥निरर्थकः संवेपक्षोभूतसाधनवर्जितः॥भूतकालमतिक्रांतंदुर्ज्ञेयत्वहिलि
ख्यते॥अतीतकालः पक्षोसौप्रमाणेसत्यविस्मृतः॥यस्मिन्पक्षेविधासाध्यंभिन्नकालविमर्शनं॥विमृश्यतेक्रियाभेदात्सपक्षो
द्विषडुच्यते॥भूतसाधनंमूलभूतंसाधनंतेननवर्जितः॥भूतकालःसाध्यकालःअन्याहपिपक्षाभासानाहसएव॥अन्याक्षरनि
वेशेनअन्यार्थेगमनेनच॥आकुलंतुभवेद्ग्रंथेक्रियांचैवाकुलाभवेत्॥साधनंसहसाध्येनानिर्देश्यंबलेखयेत्॥उक्तिक्रमवि
हीनत्वात्सोपिपक्षोनासिध्यतीति॥विरुद्धस्त्रा विरुध्यश्चहावप्यर्थौनिवेशितौ॥एकस्मिन्यत्रदृश्येतेनपक्षंदूरनस्यज्ञेत॥परस्परा
विरुध्यानियःपदानिनिवेशयेत्॥विरुध्यपदसंकीर्णाभाषातस्यनसिध्यतीति॥यस्तु॥पुरराष्ट्रविरुध्यश्चयश्चराज्ञाविवर्जितः॥
अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षोनसिध्यतीतिस्मरणान्नसाध्यसमर्थः॥राज्ञाविवर्जितोराजत्यक्तशुक्लादिविषयकर्णादानादिपदभिन्नि
तस्तुक्रियाप्रबंधनयुगपन्नसिध्यतीति॥मदीयाव्रपकाद्दर्यातेनत्वाहध्यानेनगृहीतानः सुवर्णेचयदत्सहहसेनमयानिक्षेपीकृतमः
यमिदंमदीयंस्तत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापिपक्षस्यक्रमेणाप्यनुपादेयत्वेतन्त्वनिर्णयाभावप्रसंगेननयुक्तिविरोधात्।
वक्तुप्रतिज्ञेयत्वार्थंव्यवहारिषुनिश्चितं॥कामंतदपिगृह्णीयाद्व्याप्तातत्वबुभुत्सयेति॥कात्यायनवचनविरोधाच्चतस्मात्युग्मपक्षा
मासतेत्रेवरमणीयं॥अनेकचस्मसंकीर्णस्यापक्षसंत्वत्पदसंबंधे॥हिरण्यरूपकवासांसिवानेनमनोहृद्यायगृहीतान्त्यहसेनमया
निःक्षिप्तान्त्यनेनापहृतानिवेत्येकस्मिन्पपदेयुगपदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात्॥साध्यंचविधिमुखेननप्रतिषेधमुखेन
वापक्षानिर्देशपणीयमित्याहकात्यायन॥॥न्यायसन्नेछतेकतुमन्यार्थंवाकरोत्यथं॥नलेखयतियत्स्वेवंतत्सपक्षोनसिध्यतिन्या
यंस्वमित्यनेनममेतावश्वनमादायनदत्तादीत्यादिप्रतिबंधमुखतोपिलक्षिताःअन्यार्थंचेत्यनेनममेदमपहरतीत्यादिविधि
मुखतायदर्शिता॥नहसत्यनिरर्थाः॥प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तंसाध्यंसत्कारणान्वितं॥निश्चितंलोकसिध्यंचपक्षंपक्षविदोविदुरिति॥
प्रतिज्ञादोषेः प्रतिज्ञासन्यासादिभिर्मुक्तंरहितनेचदर्शिताःप्राक्॥साध्यंसाध्याहें॥प्रत्याख्यर्थंचमैवंशिष्टधर्मविवचनमितियावत

सत्कारणान्वितं सुकृदोषरहितहेतुसहितं। निश्चितनिर्दोषहेतुजनकं वाक्यरचनायुक्तं नतुस्वयमेवनिश्चितेविप्रतिपन्नावधीनिः
श्रयाभावात्। लोकसिद्धव्यवहारिकधर्मविरुद्धो। अतएवमनुः। सत्यानाभाषाभवतियद्यपिस्यात्प्रतिष्ठिता। बहिश्चेद्दूष्यतेधर्मान्नियताद्व्यवहारिकात्। प्रतिष्ठिताप्रसिद्धव्यादिदोषान्मुक्तादिभाषाप्रतिज्ञाव्यवहारिकधर्मविरुद्धाच्चसत्याद्यात्मानम
वतिगच्छतीनामित्यर्थः। भवदेवस्मृ। यत्रश्रुतमात्रमेवसतिलोकानांसंप्रत्ययस्तल्लोकसिद्धंतेन निर्धनकुलोत्पादिसंख्यधना
क्षेपोनपक्षहृतिव्यवहारयोर्नहाधमरूपप्रतिज्ञादोषवत्त्वेनवक्तव्यहेत्वपक्षस्थानिरासकरणात्। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैवगतार्थं
।अथैवपक्षः। प्राक्पांडुलेख्यभूमिफलकादौकारयितव्यशोधिनःपश्चात्पत्रलेखनीयः। तथाचवृहस्पतिः। अधिकांछातयेदर्थी
नन्यूनांश्चपरिपूरयेत्। भूमानिवेशयत्यन्यायव्यवहारविनिश्चितः। शातयेद्वृद्धिवृद्धा भूमावितिपांडुलेख्ययोग्यायाशोधनफललक्षणो॥
अनएवाह। मृगवा। पूर्वपक्षस्यशोधनंकृत्वाप्रतिवादीकोभिलेखयेत्। पांडुलेखनेफलकेनतत्पत्रेविशोधिनंभिति। स्वसाक्षीकृतंभया
द्युपाधिनाकृतं। व्याख्यापि। पांडुलेखनफलकेभूमेवाप्रथमंलिखेत्। ऊनाधिकंतुसंशोध्यपश्चात्पत्रेनिवेशयेत्। शोधनंचेत्
नरयोग्यतावधिविधयं। ननंतरंपरमुनस्मारिपत्रेरहस्यार्थतापातात्॥ तथाचनारदः। शोधयेत्पूर्ववेद्वारं तुयावल्लोनरदर्शनं॥
अतएवस्मोनरेणनिवृत्तेशोधनंनभवेत्। अवएवस्मोनरयोग्यस्वयंस्वर्थमगत्भवात्यक्तदोषगुणहानात्। दानाभ्योशो
धयितुमशक्तस्यवक्तव्यार्थेनिधीयसभ्येरेवसंशोधनीयः। अन्यथाहृहस्पतिः। अभियोक्ताप्रगल्भःस्याद्दक्षोलोप्तसहनेयदा। सभ्यैः सुशोधनंतस्यकार्यंमर्थानुरूपतः॥ यदिभाषामशोधयित्वेतानरंदापयेन्निसभ्यास्तदादाशुद्धाभाद्रव्याद्वा
पीत्वाद्युक्तंददेनसभ्यादंडयित्वापुनःप्रतिज्ञांलेखवनपूर्वंकंव्यवहारः। प्रवर्तनीयाराजानितात्पर्यं॥ यदाचार्थिप्रत्यर्थिनो
र्लेखनायोग्यंव्यवहारंजानंतीयशोधनंनभवेत्। अवएवस्मोनरयोग्यस्वयंस्वर्थमगत्भवात्यक्तदोषगुणहानात्। दानाभ्योशो
धयितुमशक्तस्यवक्तव्यार्थेनिधीयसभ्यै

प्रियपूर्वपूर्ववत्सामान्यभेदसमुदायेन। अर्थापकर्षणं दंडलाडनेवेधनेतथा। उभयैश्चोद्यमानस्तुनदद्यादुत्तरंतुयः। अतिक्रांतेसमदशवत्तिनोसोदंडमर्हति। उभयैर्मृदुभिर्मोक्षश्चापायैरित्यर्थः। कात्यायनः। यथार्थमुत्तरंदद्यादप्रश्नेनेवदापयेत्। मोहाद्वाऽथादिवाशास्याद्यनोक्तं पूर्ववादिना। उत्तरंतंगतेवापिपुनस्तुल्यमुपोद्यति। मोहादिदशात्पूर्ववादिनाप्रागनुक्तमप्युत्तरंतंगतेमुत्तराभिधानसमयएवप्रोच्यमानंमृषोत्तरवादिव्यवहारदर्शिनोग्रीत्यग्रहणार्थंपवर्तायत्यर्थः। उत्तरलेखनोत्तरंतुनद्यात्यभिप्रायेणाह सएवा। उभयोर्लिखितेवाक्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये। अयुक्तंतत्रयोद्यंयान्नमदार्थोत्सहीयतेनइति॥ ॥अथोत्तरभेदाः॥ तत्रकात्यायनः। सत्यमिथ्योत्तरंचैवप्रत्यवस्कंदनंतथा। पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरंस्याच्चतुर्विधमिति। सत्यंसंप्रतिपत्तिः। प्रत्यवस्कंदनंकारणोत्तरं। यथा। साध्यस्यसत्यवचनंप्रतिपत्तिरुदाहृता। यथारूपकृतेमत्तोधारयसीत्युक्तेसत्येधारयामीदास्यामीतिवा। यद्यपिभाषार्थस्यानिगकरणादनुत्तरत्वमस्याभातितथाप्यभियोक्तासाध्यतयोपन्यस्तस्यसिद्धत्वेपन्यासात्साध्यत्वेनिगकरणादुत्तरत्वमस्यावसेयं। तथाचस्मरणं। अनुक्तेकारणंयत्रपक्षवादीप्रपद्यते। प्रतिपत्तिस्तुसाज्ञेयाकारणेदूषकंदूष्यकृत्। कारणंपरोक्तहेतुर्दूषणं। वादीप्रत्यर्थः। कारणेकारणोत्तरंदूषणंप्रवदित्यर्थः। नचास्याःसिध्यसाधनत्वेनसदुत्तरत्वेपूर्ववादिनोनियमदूस्थानेस्यादितिशंक्यंदूषापत्तेः। परानयेतिपूर्ववादिनोरंडःपरंनभवति। अपराधाभावात्। वाचस्पतिस्तु। तत्रानिर्णीतयुक्तयोथाः सिध्यसाधनस्यादोषत्वान्नियमहीयोत्याह। नचैवंधर्मधिकरणप्रवेशपक्षलिखनेपूर्ववादिनोदूषयितिवाच्यं। प्रागपि प्रतिपन्नस्यानुनापवदनः प्रत्यर्थिनःपश्चादपिसप्रतिसंभवात्पधिकरणोत्तरमिवा। संधिकरणंचनिदूषयित्यत्तेन॥ ॥मिथ्योत्तरंतुनधारयामीत्यादि। यथाहकात्यायनः। अभियुक्तोमियोगस्ययदिह्नुवीतपदङ्गुवं। मिथ्योत्तरंतुविज्ञानीयादुत्तरंन्यत्रवद्वारत इति। व्यासोपि। मिथ्यास्याद्साध्यनिह्नुतिरिति। साध्यस्यसहेतुकसाध्यस्यशब्दनार्थतोवानिह्नवोमिथ्योत्तरमित्यर्थः। केवलसाध्यनिह्नवस्यसंप्रतिपत्तिभिन्नोत्तरत्वंप्रसंगादितिवाचस्पतिः। तच्चिंत्यं। सहेतुकसाध्यनिह्नवस्यतत्रापिसंभवात्। तस्मादपह्नवमात्रंकारणाद्यसंवलितंमिथ्योत्तरं। कारणग्राङ्न्यायसंवलितंतूत्तरंतेरेइतिवक्ष्यते॥ ॥एतच्चमिथ्योत्तरंचतुर्विधं॥ मिथ्येत्यनाभिज्ञानाभिनवदानसंनिधिः। अज्ञातश्चाभिनवःकालइतिमिथ्याचतुर्विधमितिव्यासस्मरणात्। अत्रचमिथ्येत्यादिनैकंतोपह्नवोनज्ञानमीत्यादिरर्थतः॥ अनयवाहकात्यायनः। श्रुतावाप्यार्थमन्यत्समुद्दिशेत्प्रतिषेधति। अर्थतःशब्दतोवापिमिथ्यातल्लक्षयेन्नरमिति। अत्रवाचस्मृतिः। भाषार्थस्यसहेतुकसाध्यस्यमिथ्यानरेणनिह्नवेविधेहेत्वपह्नवांशएववस्तुरूपासिद्धिरूपत्वादनादोषः। साध्यापह्नवांशस्वीकारेणनरादिव्यवच्छेदकतयाचोक्तत्वात्। तथाहि। गृहीतत्वाधारणेभाषावादिनासाध्यंयदन्यत्तेकालदेशविशेषगर्भीयांतत्तदानार्हंज्ञानइत्यर्थात्। देशविशेषगर्भीयामपितत्तत्रनासान्तित्यर्थात्। अतएवार्थिकभाषाप्रतिषेधस्त्रिविधः। सापादेशामिथ्योत्तरं। आद्यस्तुकेवलमिथ्योत्तरमिति। नचैवंप्रहणासंकदनयोरसंभवान्नत्रनोरेवप्रतिपाद्यतासुकिमार्थिकाग्रहणापपत्तेनात्यर्थंयोगितिवाच्यं। यद्यपितदाज्ञातत्वज्ञसंश्चवनयापिनः। यद्धातितादृशासर्ववाग्रहणाभावादतःसन्निधानज्ञत्वमात्रस्यग्रहणाव्याप्तत्वाच्चाप्रकाभावात्। व्याप्यग्रहणाभावासिद्धेस्तत्कालीनज्ञत्वाभावसन्निधानाभावयोरेवग्रहणाभावसाधकत्वात्। नत्वनुत्पन्नोगृह्यत्वसन्निहितोवेतिसंभवतीतिनावृत्त्यर्थोनात्यर्थाव्यर्थभावात्। अतएवसर्वस्मिन्पिमिथ्योत्तरेउपाधकस्यग्रहणस्यापनार्थाकिंवाधन्यासंश्चाहतनुछेःसाध्यानालिंगितहेत्वभावमात्रोयन्यासःसोनरत्वापातात्। हेतुत्वस्यसाध्यनिरूपितत्वेनतदभावमुखेनसाध्यभावव्यवस्थापनएवस्थापनादूषणासंभवात्। उत्तरंतरत्यवस्कंदमात्रस्यादृष्टनार्थापत्तेश्च। यत्रतूपूर्ववादिनः पित्रर्णादिग्रहणहेतुकधारणादिप्रतिज्ञातत्वाज्ज्ञानद्वारकसाक्षाद्ज्ञानदपह्नवोमिथ्योत्तरं। तत्कालाज्ञानमतद्देशाज्ञानसन्निधानयोरितरीयबोभरीयबोस्तदीयग्रहणाभावासाधकत्वात्। अतएवप्रकाशस्वामिकृत्येनाधिकेनादत्तत्वादिकमपिप्रमाणीयमित्यभियुक्तस्मरणमपिसंगच्छते। अन्यथादूषणादत्तत्वाद्यनुपन्यासादत्तत्वादिप्रमाणफलमधिकंस्यात्। तेनतत्प्रतिपादनेदत्तत्वादेर्नाधिक्योक्तत्वत्वस्कंदकत्वाद्स्यप्रत्यवस्कंदनरूपत्वात्तस्थेवतत्साधनापनोमिथ्याक्रियापूर्ववादइतिविरुध्येत। इष्टापत्तावुच्यमानायांमिथ्योत्तरभेदत्वोक्तिर्विरोधात्॥ प्रत्यवस्कंदनंनामसत्येगृहीतेपरंतुप्रति। दत्तंप्रतिग्रहलब्धंवेत्यादि। यथाहनारदः। आर्थिनालेखितोर्थीवा प्रत्यर्थीयादितोनथा। प्रपद्यप्रत्यवस्कंदनंस्मृतमिति। प्रपद्यस्वीकृत्य। यद्यपिभाषार्थस्यनसर्वाज्ञास्वीकारेवसंप्रतिपत्तिरापद्यते। कारणोक्तेत्यनर्थक्यापातात्। तथाचग्रहणेनधारणेननेनप्रत्यर्थपणीयत्वेसाध्यत्वेनप्रतिज्ञातेनग्रहणांशमभ्युपेत्यप्रतिदानेनप्रतिग्रहादिनाबाधारणंप्रत्यर्थपणीयत्वाभावंप्रत्यर्थःसाधयतीति। मिथ्योत्तरादनएवास्यभेदः। तत्रभाषार्थस्यसर्वस्याप्यङ्गवादत्वेकदेशानपह्नवात्। प्राङ्न्यायेतूत्थाप्यस्यतथाभूतस्यसंभवइतिनतोभिदः। तच्चतन्नविवक्ष्यामः। यत्तुप्राङ्न्यायोधार्यमाणत्वादिसामान्याभावज्ञापकः। कारणोत्तरंतुबोधसंज्ञापकमितिनयोभेदइतिवाचस्पतिस्तन्तुछे। प्राङ्न्यायेनापिकारणमुखेनोभयोरपिज्ञापनसंभवात्। तस्मादप्राङ्नकमेवभेदकंन्यायः। त्रिविधंचैतत्। स्थायनाधिबलतत्समबलवत्तदूनबलंचेति। उदाहृतमेवाधिकबलं। तत्रहिमत्यमयंशतस्थधारयः। प्रतिदेयनयामनोग्रहीततावद्धनत्वादित्यादिप्रमाणयोनियोतनादिमंडलेव्यभिचारवारणायेदानींतनधारणाद्यर्थापत्तिगम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमार्थिनीवर्ग्यंहृदिस्थमार्थेयनथाचप्रतिदानाद्युपन्यासेननदसिद्धिः। प्रत्यर्थिनोलाभवतीतिध्येयं। कात्यायनोपिस्यएमाचष्टे। अर्थिनाभिहितोत्थ

थः प्रत्यर्थः यदितं तथा॥ प्रपद्यकारणं ब्रूयादाधर्यं गुरुरब्रवीत्। इति। आधर्यमधुरत्वं दुर्बलत्वमिति यावत्। पूर्वपक्षस्थितिरि-
षः पूर्वपक्षदोषोद्भावन्यायस्यात्र प्रवृत्तेर्मयोक्तं॥ अतएवनारदः॥ आधर्यंपूर्वपक्षस्थितिर्यथा॥ इत्रेवत्॥ विवादेसाक्षिग्रहणं
प्रमाणमाद्योपलक्षणं॥ प्रदीपकृत्तन्नाधर्यंमाणस्वकारणंगृह्णीतनयं त्वंप्रपद्यब्रूयात्॥ परिशोधनादिकमिति शेषः॥ अपरिशो-
धितत्वादिकं चस्थापनाहेतुरिति शेषः॥ कंररवेणमित्यादुः॥ तन्त्रा॥ व्यवहितनयोजनाभावाद्वाहारयाविनाकारणमनुचितत्वात्
कारणंप्रपद्यत्यन्वयेनमित्यस्यसाकांक्षत्वानान्वयप्रसंगाच्च॥ अन्यतुप्रपद्यस्थापनाहेतुमध्युपन्यसन्तदयुक्तं॥ नरेणेत्रवचनेन
कारणंनरमितिवितयपरमेवेदंवचनमितिवदंति॥ अत्राधिकसमबलकारणोनरः॥ स्थापनायाआधर्यंसंभवेनेन
द्वाक्यस्यचितत्वविषयत्वायोगादितिवाचस्पत्युक्तं॥ दृषणोद्भावनन्यायेविधर्म्यदृष्टान्तेरंरवेइत्यादिरत्रपदमेवोपयुज्यते॥ समबलमिथर्भू
मैरीथाकमागतत्वादित्येकेनमार्गतेः॥ परोक्षितंदेवोनरंप्रतिसत्प्रतिपक्षरीत्येति॥ दुर्बलकारणोनरंतुमयेथावैंज्ञानिवर्गावधिभूमिर
मुकस्वामिकाधीनीमाथार्यासार्थीनेवपंचवर्षावधिमध्याहितबीमदीयेतिसत्प्रतिपक्षरीत्यानरंतमाधर्यंप्रतिग्रहेकीसेपूर्वोक्तबल
बलनरनिवचनाद्दिदंदुर्बलं॥ अत्राधिकबलेप्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधिकारःप्रबलत्वसाधनायाः॥ अन्यथोक्तपूर्ववादिनएव॥
गुरवाभिहितहेतोर्प्रतिवादिक्रियाप्रवृत्तेः॥ दुर्बलेवादिनः प्रीतिकानुत्सेधःपूर्वकंयेत्यनेनिःस्मरणात्। कारणात्पूर्वपक्षोपिउत्तरत्वंप्रप
द्यतेः॥ अतः क्रियासदाभीक्ताःपूर्वपक्षप्रसाधिनी॥ इतिकारणाद्बलवत्वात्॥ उत्तरत्वमुत्तमत्वं॥ पूर्वपक्षबलवत्वहेतुकोपूर्ववादिनः
क्रियाप्रतिपादयिताकान्यायनैनोनरस्यापिबलवत्वउत्तरवादिनः क्रियेत्युक्तंभवति॥ इदंवाचस्पतिमिश्रोक्तम्॥ व्यवहारतत्व
कराभ्युपेतंचकारणंनरंत्रैविध्यमुपयुक्तं॥ वचनानादृतत्वाद्युक्तभावाच्चनथाहि॥ अर्थिनालेखितइत्यादिनारदवाक्यस्याधि
कबलकारणविषयत्वेनकिंचिद्बलमस्ति॥ प्रत्युतनस्यतन्मात्रविषयत्वेनितयसाधारणकारणोनरस्वदृषाभिधायकवचनानलभा
मान्यस्वदृषानानप्रसंगः॥ भवनाथेतस्यांवितयेसाधारण्यान्न्यूनगमाच्च॥ समानबलीनबलविषयवचनोनरोभावाच्च॥ अवोः
क्यतेकात्यायनीये॥ अर्थिनाभिनोत्यर्थः प्रत्यर्थीयदितंतथा॥ प्रपद्यकारणंइत्यादिवाक्येनारदीयेबाधर्यंपूर्वपक्षस्थेत्यादिवाक्ये
तावदाधर्यशब्दोपादानात्समानबलकारणोनरोविधर्म्यीभवतुमनर्हेतदकवाक्यंतयार्थेनालिखितोर्थः॥ प्रत्यर्थः इत्यविनारद
वाक्यमधिकबलकारणोनरविषयमेवेतिनारदीयमेववचनद्वयमनर्थकंप्रसज्यतइतिसामा
न्यविशेषविषयत्वमेवतस्याप्युपगंतव्यं॥ अस्त्वेवंतथासतिसामान्यलक्षणानाभिधानंदोषायेतिचेन्नः॥ आधर्यंपतितवचन
योःसूत्रकृतायुक्तत्वाद्बलमात्रविषयत्वं॥ समबलातिबलयोस्त्वाधर्यणादानादिप्रमेलक्षणानरमूल्यमितिसर्वंकरुप्रमितिचेन्न॥
आधर्यमुपमर्दकर्तृवाद्युपन्यस्तग्रहणंगीकारेणाधारणादिकारणप्रतिदानाद्युपन्यासेनस्थेवसाध्यत्वाविर्भावेनदुरुक्तत्व

हणयोः प्रमाणोपन्यासानर्थक्यमेव॥ इदमेवाभिप्रेत्य कल्पतरौलक्ष्मीधरीयाह॥ आधर्यप्रमाणानर्हत्वंपूर्वपक्षस्थित्यर्थः इति॥ अत एवकारणेप्रति
वादिनीतिसामान्यतएवकारणेनरेप्रतिवादिनएवकिंभावइत्यनेन॥ तेनयाज्ञिकतयसाधारणत्वमत्यक्त्वसोन्यतमपुण्यस्याधार्यैकविरो
धाद्दूषितं॥ वस्तुतस्तुप्रमाणोपन्यासमात्रेसामान्यलक्षणेत्रैविध्यमनुपयोगीतिपरमार्थार्थकंसंभवत्येवेतिकारणोनरमात्रेतदभिधानमर्ह
न्तिः पूर्वेतनाग्रादिर्नेयं॥ स्वस्वाभिमानेनतुपक्षोनरयोः सार्वत्रिकमधिकबलत्वमेव॥ अन्यथाविवादाप्रवृत्तिप्रसंगः॥ प्रमाणोकिंप्रत्या
कलितयोस्तद्विचनार्थयोरनवधेयोयोग्यथाधिकबलकारणोनरतयो॥ नृपयोगोनप्रसंगः॥ संप्रतिपत्तिवत्॥ गुरवाभिहितहेतो
रित्यादेस्तुस्मरणस्यनकारणोनरेत्रैविध्येनकिंचिदप्यवरुद्धपकर्त्वं॥ कारणेप्रतिवादिनीतिसामान्यवचनसंकोचस्यनियंतृकेकस्यप्रस
कैः किंतृमिथ्याद्युनरत्रैविध्येन॥ नन्वाहि॥ गुरोर्पूर्वपक्षोक्तंहेत्वभ्युपगमेनकारणोनरेकारणोपन्यासमात्राद्दूषणत्वेनाभ्युपगतेनदूषणाभावोः
साध्यत्वाविर्भावेवाद्युक्तमाधर्येसाध्यत्वनिरोधानात्सनिवादिनाक्रियेति॥ दुर्बलेतूनरेमिथ्यात्वेभावरूपत्वेनाभावप्रमाणाभावमाश्रेणिस
थेः साध्यत्वानर्हेवादिसाध्यस्यसाध्यत्वनिरोधानात्सनत्यक्रियेति॥ तुल्वेदुर्बलेरपिभावेसाधकेनाधर्यार्थित्वार्थीः पूर्वंकिंचापूर्वंममेतमिति
वेदनोः॥ न्यतरस्येत्यर्थः॥ इदंचसाक्षीभूमयतः॥ सहित्यादिवचनेव्याचक्षाणाः॥ निपुणतरमुपपादयिष्यामः॥ कारणात्पूर्वपक्षोपीतिकात्याय
नीयंतुप्रामाणिकत्वनिबंधनपूर्वपक्षस्थानमत्रंप्रतिपादनंयद्यत्रपूर्ववादिनः क्रियावाक्यांनरेणोक्तानदूषणत्वेनाभ्युपगतेनाद्यूषणत्वेनानर्ह
त्वंदितत्॥ अतएवमिताक्षरकल्पतरुरत्नाकरमदनरत्नस्मृतिचंद्रिकाकारादिभिरिदमुपेक्षितं॥ ॥७॥ ॥ प्राङ्न्यायलक्षणमाह॥

हारीतः॥ अभिलिखितेसमानेनवादःपूर्वमाहूतवा॥ तिनीयमितिचेद्दूषणाप्राङ्न्यायः स्यानदुनरं॥ कात्यायनस्तूदहरत्यंतौ॥ आक्रोशिनावसन्नो
पियुनर्लेरवयंतेयदि॥ साभिधेयोनिनः पूर्वंप्राङ्न्यायश्चसमश्नुत इति॥ अतः प्राङ्न्यायपदंअन्वर्थकं॥ प्राङ्न्यायस्यचप्रागवस्थायां
मिथ्याकारणान्यत्वंनरेणरोपादानेनैवव्यवहारंप्रवर्तयितुंक्षतिप्राङ्न्यायसाधनेनदेवलिखितंप्रभवतीतिसंभावनातिभार्यमाणत्वादिसामान्या
भावत्वात्॥ अतएवोभयत्रापकरणात्प्राङ्न्यायस्यतिमिथ्याकारणोनराभावमात्रभेदः॥ द्विप्रकारश्चप्राङ्न्यायः॥ तथाचकात्यायनः॥ विज्ञायवया
मिकृष्टिंकेःसाक्षिभिर्लिखितेनवा॥ तिनश्चेद्वमथायंप्राक्प्राङ्न्यायस्त्रिप्रकारकः॥ कुलिकैरितिप्राक्तनव्यवहारदर्शिनामुपलक्षणं॥
इत्युनरभेदाः॥ ॥ अथोत्तराभासाः॥ यद्युत्तरलक्षणंगाहित्वादेवोत्तराभासत्वमर्थसिद्धंभवतीतिनोत्तराभासाःपृथग्वाच्याः॥ योगी
श्वरादिभिरतएवनोक्तः॥ तथाचिन्मयदीक्षितकण्ठार्कोक्षिदुक्तातथाचमिताक्षरग्रंथवचनं॥ संदिग्धमन्यथाप्रोक्तमदत्तमल्पमानिभूरि॥
पक्षैकदेशाव्यापिस्थिरंयवक्त्राभियोगेपंचशतानिधारयामीति॥ एतच्चतत्रैवोदाहरणंनिष्ठुरतयाव्याख्यातं॥ कूटवर्णशतमनेनगृहीतमितिउक्तेसत्यंसुवर्णशतमभियोगेपंचधारयामीति॥ कूटवर्णशतमभियोगेपंचशतानिधारयामीत्यनिभूरि॥ पक्षैकदेशव्यापिहिरण्यवक्त्राभियो
गेहिरण्यंगृहीतमित्यत्रावक्त्राभिधानं॥ व्यस्तपदंपदांतरेणाभियोगेपदांतरमादायोत्तरं॥ यथामदीयमेतावद्दूषणंधारयतीत्यभि

योगेऽनेनाहेत्यादिनेत्यादि। अव्याप्तिरिति। शास्त्रादिभाषाविहितेषणाऽपि। यथामध्यदेशेवासाणस्यापूर्वदिगवस्थितमहीयमनेनक्षेत्रमपश्यतमित्यभियोगेनक्षेत्रमपश्यतमिति। निगूढार्थमन्त्यंस्फुटवर्णशतंधारयतीत्यभियोगेकमहमनयासंधारयामीति। अवश्यवचनेनाप्राप्तिवारकःसम्भवार्थोवान्यत्रसंकल्पविधिद्वाधारयतीत्यादिसूचनसंभवान्निगूढार्थमिदं। पूर्वापरविरुद्धमाकुलंयथास्फुटवर्णशतंमन्त्यंधारयतीत्यभियोगेधारयामिपरंतुगृहीतंनमवचनेनिगूढहीनंपरंतुनधारयामीतिवाकारणाद्व्युत्पन्नासम्भवारणादावकुलेवोनरः। व्याख्यागम्यः। दुश्शिष्टसमासमाम्नाय्यादिसापेक्षत्वेनसमर्थाः। यथास्फुटवर्णशतंविषयेपिनकुलवर्णोभियोगगृहीतवचनास्फुटवर्णोनोपितुनेत्याहमीति। अव्यगृहीतशतंस्फुटवर्णस्यापितुवैचनास्फुटवर्णोनोशतंगृहीतमितिनजानामीत्यर्थेविवक्षायामीदृक्षमसमर्थसमासमाम्नाय्यादिसापेक्षत्वादुकुलनस्याभिमतार्थपरव्याख्यागम्यार्थः। असारेव्याख्येयेऽर्थे। यथास्फुटवर्णशतंमनेनमनोदृध्यागृहीतंनत्यस्यधिरेवदत्तानमूलमित्यभियोगेसत्यंदृधिमयादत्तामूलंतुनगृहीतमितिः। अत्रकश्चिद्वैयधिकरणेनाकरणतत्कश्चिदसंबंधार्थत्वात्कश्चिदिविलंबेनार्थप्रत्यायकत्वाच्चव्याख्यागम्यमसारंचेतिनरत्वमवसेयं। यच्चाप्यदात्तनमसारंपूर्वापरविरोधग्रंथपर्यवसायीतन्यायविरोधानवात्वमितिभट्टकंदस्तव्यं। स्मृतिचंद्रिकाकारस्तुकाकदंतमुद्धरोनूदंमिथ्यनइतिकात्यायनेनानर्थ्युनरोभासाद्युक्तः। अप्रसिद्धविरुद्धंयदत्यन्तमनिभृतंचेति। संदिग्धश्चसंभवाच्यक्रमव्याप्तिश्चेतिदोषवान्। यद्यस्मपदमव्यापिनिगूढार्थंतथाकुलं। व्याख्यागम्यमसारंचेतिनरत्वंस्वार्थसिद्धयइति। एतान्यस्यमवसेयंचसंज्ञाद्वयं। चिद्धारकारसहस्रंतुसमयंचानिज्ञानना। भाषोनरणवाप्रोक्तः। मासमिधंनवुनरः। प्रतिदानंमयाकाव्यंप्रतिदानंमयानहीति। यदेवमाहविज्ञेयेविरुधंनदिहेनरं। ज्ञितःपुरामयाकाव्यमस्मिन्नर्थेविवक्षिते। पुरामयायमितियनदूनंचोनरंस्मृतेगृहीतमितिवाच्यंतुकार्यंतेनकृतंनमया। पुरागृहीतंयदूयमित्येतदिहिभूरितुः। दयंमयेतिवक्तव्यंमयादयमितीदृशं। संदिग्धमुनरंज्ञेयंव्यवहारेबुधंसदा। मयादेयमित्यत्राकारप्रश्लेषस्थावसंभवात्तद्विग्धमिदं। असंभवमस्माभिर्देयंधनमस्मत्पोत्रपुत्रणादत्तमित्येवमादि। अव्युत्क्रमंस्वरव्यंजनयदक्षराण्येवनिर्णेतुमशक्यानि। एतावुनेराभासावुद्दिष्टावपिस्मृतिचंद्रिकायांनलक्षितौ। बलाबलंचचेतनसाहसंस्थापितंपुरा। अनुक्रमंतमन्यंतेनदन्याथमितीरितं। एतेनचबलेनप्राबल्येनअबलेनदौर्बल्येनचपुरासाहसंमनुष्यमारणादिस्थापितंकृत्वागोपनमितियावत्। इत्यादिप्रकृतानुपयोगिदन्याथमित्यर्थः। व्यंजनपदंपदांतरणाभियोगकृतेपदानरसंक्रमणंनरमितिसोदाहरणमिताक्षरायांव्याख्यातंतत्रागेवोक्तं। स्मृतिचंद्रिकायांतुपूर्वपक्षनिश्चयानंतरंप्रागुच्यमानंसर्वमेवोनरं ११

व्यंजनपदमितिव्याख्यानं। व्यंजनपदंस्थानमुपन्यासावर्णोसंयंथेतिव्युत्पत्तेः। भवदेवेनतुअव्यंजनपदव्यापिनिपाठंलिखित्वानलिनायंपदव्याप्तमितिव्याख्यानंव्यवहारतिलके। ननुदोषोनरसंक्रादयुक्तमितिप्राच्यमवव्याख्याहव्यमनुसंधेयंउनरमित्यकवचनाद्बाहुवचनाच्चायुनरसंक्रादयुनरगामासत्वसूचिनं॥ कात्यायनादिभिःस्पष्टमुक्तः। पक्षेकदशवत्तस्यमेकदेशेवकारणं मिथ्याचेवकदेशेचसंक्रामनादनुनरमिति॥ संक्रादनुनरत्वेबीजंकात्यायनेनोक्तं। नचैकस्मिन्विवादनक्रियाम्याहानिष्टहेयः। नचार्थसिद्धिरूपयानैकक्रियाहृयमिति। मिथ्याकारणानरयोःसंक्रांधिप्रत्यर्थिनोहृयोरेकस्मिन्व्यवहारक्रियापन्यासःप्रसज्यते। मिथ्याक्रियापूर्ववादेकारणप्रतिवादिनीतिस्मरणात्तु। मिथ्याभियोक्तरः। पूर्ववादक्रियाअर्थिनःक्रियापन्यासइत्यर्थः। यथाभस्फुटवर्णशतंरूपकशतंचानेनगृहीतमभियोगेभस्फुटवर्णशतंनगृहीतंरूपकशतंनुगृहीतंकिंतुप्रतिदत्तंप्रतिग्रहत्वेनमित्यादिहयोरेकक्रियोपन्यासाभावेच्यव्यवहारघटकमद्व्यव्यवहारहृयप्रसक्तावेवंकमसाम्यव्यवहारोनरत्वमेवनैवित्याद्युत्तरपद्यव्याख्यानेयोरवश्यवप्रवर्तनीयमित्युक्तं। मिताक्षरायांतिसृष्टिकादिश्येषु॥ कारणेप्राङ्न्यायसंक्रांतनुप्रत्यर्थिनएवक्रियाहृयेप्रसज्यते। कारणेप्रतिवादिप्राङ्न्यायकारणेकोनुप्रत्यर्थीनिर्दिश्यक्रियामितिस्मरणात्। यथावूर्वादाहरणमत्र। यश्चवंभूयाभस्फुटवर्णशतंगृहीतेप्रतिदत्तंरूपकशतंनुप्रागुक्तंव्यवहारमार्गेणमयापराजितेनदृतः। अत्रयद्यप्यकस्यैवप्रमाणेहृयापन्यासस्तथापिप्रागुक्तयायुक्तयायुगपद्व्यवहारसंभवणवानुनरत्वंवीज्ञमतोग्रापिकमिकव्यवहारप्रवृत्तिरिष्टव। कारणानरसाक्षिलेख्यादिसिद्धावनीयेप्राङ्न्यायस्तुनदृष्टिमित्रत्वयत्वेणवेतिक्रमउक्तश्चवश्यकः। एवमुनरत्वसंकरेपि। यथानेनस्फुटवर्णरूपकशतंवस्त्राणिचगृहीतानीत्यभियोगेसत्यस्फुटवर्णगृहीतंप्रतिदत्तंचरूपकशतंनगृहीतंवस्त्रविषयेप्राकूपराजितेदुनिअवृद्धयोःक्रिययोःपूर्वन्यायेनएकस्यक्रियाहृयमितिहृयमप्यनुनरत्वबीज्ञं। संप्रतिपत्तौक्रियायामाचत्तुसंक्रांतोदाहार्यः। संकरसंभवमात्रेणतुमिताक्षरायांवर्णंचत्तुसंकरपीत्युक्तं। अपेतबाधेयत्रसंप्रतिपत्तेरुनरगतेरणसंकरस्तत्रोनरगतेरापादनेव्यवहारःप्रवर्तनीयइत्याहारीतः। यत्पभूतार्थविषयंयत्रवास्याक्रियाफलं। उनरंतत्रनज्ञेयंमसंकीर्णमनोन्यथा।

असंकीर्णसंकरप्रयुक्तव्यवहारयोगपद्यासंभवदोषाद्दोनः। अतोन्यथासंकीर्णमितिशेषः। तेननत्वेलाकृमेणव्यवहारक्र
मदृष्टिसमाधावसंकरादनुनरत्वेप्राप्तिरूक्तियुक्तिरननुसूचिता। अतएवमिथ्यानरंकारणेचस्यानाकृमेत्रचेदुभौ। सत्यंवापि
सहानेनतत्रुआत्मेकिमुनरमित्युक्तानदुर्कहारिनेन। उदाहरणंतुयथानेनकृमेवर्णरूपकाद्यनेवस्त्राणिचगृहीत्वाय
न्तप्रयच्छतीत्यभियोगसंकृमेवर्णरूपकादनेचनगृहीतानेवस्त्राणिचगृहीतानिप्रतिदत्तानीत्युनरेः। त्रमिथ्यानरस्यप्रवृत्ता
र्थविषयत्वात्तदुपादायकिंचार्थेनः प्रथमस्यव्यवहारोदृष्टव्यः। पश्चाद्दृस्त्रविषयेकरणेनरमादायप्रत्यर्पकिंयाः। बलं
बनोव्यवहारः। एवंमिथ्याप्रवृत्त्यायसंकरादिबोधः। संप्रतिपत्तिर्यदिसुबणीदीनत्रकियाफलाप्राप्तादन्यविषयमथुनरोन
रमादायेबल्यव्यवहारोभवति। एवंतुल्यार्थविषयत्वेप्युनरयोर्यत्रप्रथमदृष्टफलेनदुनगवलेचनेनव्यवहारोदृष्टव्यः। तथाचोक्तं।
यत्रवाप्यनाक्रियाफलप्राप्तिमिहपूर्विकयाथानावगतिप्रत्यर्थिनोयदा। दाशेवर्णीनुपूर्व्येणग्राह्यः पीतामवेत्थचेतिवृहस्पतिः।
अत्रवाच्यस्तिमिश्राः। भिन्नाभिन्नावृच्छेदेनकारणादिसंस्पर्शिसंकरादनुनरमिति। पक्षेकदेशेयत्प्रत्यभित्यादिवाक्यार्थ
एवनसंभवतिाअवच्छेदभेदेनसांकर्यस्येवाभावात्। किंतुपक्षस्यैकदेशेविषयैर्यदुनरंसंकीर्यतेनतदनुनरं। शेषमेकदेश
पदद्वयमनुवादश्रवणादेनगृहीतंगृहीत. मधिपरिशोधितंवानधारयास्यित्यादि। यनुः। ज्ञानाभियोगेपंचज्ञातंपरिशोधितः।
पंचविंशतिमुनेवगृहीतः। पंचविंशतिमुधार्यैतेदेयादृत्युनरं। यत्रबलमुभेदेन ग्राह्यतेनत्रयत्प्रभृतार्थविषयमितिवच
नात्। कारणानरमादायप्रथमंविचारःकार्यः। पञ्चानुपंचविंशतिरपकृतावर्थिप्रमाणनवामाध्याः प्रत्यर्थिप्रमाणनवामाध्याः
नंचैवैनंचैकस्मिन्नित्यनेनदूषनविशेषः। न्यायमूलकत्वेनैनदूषनस्यलब्धार्थप्रमाणपरिग्रहाबाधकत्वात्। सतिचनिर्णयप्र
माणनदशामंशयस्यावश्यनिरस्यत्वात्। नचयत्प्रभृतार्थविषयमित्यनेनदूषनबलादेवलब्धार्थप्रमाणप्राप्तिरूक्तता। तथासत्ये
तत्स्मृतीनोस्मृतिमूलकतापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। असंप्रवंमूलांतरत्वस्येवश्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात्। युपदूषनस्यादिस्मृतीनथा
सिधांतनरत्वनात्। अत्रचन्यायमूलकत्वस्येवसंभवात्। नचतादृशविषयासंभवएवनंचैकस्मिन्नित्यवचनस्यमूलमितियुक्तं।
बहुशोविषयदर्शिनात्। नचैदृशप्रमुनरंनदेयंमत्युपदेशार्थमिदं। यथावस्थितार्थकथनस्यनिषेधुमशक्तेः। विज्ञाएवचिवदं
तेनत्वज्ञातृत्वविकुमशक्यः। नचातएवतेपर्यनुयाज्याः। छलेनिरस्यभूतेभ्यः व्यवहारान्यथेत्युपदूतिकथनानादृशमधितव
तोबोध्यत्वात्। नचवचनादेवाख्यानरस्यहेयतावाचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः। अपिच। ज्ञातेनगृहीतामित्यस्यनाग्रहणमात्रसमर्थः। श्री.
ज्ञातपदानर्थक्यप्रसंगात्। नापिशानाद्रुहणी। विधीयानिचेधशेषाश्चनुज्ञापत्तेः। नापिशातपदेपक्षप्राप्तानुवादः। एवंसत्येक २०
देशन्यगृहीतत्वविभावनादेवस्त्रार्थकानिकृनेलिखितनेनैकमितिवचनादेतावद्यननिरपवादमेवलभतेत्यनिष्टापादकम

वेदमुनरंस्यात्। मिथ्याकारयोर्वार्थात्यादिवचनमप्येवंनेयं। तस्माद्यावत्प्रकृतविषयः संशयोनुवर्तते। निर्णयकंचप्रमाणं
लभ्यते। तावद्वहिश्चारणीयमितिपरमार्थः। एवंवदेवप्रदीपादयोर्थेवं। तस्मादस्मदुक्तमेवपक्षेकदेशेयत्प्रत्यभित्यादेरर्थमिति।
तदेतदागमंडंबरमात्रार्थज्ञोदक्षसंः। नथाहि। मिताक्षरायुक्तरीत्यादृष्टार्थतयैवसकलवचनस्वरसाभंगसंभवात्। चैकस्मि
न्नित्यादिवचनंपर्यालोचनयायुगपदनुनरत्वस्येवास्यवर्णितत्वात्। कमिकोतरत्वस्यसर्वेरपीष्टत्वात्। नचायोगपद्यमेवनि
बंधः। युगपद्व्यवहारासंभवस्येतादृशनिर्देशविषयेउपपादितत्वात्। व्यवहारस्यचतृप्त्यात्मतयाक्रियाफलरूपतादृशभेदेनाप्यभेदेनप्रा
प्तारूपतारभेदेवात्। इहत्यव्यवहारभेदप्रसंगस्यसचेतसादृपदङ्गवत्वात्। किंचभवदुक्तरीत्यान्यायाभासमूलकत्वान्नचैकस्मि
न्नित्यादेरप्रामाण्यप्रसंगः। यत्रैकदेशपदस्यैकविषयपरत्ववर्णनमेकदेशपदद्वयस्यानुवादत्वप्रतिपादनंतदर्तिसं
दं। एकदेशपदेदृदित्यागप्रसंगात्। संप्रवत्तस्मदर्थनार्थवत्वेनिरर्थकानुवादस्यानर्थक्यापरपर्यायस्याप्युपगमानोदित्याद्य।
यत्रैकविषयसंकरउदाहृतंतदपिसंदिग्धादिदोषसंकीर्णमसाधारण्येनेनदूषनविषयतानहेमितिसमलवचनानर्थक्यं।
यदप्युक्तं। असंप्रवंमूलांतरत्वस्यश्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वमिति। तदपिमीमांसान्यायनविरोधेन। नत्यसंभवमूलकत्वम
इकादिस्मृतीनांश्रुतिमूलकत्वप्रयोजकं। तथासतितुलापुरुषादिस्मृतीनांलौकिकादिमूलकत्वस्यसुतरांसंभवाद्धुतिमूलकत्वा
भावप्रसंगः। यथाहुर्वार्तिककाराः। रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धता॥ रूक्षनीलोक्षितुंशक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवइति। यू
पहरत्यादिस्मृतीयुमूलकत्वेनाप्रमाणीतत्रानवधारणान्मूलभूतश्रुत्यकल्पनेकर्तृसामान्याभावादिति। भाष्याभिमतापामाण्य
मूलयुक्तिः। हेतुर्दर्शनेनदुपष्टेभकमन्वाचयमात्रमितिनत्रेवव्याचक्षाणाभाकरः। वार्तिककाराणांतुदृढतरवैदिकपरिग्रहार्तुग्रामा
ण्यमेवन्यायसामान्याभिमतमित्यपिनदभियोगप्राप्तानदुर्लभं। यद्यप्यापिवेत्याद्यसंभवदूषकिंस्वकपोलकल्पितविकल्पजालमुद्भाव्य
रंडेतेनदधिप्रभृतप्रदीपं। नादृशानस्यसंवैरस्यप्रयंतव्यत्वात्। ज्ञातग्रहणाभावस्यतदर्थस्यादुष्टत्वाच्च। अयमत्रसंकलवचन
संदर्भसमाधानान्निष्कर्षः। क्रियाभिलिखितादप्रमाणरूपाप्रत्यवस्कंदनेनाङ्न्यायेचप्रत्यर्थिनएवप्रभवति। मिथ्यानरस्यार्थि
नएवासंप्रतिपत्तौनकस्यापीतिव्युत्पादयिष्यते। एवंचसत्येनयत्रेतरेषांवाणांसुतरांसंकरस्तत्रप्रत्यर्थिनः कारणंप्राङ्न्याय
यमाधनायप्रमाणद्वयमर्थिनश्चस्वसाध्यसाधनायएकंप्रमाणंप्राप्तोतियत्रकारणंप्राङ्न्यायायोक्तस्तत्रप्रत्यर्थिनः प्रमाणद्वयंयत्र
पुनर्भिथ्याकारणंमिथ्याप्राङ्न्यायश्चयोर्वानत्रार्थिप्रत्यर्थिनोरेकंकंप्रमाणं। नचयथाप्राप्तमेवमेवास्त्वितिवाच्यं। प्रमाणंहिसाध्य
सिध्यर्थंएकस्मिन्व्यवहारेचैकंमेववासाध्यमेकंस्येवोक्तिः। तेननत्रनोभयोः प्रमाणमेकंस्यावाप्रमाणद्वयंभवितुमर्हति। उभयोः
साध्यभावादेकमाध्यस्यचैकेनैवप्रमाणेनसिध्यतिनरवैय्यर्थ्यात्। तस्माद्युक्तमुक्तंसंकरानदनुनरमिति। तथावसर्वत्रय

क्षव्याप्यकर्मसंबन्धनरंदेयंदापनीयंचयवक्तुनःसंवथातथाविधमुत्तरंनलभ्येतकिंलेककौशव्याप्यकर्मसंबन्धनरंनवलोनानरव
शेननानाप्रतिज्ञाःकृत्वाकेमणंककप्रतिज्ञायमेंककंनैरापादनंनव्यवहारःअवतनीयान्यथानवनिर्णयाभावप्रसंगंसचानृचितःल
लोनिरस्यत्यादिवचनात्संकरादनुत्तरमभिनिहतृपदानांदुरुक्तविधयासंकरनिराकृतंनस्यादेवानुत्तमित्यभिप्रायः॥नंदवथानि
रकमुरंवनोकं।यत्यभूतार्थावधर्यंयत्रवाक्यार्थिक्याफले॥उत्तरंनवनइज्ञुयमसंकीर्णेमलोन्यथानिश्चतान्यथायोगपद्यसंकीर्ण
स्यादितिप्रागवव्याख्यानं।पक्षव्याप्यकानकालनरविकल्पेनुनज्ञातुविकल्पकारवसरः॥तस्मान्नकापिसंकरसदुत्तरनामिति॥ ॥
अर्थक्रियापादः॥ नवनदुपयोगीप्रत्याकलितंप्रथमेनरूपयेन॥विज्ञानयाधिनानव्यवहारपादत्वानव्युपगमनिक्रियादा
नोपयोगित्वाव्युपगमात्।अन्येमुव्यवहारपादत्वंस्वीकुरानृक्रियापादप्रागभावत्वमूभयसमेनः।प्रत्याकलितेनानुमाणा
नरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्योलक्षितयोःक्रियापन्यासनमन्ययोमध्यकस्यस्याकाक्षिस्वंदक्रियायास्वीनवादिवानयोमध्यक
इत्यादिःसमभ्यग्दादिवाकस्यसाक्षापनेः।सभ्यस्यप्रार्डिवाकस्यवापरागमतोऽन्यन।तथाचलहस्यतिः॥येतुनिर्णेकरणेन
र्थागमेर्थेविभावना।कलयित्वानरंमध्येदानव्येकस्यवादिनः।करणेधर्माधिकरणेयनिर्णेतिवादिनःप्रतिवादिनश्चेतयाम
नरंमिथ्यादिवनुर्णेदंक लयित्वाविचार्यगतदुत्तरकस्यक्रियेपन्यासःउचितनुतानिधर्यविभाव्यंनसाध्यमनयनिर्विभा
वनाक्रियाप्रमाणमितियावनु।एकस्यवादिनार्थिप्रत्यर्थिव्यन्यनरस्यसभ्येनव्या।उपन्यसनीयंतनाज्ञापयितव्यंव्यर्थः।
कान्यानीयेपि॥लिखितेनाधिनसम्यक्कसनिनेनाधउत्तरः।अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाधिक्रियाकरणमिष्यते॥क्रियाकरणेक्रियाप
न्यासःपुनरुक्तइत्यनि।श्रुत्वापूर्वंकानरंसभ्योनिर्दृष्टायव्यभाषना।विभावयत्यनिज्ञानंसाधिवलिखितादिना।विभाव्य
तेसाध्यतेसाध्यमनयानिविभावनाक्रियव।पूर्वेनरंपूर्वपक्षमुत्तरंचत्यर्थः।हेहेकवदूषः।निर्दिष्टाद्रहीत्युपदिष्टा।कस्मि
न्नुनरंकस्यक्रियाक्रियारहितंचकिमुनरमित्यपेक्षायामाहव्यासः प्राडुन्यायकारणाकोनुप्रत्यर्थः।निर्दिष्टानुक्रियो।
मिथ्याकोपूर्ववादीनुप्रतिपत्तेनसाभवेनु।प्राडुन्यायकारणनरयोःप्राडुन्यायकारणचसाधितःसाध्यस्यग्रहण
स्यधारणासाधकत्वाद्यर्थसाधनेप्रत्यर्थिनाभ्युपगमाच्चितंनत्वेवसाध्यत्वाविगीवानडुन्यासकारिणएवप्रत्यर्थिनः
प्रमाणान्यप्रसन्नसाधनायोक्तिनः।आर्थिसंबंधवरहप्रत्यर्थिसंबंधयाहयोरर्थिनेनरनिर्णेयात॥मिथ्यानरंनुवादिनः
प्रमाणदूषिक्षंयदिप्रतिज्ञातःक्षेप्रमाणाभावादेवप्रत्यव्यभिमतार्थिप्रतिज्ञातसाध्यहस्यात॥सिध्यतीतिसिद्धःसाक्षी सिध्य
ग्रयप्रमाणाभावयोगीवैसंयक्षसाध्यत्वोक्तिचन्याच्चार्थिनएवक्रिया।सेप्रतिपत्तुंनकस्यापिसाध्यमस्तीतिनिरर्थकत्वाक्रियेव
नास्तीत्यर्थः।हहस्यतिः।प्रतिज्ञाभावंयद्वादीप्रत्यर्थःकारणंतया।प्रागवहनवादिविजयेजयपत्रेणभावंयदिनि।प्राग्व २१

नंप्राडुन्यायःप्रतिज्ञाप्रतिज्ञानार्थंदुरुक्तपरिहारानुमिथ्यानरविषयं।ज्ञयपत्रेणनि।प्राडुन्यायवर्तिप्रहृत्युपलक्षणं मनुःअपक्ष
वेधर्मणस्यदहीत्युक्तस्यसंसदि।अभियोक्तादिग्रहणंकारणंकान्यदुरुक्तिनः।दिग्रातिकथयतियथाहएमर्थेमितिदेवज्ञःसाक्षी मध्या
तिथिस्तु करणादिप्रयोगादेशवर्तिनः साक्षिणोदशाश्चेनलक्षणानहइत्याह अन्यत्कारणंप्रमाणंसाक्षिभिन्नंलक्ष्यादि मध्यानि
धिनातुकरणेनासमुक्तिग्रादितिपदित्वाकरणशब्दः प्रमाणसामान्यवाचिकापिगावलिवर्दन्यायेनसाक्षिभिन्नकरणमात्रवा
ष्टं एवगुणादानात् कारणंवासमुक्तिग्रादितिपाठेपथ्यमेवार्थइत्युक्तं यत्रमिथ्याप्रत्यवस्कंदनयोःउक्तत्वपक्षव्याघिनाःयथा
कश्चिद्वेगवाह्निक्रयाकंचिदभियुक्तमभियुंक्तेनयुंगोरमुकस्मिन्कालेनष्टाश्वस्यगृहेहष्टायनः नत्राभियुक्तउत्तरयतिमिथ्येन
नुगतत्यदक्षिनेनाशकालानप्राप्तेवाश्वस्यमङ्गहेत्वस्थितत्वादिनिहदंतावत्पक्षप्रतिक्षेपपक्षमतनमभिन्यनुत्तरत्वानेहं कार
णेपन्यासान्नुध्यमिथ्यानरः॥एकदेशाभ्युपगमात्रावाचार्थिनालक्षितार्थइत्यादिप्रागुक्तप्रत्यवस्कंदनलक्षणानस्कंदति
साध्यतेदायप्रतिज्ञासिद्धापादकत्वात्तावाचनपदंकदेशायवत्यत्युक्तमंकरवयुगपद्व्यवहारासंभवरूपत्वयुगपद
नुत्तरंनस्मान्कारणंमिथ्यानरमेवदेः।अन्यनरसाधनेनापिवादपर्यवसानात्। अत्रमिथ्याक्रियाप्रवेवाददुत्तरवचना
त्कारणेप्रतिवादिनीतिवचनाच्चान्यनरस्यथाकिंक्रियेपन्यासइतिमानियत्रापिमिथ्याक्रियेत्यादःसुप्रमि
थ्याविषयत्वेनेतदिषयत्वाभावात् कारणेप्रतिवादिनीतिवचनात्॥प्रतिवादिन एवात्रक्रिया॥नचास्यापि शुभ्र
प्रत्यवस्कंदनविषयत्वादेनदिषयत्वाभावसंप्रगेनकस्यापिक्रियाप्राप्तानिनिर्णेयप्रतिबंधएवेतिवाच्यं॥यतः
प्रमिश्रप्रत्यवस्कंदनविषयदूषणायभ्युपगमेनप्रतिदानादिकारणेनरंतेवाच्यासंभावितानिवाच्यं॥एकदेशाभ्युपग
मस्यप्राप्तिकत्वात्॥कारणेपन्यासस्यैवानगंगसंकीर्णलयानलुप्तणत्वावश्यंभावात्॥एवंहत्तपक्षव्याघिस
प्राडुन्यायमिथ्यान्तरमपिदृश्यायथाप्राक्तनाभियोगगवायंधेवंप्रतिवदतिमिथ्येतनः।यतःप्रागयमस्मिन्नभियोगेमयाव्यवहार
मार्गेणपरागतिदृतिः।अत्रापिप्राडुन्यायकारणंकात्रियादिप्राक्प्रदर्शितवचनात्प्रत्यर्थिनएवक्रियोपन्यासःप्राडुन्यायसिद्धोप्र
तिज्ञायाःप्रकटमवमिथ्यात्वपर्यवसानादस्यस्वभावादेनादृशप्राडुन्यायविषयत्वासंभवादेनादृशप्राडुन्यायावियुक्तायाअथवर्जनीयत्वात्
पक्षप्रतिपक्षपक्षमध्यस्यप्रामदेदानुक्तस्वानहत्वात्। यत्तुकारणंप्राडुन्यायकृत्वपक्षव्याघितथेकोनरलंतत्रप्रत्यर्थिना
प्राडुन्यायवसाधनीयःकारणसाधनस्यतदंतर्भूतत्वात्।यथात्पकशतमनेनमामकंगृहीतामित्यभियुक्तःप्रतिवदतिसत्येगृहीतं
प्रतिदत्तमितादिदानीमसौनधःयामिःअस्मिन्नेवार्थेप्रागमुनाहमभियुक्तवतुष्याद्यव्यवहारशीत्यामुंपराजितवानिति।इदानींहीनं
पराजानीपायः।तत्रमनुः।वाक्पारुष्यंभावयेद्वीर्यंगोभावमनरंतनृणां।स्त्रीवर्णेगिनाकारेस्वकुत्सांचोद्दिनवानस्त्रीवधिक्कतोगद्दवादिःवर्णो

व्यसाभाविकः कृष्णादिः ईप्सितस्वेदवैषथुरोमांचादिः आकारः विकृतोक्षुवकिमादिः चक्षुः कानरोक्षिप्तेक्षणादयो नानरसानुगतमनादिः आत्मवन्त्यः ईशाद्देशांतरं यांति सृक्किणी पिबिलेद्विः ललाटं स्विद्यते काम्यमुखं वेवर्ण्यमेति च। परिस्फुट्यत्सबलद्वाकपोविकभ्रंवक्रूभार्यते। वाक्चक्षुःकृतयानिनीतयोष्ठोनिर्भुज्यते। स्वभावाद्विकृतेगंडे नमनोवा कृष्णकर्मणः। आश्रियोगाच्च साध्येवा दुष्टः सपरिकीर्तितः। मनोवाकृष्णकर्ममिश्रयः स्वभावाद्विकृतिगंडेतनमथादिनिमित्तमसावभिधोगे साध्येवा दुष्टः परिकीर्तितः। मनः प्रकृतिविकृतिरेवाविचिन्य दर्शयति। देशांतरं यांति नर्चे कत्रावतिष्ठते। सृक्किणी आमोष्ठप्रांतौ पिबिले द्विद्विकूयावुनः परिघट्टयतीति कर्मणाविकृतिः। अस्यललाटं स्विद्यते स्वेदविंदवो दृश्यंते कांक्षावतिष्ठते। मुखंवैवर्ण्यं वर्णान्यत्वंतेषां दुःखकंशत्वादिः। एतिमाश्रीनीति। कायश्चपरिस्फुट्यत्सबलद्वाक्यः। परिस्फुट्यत्समग्रदृश्यत्वललाट्यत्यत्पदर्शनावाक्यंक्ष्यत्यसः। वक्त्रमंसपर्यकंविकृतंभ्रंवृ वौपरिविन्यासैर्विद्वाक्षतदृतिवाचः। परोक्षंवाचं प्रतिवचनदानेन। चक्षुश्चपरस्य प्रतिवीक्षणेनदृष्टयतिनाभिनंदत्यतीतिमनो विकृतोलिंगंपरकीयमनोविकृतेरप्रत्यक्षत्वात्। तथाओष्ठोनिर्भुज्यतिवक्तव्यपर्यायोभावेनचालव्यतीतिकार्यस्यविकृतिः। मनुरेव। आकारैरिंगितैर्गत्या चेष्टयाभाषितेनच। नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेंतर्गतंमनः। कात्यायनः। आकारेणात्र चेष्टाभिलाषस्याभावविभावयेन। प्रतिवादीभवेधीनः सोनुमानेनलक्ष्यते। काम्यःस्वेदोथवेवर्ण्यमोष्ठशोषाभिमर्षणौ। म्रक्षेलक्षनंस्त्रानहानिर्मिलंयगृध्नुर्निरीक्षणौ। स्वरभेदश्चदुष्टश्चिद्भ्रमादुर्मनीषिणः। प्रतिवादीक्षणेनपरस्परप्रतिपक्षवादित्वादुभयोर्ग्रहणे। अभिमर्षणेतिद्वयोष्ठप्रांतावलेहनेदंष्ट्रेकंक्षावः। श्रीरामायणे। आकारंछाद्यमानोपिनशक्योविनिगूहितुं। बलाद्धि दृश्यतेव्यक्तमाकारमितरंजनं। अनेनचपरानयसंभावनामात्रं प्रतिपाद्यतेनस्यचफलं क्रियादिपरामर्शस्यादीनामत्रवचनेनव्यवहारज्ञोपविचारः। नचैवंसतिपरानयनिश्चयोसाध्यानिर्णयोवानैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्वैलक्षण्यप्रसंगइतिवाच्यं। यतोपिकोपिनिपुणतममतिर्विवेकेनाकृत्रिमेनाधिपरानयनिश्चितेनसाक्षित्वनिबंधनंवादंदंडादिकार्यंसंभवति। नहिनिपुणोपिधूर्तोपियोगविशेषमूलकंमरणनिश्चयेपिमूर्तेकार्यमाथासभावयेति। योगीश्वरः। संदिग्धार्थेस्वतंत्रेतुयुक्तःसाधयेद्यश्चानिष्यतेतानचाहरेत्। तोवदेत्किंचिदर्थीनोदंड्यश्चसस्मृतः। संदिग्धमर्थमणादिन्यूनपरानयेनावधार्यंयःस्वतंत्रः। प्रमाणानिरपेक्षत्वेनसाधयेदसभ्यादिनाराजादिष्योनिवेशेवतन्मात्रेदृष्टतिनदूषरिदंडाद्यादयतिवासदंडोदंड्यश्चसवनिः। नपरंप्रकृतार्थाद्धानिमाप्नोतिप्रत्युतस्वनेन्यनिबंधनंराजदंडमपिदानुमर्हतिः। अश्वस्यश्वमश्वपतेनसाधनेननवामाधितयाश्वमानोनिष्पतेनः। पलायितेनसोपितथादंड्यः। साधितैधनंचदाद्यः। अश्वाक्रीतोभिपूर्वोक्षाचाक्रीतः। सदसिनाकंविद्वदतिसप्रकृतार्थहानिदंड्यंमाप्नोति। प्रकरणात् दुष्टपरिज्ञानमेवमाप्नुदितिदंड्य

दृष्टदंड्यो विशांस्यात्यथान्हीयतइतिस्यात्थान्हीयतइत्यर्थादहीनश्चदंड्यनाम्नादूदितिहीनश्चदृष्टणानारंदापिअन्यवादीक्रियादृष्टीनाप्यसानिरूपरः। आक्रुनप्रपलायीचहीनःपंचविधःस्मृतः। अन्यवादीनयाहीनःसाक्षीवृद्धेनवानृ। पूर्ववादंपरित्यज्यपाःन्यमालंबतेपुनः। वादंसंकल्पणाश्चैवयाहीनवादीसवैनरः। सत्यायनस्तापि। श्रावयिष्यायदाकार्यंतेनेदन्यद्वदेदसौ। अन्यपक्षाश्रयंस्तेनकृतावादीमहीयते। यश्चकंचिदभियुंक्ष्यनाहमेनमभियुंक्षेनइत्यवविरुध्यमभिदधीनसोन्यन्यवादीनयाहीनइत्याहसगवानभयाभिहितंकार्यमभियुंक्ष्यपरंवेदेत्। विक्रुवंश्चगंपदंवहीनेनमन्यिनिर्दिशेत्। तथापंचलिखितेपूर्वपक्षमथान्यथाकृवन्नन्यवादीनयाहीनइतुव्यथाहमगवा।लक्षयिष्यितानुयोवाक्यमूर्नवाभ्यधिकंपुनः। वदेद्वादीमहीयतनानिश्चयागंतुमाहुति। अभियागंपूर्वपक्षंनाहतिवादित्वयंगानभवतीत्यर्थः। क्रियाहिणाःनृपस्थाःनृश्चहीनानायासेनेवविवरणंकृतेःसभ्याश्चसाक्षिणश्चवक्रियाज्ञायामनीषिभिः। नोक्रियांदृष्टियोद्दोमानुक्रियादृष्टीसमुच्यते। आक्रुनादनुपस्थानात्सच्चगवसहीयतेतानिरूत्तरनयाहीनमध्याहसगवा। ऋहीयुक्तोपिनब्रूयानमयंक्लमेनमहतिहिनीयः। हीनतुवुर्यावेद्यानश्यपराजयं। पराजयेपराजयंचिद्धीनोनो। अनगवहारितः। सोपदर्शेहरंत्कालमक्रुवंश्चापिसंसदि। उक्तावचाविब्रुवंश्चीयमानस्यलक्षणं। सोपदेशेसमाख्यातं। यत्राहकात्यायनः। व्याजेनेवनुयत्रासौदीर्घंकालमतिक्रमनृ। सोपदेशोनुहिंस्याद्धादनिकरंस्मृतमिति। आक्रुनप्रपलायी। अभियागंपरिहायंयमाक्रुनवुध्यापरुत्तरायी। ननुसूत्रराजस्यहीनतागुणेनिज्ञापयितुंहीनपंचविधइत्युक्तं। नपरिसंख्यायमस्त्यंयमविहीनत्वस्मरणनृ। हीनतागुरुत्वंज्ञापनंदंड्यभूयस्त्वार्थं। नुशोकैकात्यायनेना। अन्यवादीपणाख्यंचक्रियादृष्टीपणादशा। सोपस्थानादेशहेत्वंतरनिरूत्तरः। आक्रुनप्रपलायीचपणादाद्यास्त्रिशांशः। अत्रापिविशेषमुक्तंलेनेवा। त्रिगुद्भनमनायातमाक्रुनप्रपलायिनः। पंचगव्यप्रमतिकांतेविनयंतेमहीपतिः। कात्यायनेनैवप्रकारांतरेणापिहीनत्वमुक्तः। श्रावितव्यवद्वागणोमकंयवृप्रभेदयन्। वादिनंलोभयेत्रैवहीनंतमपिनिर्दिशेत्। श्रावितव्यंवद्वागणोयश्चवादीनांमध्येएकमपिपक्षंप्रभेदयेत्। अन्यद्वागस्तुगोधायुद्धादनेनेत्यर्थः। क्षुद्रस्थानंरपिप्रभूयंकुर्वतिभेदवाभिषणावानिरोधनं। एतानिवादिहीनोयस्यव्यवहारंसहीयते। प्रवादीनिव्यसनसमलानियेनरुक्तानिसहीयतइत्यर्थः। प्रथंकरोतिशीघ्रपणामत्यमुखेनभयोत्पादनमिति शेषः। मनुरपि। अदेश्यंयश्चादिशतिनिर्दिश्यापकृतेक्षयः। अश्वाधरोनरानर्थान्विगीतान्लावबुध्यते। अपदिश्यापदेश्यंचपुनर्यः स्वधनानिमत्यंकृपणिहितेचार्थेदृष्टःसन्नभिनंदति। असंनाव्येसाक्षिभिश्चदेशसभायनेमिथः। निरूच्यमानंप्रश्नेचेछेअश्वापिनिर्णयंतत। क्रहीत्यकृत्वाननब्रूयादुक्तंचनविभावयेत्। नचपूर्वापरविद्यानस्मादर्थात्सहीयते। ज्ञानाराःसंतिमेयुक्तादिशेत्युक्तादिदीन्नयः। धर्मस्तुकारणैरंतहेतुनेतमपिनिर्दिशेत्। अदेश्यमनृपयोगात्मभ्यवादिनानिर्देशानहिदिशतिकथयतियः। यश्चकंचिनमाधनमन्येदमुकमित्यपलपति। यश्चाधरोनरानर्थान्सुर्वापगाभिहितान्विगीतान्लावबुध्यते। यश्चा

पदेशेन्यालेखादिकमपदिश्यो ह्यात्मापधावतिअपसरतिसभातः॥यश्चसम्यक्प्रणिहितेनसम्यक्प्रणिधानेनाकालेनसाधियेत
कर्मयेषएषःसंस्त्रावनिवेदतिअनुवादप्रत्युत्तरदानादिनाहियंते॥मेधातिथिस्त्वदेशामिनिपतिहित्वाभाषाद्वादिलिखितदेशाभिन्नमसं
भावितंवादेशः॥यद्वाभियोक्तादिशेदेशामित्यत्रयद्वाशब्देनसाक्षिणोव्यास्यायसाक्षिनिर्देशाअकालेअसंभावितःसाक्षिणोनि
र्दिशतिव्यावर्त्तयो॥यश्चज्ञातारःसाक्षिणोमदुक्तंयंसंतीतिसभायामुक्तंकेनेवदेत्युक्तेनवदेनात्॥अत्रमामीज्ञातारःयथार्थवा
यहमितिज्ञानानानाःसाक्षिणइतियावत्॥द्विवचनान्तत्वात्सम्छब्दस्यद्विवीयायाहुत्यनेनसांइत्यस्यमाहुत्यादेशः॥ननुमे
तिमध्यमेनतत्॥खलुयंत्रूनमितिनलिंगेधात्॥तेनमेतिसंधिः॥पिसमाहितइतिमेधातिथिः॥आचार्यास्तु॥व्याकर्णाधिक
रणेसंधिकरणमत्रापयज्ञादइतिपूर्वपक्षप्रसंगेनवदंतः॥यच्यंतनामेवास्यमन्यंतेमेसंवंधात्तृतीयसंबंधप्रयुक्त
षष्ठीप्रातिपदिकाद्धातिनाभामेसंधिः॥इतिज्ञातारइत्युक्तेनिकव्यंतरूलिखितपाठस्तुव्याकरणवाचार्यमेधातिथिव्या
मोहनादिनिध्वंस्यो॥सिध्यंतेत्वाचार्याणांछंदसत्वन्नसमाधौमनः॥एतैःकारणैर्व्यंतैःसमंसेवीवादिप्रतिवादिनोरन्यतरं
हीनेनिर्दिशेदित्यर्थः॥हीनवादिनतथादंडाईतामावेनप्रकृतार्थहानिरितिप्रमादपरिहारार्थमेवायंप्रपंचः॥छलं
निरस्येत्यादिवचनात्॥अनएवनारदीयः॥संवंधार्थविवादेषुवाक्छलेनावसीदति॥परस्त्रीभूम्यृणादानेशास्त्रोप्यर्थान्नहीयत
इति॥अस्यार्थः॥अर्थेविवादेषुसंवंधवाक्छलेप्रमादाभिधानेपूर्वप्रपंचितोपनावसीदतिप्रकृतार्थान्नहीयतेअन्योदाहर
णमाह॥परस्त्रीत्यादि॥एतेषुप्रमादाभिधानेपिशास्त्रीयार्थान्नहीयतेकिमुतसंवंधसंविवादेइत्यर्थः॥अन्य
थापरस्त्रीत्यादिग्रंथोव्यर्थोभवेत्॥अर्थविवादोपादानान्मन्युकृतेषुप्रकृतार्थादुर्लभवति॥यथाहमनेनयादेनविरासिता
इतिदत्त्वाविद्यभाषादिसमयेहरेनेनपादेनादितइतिवदंदंड्यः॥यगजितश्चभवति॥मन्युकृतावेषादशदेवनाद्यादिकमथम
स्मिन्नाहोत्यादिनवानथर्माधिकारणइतिप्रतीतेः॥अतएवदोषानुदूषंसंत्यत्यंपुनर्वादोनविद्यतइतिवाहस्पत्यः॥पुन
र्वादनिषेधोपिमन्युकृतव्यवहारविषयएव॥यान्योदंडइत्यर्थात्॥असंभाव्यसंभाषणान्हेविज्ञानइतिभावः॥नेछेद्ध
नमथश्चनवक्तुर्यात्॥राजकार्योदित्यज्ञमुत्पाद्यश्रामांतरंगछेत्॥ब्रूहीत्यादिगतार्थं॥अन्योदेशमित्यादौब्रूहित्यादौच्वर्थ
कृत्वोपियर्थवादेनव्यभिचारमाह॥वरमाहोत्कटंत्यात्मिन्नकरणेपुनरुक्तिर्नदोषइतिभगवानपिमेधातिथिरग्रहीत्किंचिदर्थवि
वादेत्यर्थहानिः॥संदिग्धार्थमित्यनेनदर्शितः॥नारदोप्याह॥अनिवेद्यतुराज्ञेसंदिग्धेऽर्थेप्रवर्तनेतेप्रमत्तमविनेयः॥स्वात्म
चार्थमेवासिध्यति॥प्रवर्तनेतेसाधयतिबलादिनेत्यर्थः॥बृहस्पतिरपि॥आकूतप्रपलायीचमौनीसाक्षीपराजितः॥स्ववाक्य २३

प्रतिपन्नश्चहीनवादीचतुर्विधः॥साक्षीपराजितः॥साक्षीवचनाद्योपराजितः॥स्ववाक्यप्रतिपन्नः॥प्रतिपत्युत्तरदानात्॥अनयो
र्दृष्टांतत्वेनोपादानं॥यथाःनयोरविप्रतिपन्नार्थहानिस्तथान्यत्रापीत्यर्थः॥अत्रायुक्तरोत्तरहीनादिभाषाक्रमप्रतिपादनाच्चैवंच
र्विधश्चग्रहणं॥नपरिसंख्यार्थमन्यथान्यत्रांतकथनेविरुध्येत्॥कस्मिन्कदाहीनकार्यमित्यत्रकालावधिरुक्तसंनिवे॥अपलायी
त्रिपक्षेणमौनकृत्सप्ताहादिभिः॥साक्षिभिर्लक्षणेनप्रतिपन्नश्चहीनइतिसाक्षिभिर्लक्षणेन[illegible]त्परा जितःयश्चसामान्यःसा
क्षिणोनिर्दिश्यपश्चाद्विशिष्यादिनिर्देशात्तेनहीनतथोक्तिस्तत्रापिकालावधिरुह्यस्यतिरेवाह॥साक्षिणस्तुसमु
द्दिश्यश्रुत्वातत्रविवादयेत्॥त्रिशद्वात्रिंश्चपक्षाद्वातस्यहानिः॥प्रमायतइति॥दैविकराजिकौतरायत्वेवध्यतिक्रमेपिनदोषइत्यथा
ह्॥मगवा॥आचारकरणेदिव्येकृतोपस्त्रावनिर्णये॥नापस्खलितोयदाकश्चित्तुलंतत्रनकारयेत्॥देवराजकृतोदोषस्तस्मिन्क
लेयदाभवेत्॥अवधित्यागमात्रेणनभवेत्सपराजितः॥इतिआचारकरणेव्यवहारकरणे॥तुलंतत्रकारयेदितिवदतायत्रत्रत्र
नेनार्थहानिःप्रतिपादितातत्रैवपुनर्विवादाभावोन्यत्रतुहीननानिमित्तंदंडंकृत्वापुनर्वादःप्रवर्तनीयएवेतिस्मृतिर्यतआह॥
कात्यायनः॥पलायनान्मृत्युरतोवदन्यपक्षाश्रयेणवा॥हीनस्यन्यत्यंतवादोनस्ववाक्यंजितस्यचेति॥स्ववाक्यंजितस्येति प्रकृतार्थ
हानिनिमित्तोपलक्षणंतेनैवविवृतमिदं॥योहीनश्चिद्वैनाजितस्तस्योधारेविदुर्बुधाःस्ववाक्यहीनोयमुच्यतेतस्योधारोनविद्यत
इति॥उशनाः॥पुनर्व्यवहारःअवाप्यिस्ववाक्यहीनइतिप्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणं॥विवादेमुपक्रम्यराज्ञानेवंचयित्वान्यो
न्येयोवादिप्रतिवादिनोस्वयंमेवविवादान्निवर्तेततेनतेषांकारुभवतीपदंद्व्यमाहबृहस्पतिः॥पूर्वोनरेसन्निविष्टेविचारेरंगप्रवर्तिते॥प्रज्ञामयेयेमिथोयोतिदाप्यस्तेद्विगुणंदमीमियइत्यनेनराज्ञानिवेदनमकृत्वेवान्योन्यमित्युक्तेराजवचनमवगम्यनोकात्याय
नस्तुस्पष्टमाह॥अविद्यप्रगृहीतायप्रज्ञामर्यातियेमिथः॥सर्वेद्विगुणंदंड्यास्युर्विप्रलंभोनृपस्यतइति॥द्विगुणोदंड्यनुपराजन्यनि
मित्तेदंडापेक्षया॥ननुविवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षयाआद्रव्यविवादेद्व्यंग्रहेराजन्निवेद्यान्योन्यरुच्याराज्ञानुरोधेनेववासंधि
करणेनुनदंड्इत्यर्थः॥सिध्यस्पुरीकृतेबृहस्पतिना॥पूर्वोनरेपिलिखितप्रक्रांतेकार्यनिर्णये॥इयोरुनरयोःसंधिःस्यादयंस्वेयो
रिवा॥साक्षिसभ्यविकल्पस्तुभवेत्तत्रोभयोरपि॥दोलायमानोयोसंधिंकुर्यात्तोनोविचक्षणो॥प्रमाणसमनायत्रभेदःशास्त्रेचरि
त्रयोः॥तत्रराज्ञाज्ञयासंधिरुभयोरपिजायते॥धर्मोर्थोयत्रग्रहीकीर्तिर्भवेल्लाभस्तेनसूचितः॥निर्दिश्यतेनसाक्षिसभ्यावैरंचविनिव
र्तते॥निंदाहरानुग्रहंददंडंधर्मंप्राप्नुयान्नीयशः॥विप्रहान्तात्मर्यतेनृणांपुनर्दैयस्त्रयेवचः॥तस्मात्कुलगणाध्यक्षैः धर्मज्ञैःसमदृष्ट
यैः॥अदृष्यलोभाद्व्युपरतैःसत्कर्तव्यंविजानतेति॥साक्षिसभ्यविकल्पइति॥उभयोरप्यर्थिनोःकिमेतेवदंत्यनीतिसाक्षिसभ्यविप
र्यकोविकल्पः॥भवेत्तत्रैवकार्यनिर्णयेदोलायमानोसंदेहदोलारूढोयावदर्थिप्रत्यर्थिनोसंदेहंकुर्यात्तनोनोविचक्षणोपराजयज्ञानि

नाप्रतिषादितिरोधानादित्यर्थः इतिकल्पतरुः। रत्नाकरस्तु साक्षिणामसत्त्वानोक्तिकल्पः परस्परविरोधादुक्त्याह। प्रमाणमसमेति। यत्र समस्त्वानीवादिहस्तपक्षे प्रमाणं साम्ये प्रतिभाति। यत्र च शास्त्रे विरुद्धौ भेदशास्त्रेशास्त्रान्तरेणशास्त्रविरुद्धेऽव्यवहारेस्त्रियो नरेणभेदोविभजितव्यनिनेतुशास्त्रेऽव्यवहारेऽपि परस्परे भेद इतिव्याख्यानेधर्मेणशास्त्रविरुद्धेऽव्यवहारेस्त्रीधर्मेणशास्त्रेतेनदुर्बलत्वात्। तत्रशास्त्रसत्त्वासंधिः कार्यस्तेनप्रमाणंस्तेनेधर्मीधर्म्याहाहिहनुवानः। निश्चद्वानुग्रहाद्व्यवहारेनिर्णयेकल्पत्वाच्चेतन्मादिस्त्यादिना राजाज्ञेवकेवलेनसंधिंहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोपिनज्ञेवश्चनेयेतिप्रतिपाद्यते। एतच्च प्रत्याकलितेसत्यैरवश्यमादरणीय मित्याहनारदः॥ प्रमाणानिप्रमाणंतैः परिपाल्यानियत्नतः। सीदंतिहिप्रमाणानि प्रमाणेरव्यवस्थितैः॥ अस्यार्थस्मृतिचंद्रिकाकारेणैवमुक्तः। अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानिप्रमाणंकतीरः प्रमाणशब्देनलक्ष्यते। तेसीदंतिविनश्यंतिनिर्णयेनाज्ञयेतिः। अतः प्रत्याकलनकोडालेन प्रमाणंतैः प्रमेयंयत्नतःस्वानि प्रमाणानिपरिपाल्यानियत्नाच्यवस्त्रादुःखितानि। ननुवेतिनश्यंतिवचनीयानीत्यर्थइति। वयंतुअव्यवस्थितैर्मूलैर्ज्ञेश्चिल्यादिनादुःखितैः प्रमाणैः प्रमाणानुग्रहकैर्मूलैः प्रमाणानिसाक्ष्यादीनिसीदंतिनिर्णयंप्रत्याकलितंयत्नाक्षमाणिभवंतिहिर्यतोऽतःप्रमाणंतैः प्रमाणानियत्नतः परिपाल्यानिमत्नं कुर्यादिशुध्यनुग्रहणंतत्वनिर्णयफलानि कार्याणीत्याख्यातव्यमेव। अनयोश्चव्यास्यानयोस्तात्पर्यंतत्वविद्भिर्विवेचनीयं। इदंचप्रत्याकलितव्यवहारेसंबंधाभावाद्व्यवहारदशामात्रकेवलेकालव्यवहारेऽपिनोपयुक्तंतृतीयादिप्रमितिमितिशब्दस्यसमंमनेनवचनहेयमतदरणेनतृतीयक्रियाधारानवगतात्। यथाह। उत्तरगभिधानानंतरमर्थप्रत्यर्थिनोःकेन्यक्रियाकरणेयेतिपरामर्शलक्षणाच्चप्रत्याकलितस्यसाक्षिणोन्यत्वेनोः व्यवहारपादत्वेनाभिधानाद्व्यवहारेसंबंधाभावाच्चनव्यवहारपादतामितिःअपरार्कस्तु। माध्यस्थिंपदेनज्ञयपराजयाबंधारणलक्षणप्रत्याकलितंयोगीश्वरवचनेलक्षणयागृह्यतइतिवदनक्रियोपन्यासोनरकालीनविचारस्यमध्येः क्रियमाणस्यप्रत्याकलितरूपतामाभिधत्तेति संप्रतिपत्तुनरेणक्रियापादोनापिनयपराजयाबंधारणलक्षणप्रत्याकलितपादइतिहिपात्वमेवेतिब्रुवाणोवाचस्पतिरपिदेवानुग्रहानिकल्पनस्मृतिचंद्रिकाकारेणमितासरकारवदेवानलेखनानंतभोवितानांहीनपरिज्ञानंसंधिकरणक्रियादानांक्रियापादप्रा। भाविनोप्रत्याकलितत्वमभिहितवंतोव्यवहारोपयोगित्वाद्हृस्पत्यादिवचनानांप्रागमछिन्नानामनुरोधाच्चव्यवहारपादत्वंपरंतदनभ्युपगतवंतोक्रियापादप्रा। भावित्वमेवतुतस्ययुक्तं। येनुतिष्ठंतिकरणइत्यादिवचनातव्यवहारपादत्वमलनवत्वमुदंतत। यत्तु माध्यमिधेव्यवहारकलत्वान्व्यवहारपादत्वंयुक्तमिति। तन्त। व्यवहारलक्षणयाफलापवर्गिण्याःफलानिइत्यनेनफलस्यतदंशत्वेनतत्पादत्वेबाधकाभावात्। अतएवव्यंशाभावेनेतिमिमांसकानामुद्घोषः। तात्पर्यपरिशुद्धाबुदयनाचार्यस्तुप्रमाणोपन्यासमेवप्रत्याकलितमभिमन्यतेः। तदाह। यद्यपिपरीक्षायांनवादि

प्रमाणग्रंथ

प्रतिवादिनोमतः। एवंप्रक्रमसंरंभेणहि श्रीयाज्ञवल्क्यसंभवेपिनयेवादिपर्यायेपस्थापनमात्रपर्यवसानानुरोधेनयेवपरीक्षकत्वेनथा विधपरीक्षालक्षणपक्षेप्रत्याकलितनिर्णयप्रमेदनचतुष्पाद्व्यवहारपदवेप्रवेशनलक्षणलक्षितेहिशब्दःपरीक्षकत्वेविनाव्यवहारेनएव व्यापारकलापस्यविचारेविद्यमानत्वात्। तस्मादप्यानुपूर्व्यादशकलक्षणादिदृश्यसाक्षिणावृणमंभवतिः। वस्तुतस्तुनप्रमाणोपन्यासस्तेषांप्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः किंतुसाक्षिकरणकः प्रमाणोपदेशकरणकादिदिव्यगर्भाणांवा। यत्तुनारदेनाक्षरूढियक्त्याद्योव्यवहारेव्यवहारपदेनोपन्यासस्तत्रपक्षेत्वाभिमतसंज्ञेनकसाध्यनिर्देशमात्रपरंकिंतुपूर्वपक्षिणाकृतेकोधोगतरूपपक्षदूषणपरःस्मरंस्वपक्षदार्ढ्यस्थिरीकृतेभिधानादिनातदुभयप्रतिक्षेपणस्वपक्षसाधकप्रमाणकथनपरःस्यात्। ननुस्थेयस्तदुभयविवेकस्यप्रत्याकलितेनानिबंधनत्वेपक्षकरणपरपक्षनिधारणरूपक्रियेनानवकाशत्वात्कथंतस्यादिदिव्योक्तसुसाक्षिकादीनामुनारदेपिव्यापारविधानदुच्यादिलक्षणमाकरे। अत्रतुमाह्यादिविलक्षणेमानमुनारदेनानियतंप्रागुपन्यासमात्रेणहिनपूर्वोनरपादोनगतिप्रमाणाभावत्वाच्चप्रत्याकलितस्यानरकस्यक्रियत्वादिविमर्शस्यैवकृतत्वात्तस्यप्रत्याकलितस्यप्राच्यत्वेप्रमाणोपन्यासानर्थक्यात्। अथवाप्रत्याकलितेनसाक्षिणाविनाप्रमाणेनसाध्यसाधनाविवेककरूपनाचत्वस्मृतिविस्मरः। एवंप्रत्याकलितमाकलितम्॥ ॥अथसाक्षिणाम्॥ ॥तत्रकात्यायनः॥ वादिनायदभिप्रेतंस्वयंसाधयितुंस्फुटं॥ तत्साध्यंसाधनेयेनतत्साध्यंसाक्षिणोमताः॥ मारीचःपुनर्देशकालिनःसाक्षिणःकुरुष्वि॥ संसाध्यंयच्चिकायांतुतत्रोत्तरवादिनाप्रसिद्धंयत्साध्यंयच्चासाध्यंतत्साध्यंसाक्षिणोमताःसंतीत्यर्थः॥ अनयोर्बलवत्त्वेनसंशयेपूर्वेषांसाक्षिणांबलवत्त्वं। उत्तरेषांतुसाक्षिणांबलवत्त्वमितिनिर्णयः॥ किंवाबलवत्त्वेनमुक्तानांदुर्बलोवाबलवत्त्वेनासंशयेपूर्वेषांसाक्षिणांबलवत्त्वमितिनोबलवत्त्वेनतेषांप्रामाण्यमुच्यतेदुर्बलप्रमाणालंबनेनपरार्जितेनस्यपश्चात्तद्बलेनप्रमाणेपन्यासानर्थक्यात्॥ अनयोरुद्धारःनिर्णीतेक्रियेवहारेनुप्रमाणेमकलंबवत्। लिखितेतुसाक्षिणावापिपूर्वमबलदितेनवृत्तिः। निर्णीतेक्रियेत्यर्थः॥ अनयोरुद्धारःनिर्णीतेक्रियेव्यवहारेनुप्रमाणेमकलंबवत्। पूर्वमेवदुर्बलप्रबलसाक्षिकलंबप्रमाणोपन्यासकृतेनतत्सबप्रमाणानुसारेणत्वनिर्णयेनकरमाचानुसारेणखलेनिरस्त्यभिधानात्। पश्चाद्बुद्धावितेतु। कृत्रिमत्वादिदोषकालंकितेमित्यनुपादेयमेवत्यर्थः। अनयोर्बलवत्त्वेनाक्षेपिभूकेनिपुनर्निर्णयकः। संशयेयथाकेबुधान्यैर्बुद्धिष्वलाभात्सुधागुणाः। निर्णीतेक्रियेव्यवहारेणप्रमाणमकलंबवत्। उत्तरेयत्रनिर्वृत्तिनसाध्यसिद्धेसाध्यनाथतत्साधनेनिर्देशकःकृयादित्यपक्षेनयाज्ञवल्क्याहः। नतोधःलेखयेत्सत्यंआहेति। नतोधःलेखयेत्सत्यंअनिज्ञानाथेसाधनेनत। उत्तरलिखितानांनरमध्येअर्थेनदृश्यंयत्साध्यंसाध्यमात्मीत्यर्थः साध्यवानुसंशयेबलवत्त्वेनप्रतिज्ञानंनस्यप्रतिज्ञाविषयस्यासाध्यस्यसाधनंनासाध्यंतेननतत्साधनेप्रमाणं। साध्यादिलोकिकमंत्रादिकंकालेलेखनमथनुमन्यते। तत्रविशेषपरिभाषायांविवक्ष्यते। अथवेल

स्येदित्यनेनसंप्रतिपन्नानकस्याप्यर्थस्यानभिनिवेशेनाधनलेखस्येदितिसाधुदृष्टेत्यनेनव्यवहारनिर्वृत्तेः
पात्रप्रतिपत्तिनिमित्यानेरपूर्ववादिनाएवार्थित्वात्साधनलेखस्यन। कारणेनरप्राङ्न्याद्यानरकोसन्प्रत्यर्थ्यवसा
ध्यवानकारणप्राङ्न्यायेनसंप्रत्यर्थ्यवसाध्यत्वादितिसाधकलेखस्येत्युक्तंसंवादिनेन प्राङ्न्यायकारणकोनृपत्वसाद
ङ्किया। मिथ्याक्रियापूर्ववादीनृपतिपन्नानसाभवन्। मिथ्याक्रियापूर्ववादेकारणेप्रति वादिनि॥ प्राङ्न्यायेपिनप्रत्यर्थ्यस्याद्
प्रतिपन्नानमार्गवादिना। व्यासादिस्मृत्यनुकोऽर्थोऽर्थिपदेनसंक्षेपतः। संवरणकोभवन्ति॥ ॥अत्रचेदुच्यते॥ साह्यसंप्रत्यर्थ
र्थ्यशाक्षिणापात्रत्यस्त्रिया। विवादेयत्रसाक्षणकालेःन्यत्रतयासमुद्दिष्टन्यत्रसंधाविवादेयदुनरेदोषयेदित्यनेनप्रत्य
र्थिपक्षस्यलिखनेविलंबप्रार्थीमाहस्मादिपृष्टनत्यक्षमपिसंक्षणेयेनेदितिव्याख्यादः संयदिप्रामाणाद्विपक्षलिख
नविलंबोन्यार्थप्राघ॥ प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलंबः स्यानदेवघटतेनान्यथानुह्यक्ष्यव्यायान्नयदर्थिपदेनप्रत्यवस्कंद
नप्राङ्न्यायः॥ प्रत्यर्थ्येवा यःज्ञानइतिसंप्रत्यसाधनलेखस्यदितिप्रत्यर्थिनोपिग्रहणाभिनिवेशकारणव्याः
स्यानेनतद्वोपरविरोधात्तमेदमित्याह। तदतिसाहसेभोजनरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वंस्यचनयोक्तस्यात्हिसाध
नपदानन्वयेसमासानुपपत्तेःसंदभेविरोधाच्च॥ साधनलेखनसंस्यवानरलिखनोनरमाकांक्षितुत्वात्। साहसादिघ्यु
लरभद्रव्यवस्थादुष्टारंविपूर्ववादेयापनसाधनलेखनसंस्यत्वोक्षिप्तानरलेखनविलंबापवादोदोषपनेः। नचोनरलेख
नसंबंधप्रत्यर्थिनंघटनेहिलेखानुमतिनिमित्तमेवोक्तंप्रत्यवप्रतिपादनमर्हमितिवाच्यं। गनावनापिक्रियापन्यासप्र
तिपादकवचनस्यार्थपदेनतत्पूर्वकुलकात्। प्रमाणेनसाक्षिणाभुक्तिःप्रमाणेत्रिविधंविदुःलेशाद्दशसलयुक्तिस्याद्दिव्यानी हाविधाहृदयः॥ ना
ग्रहाद्दयोरविरुद्धत्वमर्थिपदेनत्यस्ययुक्तत्वात्। एवंसतिमिताक्षरायोपूर्वापरविरोधोगपदेनसंप्रतिपन्नानविलंबिसनंसंबध्य
सांबाधनं॥ ॥ह्रहस्पतिः॥हिरण्यादिक्रियाप्राक्तनानुषीदविकीतथा। एकैकानेकधाभिन्नामुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥ साक्ष
क्षिलेख्यानुमानंचत्रिविधामानुषीक्रिया। साक्षिलेख्यानुमानमितिहृहस्पतिवचनात्। तासांद्वादशानांदस्मृतिलिखितानांदश
धाम्नांतेषांमध्येअनुमानंतृतीयेनबंधादविकीक्रिया। इदंसंख्याभिधानेननियमार्थंदानगणनामात्रंपरंमाणप्रकरणे
वक्ष्यमाणत्वात्॥ कात्यायनः। लिखितंसाक्षिणोभुक्तिःप्रमाणंत्रिविधंविदुःलेशाद्दशसलयुक्तिस्याद्दिव्यानीहाविधाहृदयः।
लेशान्यथानुपपन्नोर्थसंप्रत्यर्थीहशवर्णयुक्तिरित्यर्थः। पूर्ववादीपक्षिलिखितंयथाक्षरंमशेषतः। अर्थशब्दतृतीयपादे
नक्रियायाप्रतिपादंदयत्। पूर्ववादीनाप्रतिलिखितंपूर्वपक्षनुसारिलिखितंउनरमितियावत्। तृतीयपादःप्रत्याकलितान
र्थ्यःतस्मिन्साक्षिक्रियर्थमाणेनप्रतिपादंदयत्साध्यमितिशेषः। भोक्तरप्रत्याकलितान्यपादत्रयंसाक्षिक्रियर्थमाणेन २७
कार्यमर्थःसाध्यंयदितिनात्यर्थः। कार्यक्रियाशब्दाव्याचष्टेव्यासः। कार्येहिसाध्यमित्युक्तंसाधनंतुक्रियोच्यते॥ हि

प्रदासापुनर्ह्यमानुषीदविकीतथेति। साधनंप्रमाणंप्रत्याकलितंस्यतृतीयव्यवहारपादत्रयमभुक्तिगतम्भुक्तिचेद्विकारो
गवमिदंदेवचाव्यव्यानं॥ मिलाक्षरकारमतंतुतृतीयपादक्रियर्थमितिमेमुखरणवाक्यैः। सासीद्दाद्दशदृष्टव्यादिप्रमाणप्र
करणेप्रपंचयिष्यामः॥ ॥अज्ञबन्धवः॥ प्रमाणंलिखितंभुक्तिःसाक्षिणश्चेतिकीर्तिनं। एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्य
तेनि। दिव्यमन्यतममित्यर्थः॥ कात्यायनः। यद्यकोमानुषीक्रियादिव्याद्व्यानुदेविकी। मानुषीनत्रयंग्राह्यंनदेवीक्रि
यांनृपः॥ यंयकदेशप्रामाणिक्रियाचेत्तनमानुषी। प्रामाव्यानतनपूर्णाहिदेविकीवदतांनृणां। एकदेशप्रामाणमध्येकदेशवि
षयाःअवयवकोवादीमानुषीसाक्षाव्यवहारक्रियांस्वपक्षसाधकनयोपन्यसत्यन्यसुतन्यतिपक्षनृपादेविकीनदर्थो
दितरवादिपक्षसिध्यसिध्यः फलभक्तेननादिव्यापेक्षितंप्रथमवचनार्थः॥ एवंमेकोविवादीमाध्यकेनचेत्साध्यकदेश
मपिपदिप्रमाणेनसाधयतितदेकदेशविभावितन्यायेनकदेशानरस्याधिसिध्येवेदयमाणत्वान्लदिव्यावसरइतिद्वितीय
यवाक्यार्थः॥ दिव्यस्मरूपप्रमाणयोगात्मेकरात्मत्वान्मानुषप्रमाणामेभवनंचदिव्यप्रमाणयमितिमुनिवचननिच
यपरालोचनयावगम्यते। अन्यान्यपिकचिह्नचिनंकथंचिन्यप्रमाणानांप्राधान्याभिप्रायेणव्यवस्थापकानिवचनान्यू
षीणांयथा। क्रियानदविकीप्राक्तविद्यमानेषुसाक्षिषु। लिख्यंचसतिविवादेतुनस्याद्दिव्येनसाक्षिणइतिकात्यायनः। पि
तामहः॥ स्थावरेपुविवादेषुदिव्यानिपरिवर्जयेन्नृपः। साक्षिभिर्लिखितेनाथभुक्त्यावेचनान्यसाधयेन्नः इदमपिसाक्ष्यादि
भमक्षस्थावरविषयविवादेषुफलभूतमनस्मर्तव्यंनत्वाच्चेषणमकथमित्यपरःनसंबध्यादिव्यपरिहारपरं। सर्व
थासाक्षाव्यभेदेपिहिव्यानुग्रहणनिर्णयाभावप्रसंगात्। कात्यायनः दत्तादत्तपृहत्वालोस्वामिनोनिर्णयेसतिविक्र
यादानसंबंधकीत्याधनमनिच्छति। द्यूतसमाह्वयेचैवविवादेसमुपस्थिते। साक्षिणःसाधनेप्राकंनदिव्यंनचलेख्यकं। पुराश्रेणीगणादीनांयास्थितिःपरिकीर्तिना। नस्यात्सुसाधनंतत्रलेख्यंनदिव्यंनचसाक्षिणः। द्वारमार्गक्रि
याभागुल्लवाहादिषुक्रियाभुक्तिरवनुगुद्यास्यान्नदिव्यंनचसाक्षिणः॥ दत्तादत्तमितिश्रुत्याप्रदानदत्तापुनःप्रत्या
हृत्यग्रहणंवादनाप्रदानिकविवादपदइतियावत्। भृत्यानामित्यादिनावेतनादानं। विक्रियादानेत्यादिनाक्रय
विक्रयानुशयइतरद्व्यं। दत्तादत्तादिषुवक्ष्यमाणोलिखितंकरणाभसिध्येमुकेश्वासंसवानसाक्षिणश्चेनाद्द्वेविषय
फलभूतान्मानुषप्रमाणसंभवेचदिव्यासंभवान्नदिव्येनचलेख्यकमित्युक्तं। पुराश्रेणीनामस्थितिनुवक्तुकार्या
लिखितंविनानिनिवेदः। संवेषोव्यवहृत्यन्तानांदासी नस्साक्षिसंभवोमानुषसत्वेचु। दिव्यानवकाशादित्यभिसंधा
यात्रिहितेनदिव्येनचसाक्षिणइति। हारमार्गादिद्वारिगमनागमनादिरूपभोगस्यैवपरंभावात्नूरव्यस्यचाप्र

सिध्यर्थमानुषप्रमाणवचनादिव्यादिव्यकाणान्तादिव्यमित्यादि भूमिकरणत्वेनैव गुणविधेर्वाक्यं। एवं सर्ववचनानिविवेचनीयानि। अतएवारण्यनिवासेनगवाश्वेतेवैश्यानिमाहुरान्यासापरन्तुवनेचवदित्यारभ्यवनिकर्त्यनानादेना। मेधवनीत्यत्रकर्मण्यण्वाद्यदामाक्षीनूनेत्यत्रविचारदवदतोनूणा। नदादिव्यःपरीक्षतजपथेश्वरएवविधः स्त्रीणांजीलानियोगःचसंशयमाहमयाग्रहणप्रकरणेषुचर्चति। कात्यायनः। गृहमाहुस्त्रियःकार्यानुप्राणंदिव्यःपरीक्षणं। युक्तिर्योगिताकार्यावाक्यंक्षत्रियेनृणां। अन्यत्रमाक्षिकदर्शीव्यवहारेविनिर्दिशेत्। दिवसार्ध्यंपरंयेनलब्धव्यंयत्रयत्नतः। इहस्मृतिः। मणिमुक्ताप्रवालानांकुप्यकुङ्कुममहारकांस्त्रिसंख्यकान्योगनामकीर्षोक्ष्यात्रपथःसदा। महाधापणिभाण्डपुनिक्षेपहरणेतथा। दिव्यःकार्यपरीक्षेतनाशोमन्वर्थसाक्षिषु। विनैतेनार्थसृद्धिर्नाचिनरेषुसाक्षिषुःप्रदृष्टपुसमानेषुदिव्यःकार्यविधीयते। अत्रसमन्वयःसाक्षित्वेनैवनाहृतिविधेर्साक्षिणश्चवनावन्वसभवति। मेधवनीपवाकर्त्रविचिकृतेनयाप्रायःप्रदृष्टदुष्टविवक्षितेनेनृणयथाश्रुतेः। विनैतेनकृतेनर्थेसा

परिकल्पितं। परीक्षितैर्नृपैर्यः सम्यगर्थो मतिनिर्णयः। प्रतिवादी प्रपर्यनुयत्र यत्र धर्मः स निर्णयः। दिव्यादिर्वा शास्त्रिभिः सम्यक् कृतो
तीयः स्मृतो बुधैः। प्रतिवादी प्रपर्यनुयत्र तत्र व्यवहारमेव धः। यत्र प्रतिवादी युक्त्या स्मृत्विचार्यस्य परिकल्पि
तं निर्णयं निर्णयं पुनः परीक्षैः पुरुषैस्त्रिभिः स्यात्परीक्षितैः कार्यं प्रपर्यनुयोगी कृत्वा तस्मादर्थो धर्मनिर्णयः। दिव्यैर्धर्मादिभिः।
विशुध्यतः प्रतिवादियस्य कार्यं प्रपर्यनुयत्र तत्र हि तीयो धर्मार्थो निर्णयो व्यवहारः। व्यवहारनिर्णयस्यापि हेतुरिष्यः माहसमेव। प्र
माणानि च व्यवहारस्य वक्ष्यन्ते। वाक्छलानुत्तरं च तद्वत्। तृतीयः परीक्षितैः। प्रमाणपदनाथ साक्षिणो लिखितं च। व्य
वहारस्य निर्णयः। व्यवहारस्य निर्णयः। व्यवहारस्य निर्णयः। व्यवहारस्य निर्णयः। व्यवहारस्य निर्णयः। व्यवहारस्य निर्णयः।
वाक्छलानुत्तरं च तद्वत्। वाक्छलानुत्तरं च तद्वत्। वाक्छलानुत्तरं च तद्वत्। वाक्छलानुत्तरं च तद्वत्। वाक्छलानुत्तरं च तद्वत्

साक्षिषु सम्येषु वा दोषादुष्टेनैः न्यतरेणकृतेपुनर्दर्शनेव्यवहारदर्शनेवा राज्ञाकार्यमितिशेषः॥ सत्यर्थावसितानांसत्यर्थंसत्यापारेणचूर्वापरविरुद्धभाषणादिना वसितानांवा पराजितानांवा तूष्णेनभवैः पुनरुद्दृतैः पुनर्भवैः पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरितियावत्॥ तत्सं
बंधिविधिमाह॥ कृतेत्यादिना॥ मुनिभिरित्यर्थः॥ हृहस्पतिः॥ पलायनाद्दुःखरात्तदन्यपक्षाश्रयेणवा॥ हीनस्यगृह्यतेनवा
दीनस्यवाक्षालितस्यतु॥ वादीगृह्यतेपुनः ...यीयोभवतीत्यर्थः॥ स्ववाक्येनपूर्वापरविरुद्धेनीनस्यपरिमूर्त्यांकंदित्वेनवायोजित
स्यतुनभवतीत्यर्थः॥ हृहस्पतिः॥ कुळादिभिर्निश्चितेपिसंतोषेनगतेसुयः॥ विवार्यतत्कृतेराजाकुर्यात्पुनरुभरेतु॥ हृ
हस्पतिः॥ निश्चित्यव्यवहारंतुभव्यास्तंदंडमाप्नुयुः॥ नहिज्ञातुर्विनादंडं कश्चिन्मार्गंविगाहते॥ मनुः॥ अमात्यःप्राड्विवाकोवायेकुर्युःकार्य
मन्यथा॥ तंसर्वेनृपतिःकुर्यान्मध्यमंहस्तुदंडयेत्॥ महस्त्रपणादंड्यव्यवहारंनृकृतंसंख्यथासंख्याथः॥ पणगतंत्वेनपरिभाषितत्वा
त्॥ एतच्चदंडनिरूपणंप्रस्तावेविवेचयिष्यामः॥ यत्रद्विगुणादंडः महस्राधिकस्तत्रामात्यप्राड्विवाकयोरपिसएवअन्यत्रमहस्त्रमेव
॥ अमात्यप्राड्विवाकयोर्मुख्यत्वेनदंडाधिक्यस्योचितत्वात्॥ ॥ इतिपुनर्न्यायः॥ निर्णयानंतरंकृतंयत्तन्नविनेनयपत्रदानं॥ पण
ज्ञाताद्दृढादानं॥ सपणःविवादेपणादानं॥ धनिनेधनादपनेचा॥ तथाचव्यासः॥ व्यवहारान्तवंयद्दृष्ट्वाश्रुत्वाचाप्राड्विवाकनः॥ अयप
त्रंतदाप्यंस्यात्सज्ञानायपार्थिवः॥ पुनर्न्यायादिप्रसंगेप्राड्विवाकपरिज्ञानायबृहस्पतिः॥ प्रतिज्ञाभावनाद्धारादप्राड्विवाकादिदूषणा
त्॥ अयपत्रंसम्यग्वादानाज्ज्ञयीलोकेर्निगद्यते॥ योगीश्वरः॥ सपणश्चैद्विवादःस्यान्नत्रहीनंनदापयेत्॥ दंडंचसपणंचैवधनिनेधनमेवच॥ बृहस्पतिः॥ अपराधानुरूपंचदंडंत्रपरिकल्पितदृतिः॥ तत्रनयपत्रप्रकारंलेख्यप्रस्तावेवक्ष्यामः॥ दंडपणादानेदंडनिरूपणंधनि
नेधनदानमृणादानप्रक्रमेणवक्ष्यामः॥ ॥ अथसभ्याप्राड्विवाकसहितस्यसभापतेरन्यथाव्यवहारदर्शनेसर्वथादर्शनाभावेचदोषक
थनंतत्रान्यथादर्शनेदोषमाह॥ मनुः॥ यस्मन्धर्मोह्यधर्मेणसभायांप्रतिपद्यते॥ शल्यंचनविकृन्तंतिविद्धंतत्रसभासदः॥ बृहस्पतिः॥ प्रतिज्ञाभावनाद्धारादप्राड्विवाकादिदूषणा
त्॥ अयपत्रंसम्यग्वादानाज्ज्ञयीलोकेर्निगद्यते॥ योगीश्वरः॥ सपणश्चैद्विवादःस्यान्नत्रहीनंनदापयेत्॥ दंडंचसपणंचैवधनिनेध
न

श्रुतपरिग्रहः गर्भस्थेऽपि सद्दशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात्तिस्रः॥ बालभावोद्दशाद्वर्षायोगेऽप्येतिदेशिकः॥ परोक्ष्यव्यवहारज्ञः स्वतंत्रोऽपि न राक्षसो जीवतोरस्वतंत्रः स्यात्तत्रयापि समन्वितः तयोरपि तात्रयोक्तौ जात्राधान्यदर्शनात्। अभावे वीप्सितानामानतदशावेतुपूर्वजः। कात्यायनः॥ पितास्वतंत्रः पितृमान्भ्राता भ्रातृव्यएव वा। कनिष्ठोवाऽविभक्तोदासःकर्मकरस्तथा॥ पितृमान्पितामहस्वतंत्रस्त्वर्थः। अविभक्तश्चाविभक्तधनः॥ हारीतः॥ दानार्थवाधनार्थौवा धर्मार्थौवाविशेषतः॥ आदानेवाविसर्गेवानस्त्रीमान्तंव्यमर्हति॥ नारदः॥ स्वतंत्रोऽसर्वधनेपरतंत्रेव्यवहारज्ञः॥ अनुशिष्टोविसर्गेचाविभक्तेयेचेश्वरामताः॥ एतेपूर्वोक्तारागजादयः स्वतंत्रव्यपित्राद्यरपिविषयाविज्ञेयेनस्वातंत्र्यमित्याह। कात्यायनः॥ सुतस्यकुतदानर्णाद्यशित्वमनुशासनात्॥ विक्रयेचैवदानेचव्यवशित्वंसुतेपितुः॥ एतदप्यनापदीतिवक्तव्यं॥ इतिसामान्यपरिभाषा॥ ॥७॥ ॥अथविशेषपरिभाषा॥ तत्रयाज्ञवल्क्यः॥ अभियोगमनिस्तीर्यनैनंप्रत्यभियोजयेत्॥ अभियुक्तंचनान्येननोत्तमर्णोविमुक्तयेत्॥ अभियुज्यतदूर्ध्वंचाभियोगोपराधः ऋणमदीर्यंचयद्दीत्वानप्रत्यर्पयत्यन्यमित्यादिरर्थिनोपन्यस्तसमनिस्तीर्यंपरिहरन्नेनमभियोक्तारंनप्रत्यभियोजयेत्॥ युगपद्व्यवहारस्यप्रतिज्ञानेप्रत्यर्थ्यदेनासंभवात्। प्रत्यभियोगानर्थक्यात्। इत्यर्थप्रत्यभियोगानर्थक्यादित्यर्थंप्रत्यर्थिनंप्रत्युपदेशोन्यवादित्वेनहीनतापरिहारार्थः॥ यद्यपिप्रत्यवस्कंदनंप्रत्यभियोगरूपमेव। तथापिस्वा[illegible]पराधपरिहारार्थत्वादनेनप्रतिषिध्यतेअन्येनाभियुक्तंवानिस्तीर्णेतदीयाभियोगमथोन्याभियुंजीतान्यथाभियोगापेक्षयात्रप्रत्यभियोगशब्दोनुवादत्वेनव्याख्येयः॥ अथमपियुगपद्व्यवहारसंभवेनिबंधनोर्थिनंप्रत्युपदेशः॥ किंचउक्तमावेदनसमयेयदुक्तंतद्विप्रलब्धेविरुद्धस्वभावत्वेननयेत्॥ नप्रापयेत्॥ यद्दुरुक्तयत्प्रकारेणावेदनसमयेनिवेदितंनतथेवनद्वायार्थोलेखनीयंनान्यथेत्यर्थमप्यर्थिनंराजान्यवादित्वेनिबंधनहीनतापरिहारार्थत्वादेवाह॥ यद्यर्थिप्रत्यवस्कंदनंवेदमुक्तमितिपुनरुक्तमाभूदितिनवाच्यं॥ पूर्वंहिवेदनंप्रतिषेधकमिदंतुपश्चात्तरंकृतमनिवारकमित्यपुनरुक्तता॥ तद्यथाद्यश्चतेमदीयंऋध्यानुगृहीत्वानप्रयच्छतीत्यावेद्यभायोयंवस्त्रंयाचतेऋध्यागृहीत्वानप्रयच्छतीतिकृणादानपदएववस्त्वंतरगमनं। तृपकश्चतेऋध्यागृहीत्वामदीयेनप्रयच्छतीत्यावेद्यभायोयंरूपकंयाचतेमदीयंबलादपहरतीतिनस्मिन्नेववस्तुसाहसमात्रंविवादपदंलेखयतीति॥ तत्रयथाद्यश्चोदादानादत्रचाविप्रकृतिपदोपादानात्। वस्त्वंतरगमनंत्वेकत्रैवविवादपदेप्रकारभेदमात्रंप्रकारवाचियाणप्रत्ययेनप्रत्ययस्यते। पर्यंतरंसंकरमेनविरुद्धस्वभावतो व्यक्तेर्निभावः॥ अभियोगमानस्त्रीर्यंतयाप्रवादमाहमएव॥ कुर्यात्प्रत्यभियोगंतुकलहंमाहसेषुचकलहः॥ वादहंदुरूप्यरूपेमाहसेषुचविषशस्त्राग्निदकृतप्राणिव्यापादनादिषुयदिसंभवतिप्रत्याभियोगःतथास्वामियोगमनिस्तीर्यापिअभियोक्तारंप्रत्यभियोजयेत्॥ ननुप्रतिज्ञांतरत्वापत्तेर्युगपद्व्यवहारसंभवस्यप्रत्यभियोगप्रतिषेधबीजस्यानापनोत्पात्

कथंतर्हियतिप्रभृतयः॥ मैवं॥ प्रत्यर्थप्रत्यवस्कंदनयोस्तुपूर्वपक्षोपसर्दकलेनोनरलक्षणलक्षितयोः प्रत्याभियोगत्वेपिननुप्रतिज्ञांतरापत्त्यायुगपद्व्यवहारसंभवदोषइतिवेषम्यं। अन्यथातयोरुत्तरत्वेनवस्त्वंतरत्वेनचविप्रकृतिपदोपादानंप्रत्ययस्यतेतिचेन्नयद्यप्यवाधियुगपद्व्यवहारसंभवेसत्युत्तरयोर्नेदंप्रामाण्यंयेनिबंधनंदद्युरिनहेतवश्चैवंकलहंमाहसयोः प्रत्याभियोगः सार्थकोन्यत्रानिरर्थकइतिप्रतिप्रसवोपदेशः॥ तथाहि॥ अनेनाहेतानिदंशब्दोवापूर्वमर्थंप्रत्याणव्यवायव्यापारंकृतवानित्यभियुक्तीयव्याहारः॥ सत्यमेवंतथापिनतःपूर्वेनरमर्थंताडनादिनमकृतवानितिप्रत्याभियोगेतस्मिंश्चसाधितेदंडान्यत्वंप्रत्याभियोक्तुःफलम्। तच्चानेनोरदंः॥ पूर्वमाक्षारयेद्यत्तुनियतंस्यात्सदोषभाक्॥ पश्चाद्यः सोप्यसत्कारीपूर्ववृद्धिनयोगुरितिविनयोदंडः॥ यदातुयुगपद्भूयोल्लाडनादिषुप्रहसिलक्षाधिकंदद्यान्निहन्तिःप्रत्याभियोगफलंतदप्याह॥ सएवाहारुद्धेसाहसेचेवंयुगपत्संप्रहरनयोः॥ विशेषश्चेन्नलक्ष्यतेविनयन्यात्मसत्त्वोरितिः॥ नन्वायमत्रनात्यर्थोयंः पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्याभियोगस्यप्रतिज्ञांतरत्वेनयुगपद्व्यवहारसंभवरूपप्रत्याभियोगरूपप्रतिज्ञांतरत्वेनयुगपद्व्यवहारासंभवरूपदोषाभावादेवाप्रतिषिध्यतांकलहादिषुयुगपद्व्यवहारसंभवेसत्यर्थवानप्रत्याभियोगः किंयमाणोनदुष्यतिपूर्वपक्षानुमर्दनदूषणमर्थकश्चप्रत्यभियोगोनकार्यंऋणादानादिषुविवादेहिचित्॥ यथार्थमदीयमृणमित्यादिरयंत्याग्रहीत्वानप्रयच्छतीत्यभियोगेमत्यमध्यर्थयंधारयतीतिप्रत्याभियोगोनकायोनिरर्थोनकत्वान्नप्रतिज्ञांतरत्वाच्चेति॥ ॥इतिप्रत्यभियोगनिर्णयः॥ ॥ ॥अथनिह्नवादिविधिर्निह्नवादिर्विवेचनंचानयोरवयवौ॥ तत्रनिह्नवोलिखितंनैकमेकदेशाभावतः॥ दाप्यः सर्वंनृपेणाग्रेनह्यात्मत्वेनविवेदितःनैकमनेकंनिषेधार्थनकारत्वात्समासमात्रान्तलोपोनञ इतिनकारलोपाभावेनैकधेतिवद्रूपोऽर्थिनाभियुक्तंऋणंरत्नतनयाद्यवस्त्वभाषायांलिखितंमृत्तरलेखनवेलायांप्रत्यर्थीयः सर्वंमेवनिह्नुतेमिथ्येतदित्यपलपतिसोर्थिनैकदेशोप्रतिज्ञाविषयभूतकतिपयवस्तुनिभावितेलिखितंसाक्ष्यादिप्रमाणबलादंगीकरोतिःसर्वंमध्यर्थिप्रतिज्ञातंनदृष्टेणदाप्योर्थिनेदापनीयः॥ यस्त्वर्थोर्थिनेवन्यायेनाहमोहप्रमादादिनाभाषापत्रशोधनावधिनानिवेदितःपश्चान्निवेद्यतेत्राकृप्रामाद्यादिनावि स्मृतंमयेदमितिसनृपेणनग्राह्योनादातव्यः प्रमाणादिप्रत्यवकलनेनेत्यर्थः॥ ननुछलंनिरस्यभूतेनव्यवहारान्नयेनृपइत्यनेनविरुध्यमिदंतथाहि॥ भूतंतत्रार्थयुंक्तेत्यमादाभिहितंछलमित्युंक्तेभूतंनवस्तुतत्त्वानुसरणंनछलंप्रमादाभयोद्भाभिहितंनिरस्यव्यवहारान्नयेनयेन्निर्णयंयथयंतेप्रापयेत्। तस्माद्यआर्थिनोसत्यमेवनिवेदयतः साक्ष्यादिनेरयेस्येणास्वयमेवसाक्ष्यादयोविरोधादिभीतिनास्तत्वमेवप्रतिपादयंतितथासमयेनसभायांनायंतितव्यमितिभावः॥ एवंचेंकदेशस्यप्रमाणसिद्धावप्येकदेशांतरस्यासिद्धेः कुतस्त्यानन्यत्वंयथप्रमाणेनान्यसिद्धेरसंभवात्। छलप्रमुक्तेर्दुर्वीरत्वात्। एवंप्रमादादिविस्मृतस्यप्रमाणिकस्यार्थस्यार्थनादरेछलेव्यंकमेव। कात्यायनवचनविरोधश्चैवंसति। यदाह॥ अनेकार्थाभियोगेपिपश्चावत्संसाधयेद्धनी॥ साक्षिभिर्भावदेवासोलभतेसाधनंधनमिति साक्षिग्रहणंलेख्यस्यापलक्षणं। अन्यापरार्कः॥ आपद्भूवादिनः सावष्टंभयनमि

थोनरंतद्विषयेनिङ्कुतइत्यादि। यथाद्यर्थिनाभियुक्तः प्रत्यर्थ्येवमुनरयतिभवदभियुक्तानामर्थानांमध्येयदेकमपिभवान्
न्यमाधयतितदासर्वमहंशब्दाभीतिछलोदाहरणात्वदभ्युक्तात्यायनवचनेनत्वसाधनेभमिथ्योनरविषयेतेनासाधितात्रोऽर्थिना
प्रमाणांतरमुपादेयंनतदभावेपिसाधितमावलाभेन संतोषएव्यं। अनेकार्थाभियोगेतुसर्वार्थव्यपलापिना। विभाविनेकदेशेनदे
यंयदभियुक्तइतिनानरदक्षो विभाग्यभमिथ्योनरविषयं मेवत्वाह। नदनुपपन्नं॥ सपणश्चेद्दोषः स्यादित्यनेनास्यगता
र्थनापनेः॥ ईदृशावृष्टभस्यपणादननिरंकान्। नन्चपणास्यगतार्थग्रहणस्यैमत्वार्थनेतिभेददर्शनावाच्यं। एतादृशभेदस्यात्रयो
जकत्वात्। स्वपणंदापयेदित्येतावन्मात्रमेवतदर्थनात्। प्रतिज्ञानुरोधित्वात्पणत्वस्यनिङ्कुवमात्रस्यावृष्टभनीतेः सावृष्टभ
निङ्कुवविषयत्वात्कल्पनायाअप्रमाणकत्वाच्च। एवंनारदवाक्यापिनत्वनत्वव्यपलापिनेतिविज्ञेयो पादानादवृष्टभनिङ्कुव
नीतिरिनिवाच्यं। अन्यथासिध्यनात्पर्यग्राहकाभावेसावृष्टभत्वरूपविशेषपरत्वस्यनियतत्वात्। वाक्यस्यनिचेद्ईश्वरोत्वाहतुः।
यत्रैकेदेशसिद्धिरेकदेशांतरसिध्यविनाभूतानिश्चयोगीश्वरानारदयोर्वचनंतदतिरिक्तविषयंतुकात्यायनीयमिति। तद
व्यसत्। निङ्कुवोपादानंवैय्यर्थ्यात्। अनिङ्कुवेपिनस्वयुक्तिमुक्तत्वात्। प्रत्यवस्कंदनंप्राङ्न्यायोनरयोरर्थेकदेशेकारणादिसा
धनेतद्विनाभूतेकदेशांतरेकारणादिसिध्येर्दुर्वारत्वात्। यत्तुवाचस्पतिना। सक्कानृपेत्यादिनासपणश्चेदित्यादितत्रयोगीश्व
रवचनएवंसंवादितेनेनस्यदृष्टमेवगतार्थत्वंप्रदर्शितमिति महान्प्रमादः विज्ञानयोगिनस्वाङ्कः। यथाभूतानुस्मरणेनछलनि
रासेनन्यव्यवहारनर्णयोभवतिनत्वाविधेयमितिमुख्यःकल्पः। नत्रहेतुः। भूतमथ्यनुपन्यस्तंहीयतेव्यवहारतइतिनस्यायम
र्थः। यतोभूतंवस्तुतत्वमथ्यनुपन्यस्तमकथितंवादिप्रतिवाद्योर्व्यवहारेणसाक्ष्यादिनावानव्यवहारोनोव्यवहाररीत्याहीय
तेः। यद्यपिपश्चात्प्रमाणेनसाध्यतेप्रमाणेविनैवचैकदेशविभावनेननथापिवादिप्रतिवादिसंबंधत्वेनह्यनंभवति। पश्चा
द्वादिनाप्रमाणांतरेणसाधितमपिप्राक्प्रतिज्ञाकालेननिवेदितंचेन्नलभ्यते। तथासवांपङ्कुकारिणाकानिपथानिवस्तूनि
साक्ष्यादिभिरंगिकारिनेनान्यपिसाक्ष्यात्मकेनसाधितान्यथाभियोक्तृदानव्यतयाप्रतिवादिनःसकाशाधीयंतेइतिनस्या
द्वाप्रतिवादिनोःसाक्ष्यादिपुवादिगृहीतशपथादकूटकारित्वादिनायदाभूतानुस्मरणमशक्यंतदाचतुष्पाद्व्यवहारमार्गेणप्र
वर्तनेव्यवहारेभूतानुस्मरणाभावेपिससभ्यसभापतेर्दैविकलेशेनालिखितरागलेभादिभिरन्यथाशपथकारित्वाभावादित्यर्थः।
अत्रोदाहरणं। निङ्कुवविलिखितनेकमिति। एकदेशे प्रत्यर्थिनोमिथ्यावादित्वेनिश्चितेऽन्यविषयेपिमिथ्यावादित्वंसंभवात्
अर्थिनश्चैकदेशेसत्यवादित्वनिश्चयेऽन्यविषयेपिसत्यवादित्वंसंभवादितीदृशसंभावनामकतर्कानुग्रहीतादस्मादेवव
चनात्सर्वमर्थिनेसत्यथाराज्ञादापनीयः। प्रतिज्ञाकालेवानिवेदितमिदानीमृषन्यस्तमेकदेशेविभावनानिमित्तान्यलाभेने

दानीमृषन्यस्थतीतिसंभावनानूषनकर्तानुग्रहीतमेतदेववचनमनिवेदितस्यादोषनेप्रमाणांमित्येतेनतर्कोविवाक्यानुसारेण
समस्यैवसभापतिनानिर्णयेकियमाणेयदिसहस्रज्ञातमेथ्यशेवलुनोन्यथात्वंभवति। नहींतस्यनदोषइतिनात्यर्थंएतद्
भिप्रायकमेवशेतमवचनंन्यायाधिगमोतकोंपुणा यस्तेनाभूत्वायथास्तानेनगमयेदितिः। अत्रेवंवतेनेवोपहतैतस्माद्वानोचा
र्थीवभिव्याविनिश्चेकदेशविभावितप्रागविवेदितनिवेदकयोर्वादिप्रतिवादिनोर्हानमात्रमितिपादकमिदंयातवल्क्यादिव
चनंइतिवाच्यं। सर्वदाध्यानग्रात्यंदेयंयदभियुक्तइतिवचनात्। हीनतामात्रप्रतिपादनपरत्वेनदभिधानानर्थक्यात्। कात्या
यनवचनंतुयत्रपित्र्यादिरुहीनबहुर्थविषयाभियोगः पुवादेस्तद्विरुद्धहरस्यक्रियतेसत्रापिपुत्रोहीनवेदत्रकिमपिनजानाति
यावत्समाणंनार्थंसाधयतितावद्दास्यामीत्युत्तरयति। तचवाक्योनिङ्कुववादीनभवति। तेनेकदेशविभाविनोपिनकश्चिदप्यसत्यः
वादीतिपूर्वोक्तकर्मनवनारदवचनमुनरुहीनमेतद्वचनमत्रनप्रवर्ततइतिसामान्यविषयत्वान्निङ्कुवोत्रसभपहायाज्ञानोनरर्दक्षोग्रव
र्तनइतिनतेनसहास्यविरोधः भिन्नविषयत्वात्। ननुकृणादिषुविवादेषुसिरप्रायेषुनिश्चितो॥ ईनेवाभ्यधिकेवार्थेप्रोक्तेसाध्यत्व
सिध्यतिःआर्थिनायावानर्थोभाषायांलिखितस्तनोन्यूनेऽधिकेवार्थेसाक्षिभिःप्रोप्यसर्वमेवसाध्यंनसिध्यतीतिप्रतिज्ञाप्रमाणंपा
र्श्वेसंवादित्यर्थंकेनानेनकात्यायनवचनेनप्रत्युतसाक्ष्यादिविभावितेकदेशस्याप्यसिद्धिरायाति। नसिध्यातदविभावितेकदे
शसिद्धिरूपाशंक्यतेः उच्यते। यत्रवादीसकलप्रतिज्ञातार्थंसाधयनत्रेनसाक्षिलेख्यादिकंमृषन्यस्यति। नूनश्चन्यूनेधिकोवार्थोविभा
व्यते। नचकृत्स्नभावनयाकृत्स्नसाध्यसिद्धिः। तथाहिनिश्चिनेनसिध्यतीतिवचनाद्व्यवहारादवस्यप्रमाणांतरेणभवितानि
र्णेयः कार्य्यः। उक्तंहिनिश्चयंस्तावन्नयतीतिनियमानः। नुनिकात्यायनीयस्यास्यवचनस्यार्थः। यत्रकोनेद्यंवदति। एतावत्यर्थेसमेनेमाक्षि
लेखव्यादिना। अन्यस्मैशमलौकिकप्रमाणेनविभावयिष्यामीतिनुत्रोक्तनकानुग्रहीतानिश्चयेनभूत्याद्दियागीश्वरेणा
रदवचनादेकदेशविभावनेपिकृत्स्नसाध्यसिद्धिर्लोकिकप्रमाणेप्रतीक्षतेनयागीश्वरवचनस्यंअज्ञानोनेतुसाधनाश
लौकिकेनप्रमाणेनप्रमितस्तावन्नवेनतोविधीयेतेत्यसमंदिग्धंतदसंभवनमिथ्यत्वेव। अनकार्थाभियोगेपीतिवचनात्।
अनएवाभिप्रायात्। आगृषन्यस्तवचनं। यद्येकदेशव्याप्तिग्रहेकिंचिद्वनमानुषीःसाक्ष्यात्मतानभूषणादिदेविकीयदर्शनं
नृणामितिःकात्यायनीयंतेननकश्चित्विरोधलेशइतिः। वयंतुलक्षनिरस्येत्यस्यविधेर्हेतुरयंभूतमथ्यनुप न्यस्तमित्यंशङ्क
वादि लकेंगा यतोभूतंतत्वमथ्यनुपन्यस्तंव्यवहारतोहीयतेवादिप्रतिभामनुपन्यस्तंप्रमाणतोसाधितंहीयतेहानिमाप्नोति
व्यवहारतोव्यवहारमार्गोत्तिनस्यार्थः। नदुषपादनंनिङ्कुतेलिखितंनेकमित्यादितस्यायमर्थः। वादिनःकानिपथानिशेसत्यवादि
तोन्यांशेपिसत्यवादित्वसंभवात्तेनवादिनश्चस्वपक्षवादिनः कतिपथाशेमिथ्यावादित्वानिश्चयेवादन्यांशेपित्वंभवा
त्सर्वमर्थंरूपणार्थिनेदाप्योदापयितुंयोग्योभवतिः। निरुक्तत्वात्एवंभागनिर्वेदितोर्थिनाथोभूतोपिप्रामाणिकोपिनप्रा

त्योग्रहणादीनि यदिनवायुर्मर्थः सत्यः स्वाङ्गायामेवचनिवेदितः स्यादित्यादिषपर्थिनोपिनिरूनरत्वात्। तस्माद्धुतरदानस
मयेप्रत्यवायोराजादिभिरवश्यंबोधनीयोयावत्यवोद्यानवृत्तिमिथ्यात्वनिश्चयस्यावश्यंवापद्धानन्यमन्यत्सप्रतिपत्तव्यः। क्वचिद्दृश्ये
शेननभवद्धुपरिसाधितेनवनिरूनरत्वापनेः। एवंवाद्यपिधाधासमयेसावधानेनत्वयास्वीयंवादस्मिसाध्यमेतद्धुपरितन्त्रंस्मृ
र्यस्मारंलेखनीयमन्यथातदंशेनिरूनरत्वानवापद्येतेतिबोधनीयः॥ एवंसाक्षिणोपिप्रमादिभ्यः प्रच्यावनीया। तथासत्यनायासेनत
त्वानुस्मरणंभवति। तत्रावश्यंकमन्यथादिभ्यादिनातत्वानुस्मरणंकर्तव्यंस्मादितिसर्वथातत्वानुस्मरणेनेवव्यवहारपर्यवसानंविधे
यमितिकल्पतरुनिरस्तत्वस्थेवविधेः सर्वोर्थशेषेनस्तत्रैवविधीयतेनदोषनंसर्वस्यविधीयतेअनेवंविदितग्रहणंवाप्रतिषिध्येत। नारदस्त
कोपिदोषंदातुंयोग्यमित्येवार्थः। नचैवंवाच्यंदुरुक्तादिनामानर्थक्यमेवस्यादितिवाच्यं। यतोलोकिकव्यवहारगपष्टेभनेवंमूर्खप्रतिभाति
तस्मात्तत्वानुस्मरणावान्यतरस्मादीहशविषयेदिव्यमेवग्राह्यमित्यवत्तात्पर्यार्थः। कात्यायनादिवचनानामप्यवंवतात्पर्यं। कृणादि
षुविवादेद्वित्यनोक्तयंमवार्थोद्दतामुपेतिं। यतः प्रमाणप्रतिज्ञादिसम्बादिमनेनिश्चयाभावस्तत्तत्वानुस्मरणायप्रमाणांत
रादरश्यकृइति। अगणवाहसाहसादीनामज्ञार्थंकदेशविभावनादिनेकदेशेप्रमाणानुगनुसरणंसाहसिनोद्दिशतदंडमात्रं
नप्रत्यर्पणंकस्मिंश्चिद्याचेयंप्रत्यर्पणमस्तिनथाधिकनिपत्योरः सर्वदाप्यनदुनिलोकप्रसिद्धनरत्वाद्यदिमद्दुद्दानाद
र्दियंचोर्पणगलमस्यचसविधप्रमाणमितिमत्यदर्शीतिचोशभियोक्तामाधयतिनदानतनएवसंबंधेभनेयदित्वेनष्टम
धिकेयन्नष्टमाधनावद्दभेनलघुमृषप्यन्यस्यतिनाहिमिथ्यावादिदानाष्टिकृएकदंदंडोभवतिदुत्यधिकोकप्रसिद्धनरोअ
नेनवाभिप्रायेणाहकात्यायनः। साध्यार्थोद्वादिगदितेसाक्षिभिःसकलंभवेत्। स्त्रीसंगसाहसंचचोर्यंयत्साध्यंपरिकीर्तन
मितिनत्वानुस्मरणंस्मृत्याविरोधेकथंस्यादित्यपक्षायामाह। स्मृत्याविरोधेन्यायेस्तुबलवान्व्यवहारनदुनि। व्याख्यानंचे
नस्यागेव। अर्थशास्त्रंबधर्मशास्त्रंयार्विरोधेधर्मशास्त्रानुसरणेनेवनत्वानुसरणमित्याह। अर्थशास्त्रानुबलवधर्मशा
स्त्रमितिस्थितिरिति। इदंसधिप्रपंचिनंप्राकृतस्मादस्मन्मनेउक्तेनिरस्यत्याद्यनदेनप्रधदृकेनउक्तेनिरामनत्वानु
स्मरणावश्यंमवप्रतिपादनमेवंकवाक्यनेयालभ्यनदुनिब्रूमः॥ ॥इतिनिरूकवादिविचारः॥ ॥अथोत्तरदानेविलं
बाविलंबव्यवस्था। तत्रायोगीश्वरेण। तत्रोथ्यलरवयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमितिक्रियेषन्यासेसत्यत्वेविदध
तोत्तरदानेविलंबोथनुमतइतिप्रतीयते। तत्रदोहहृहस्थतिः। शतीनत्वाद्रूयार्थत्वात्त्यत्थः। स्मृतिविभ्रमात्। कालं
प्रार्थयतेयत्रतत्रभेमल्यंमहृति। एकाहव्यहृपेचाहसमाहृपक्षमेमेवचा। मासेकनुत्रयंवर्षंलभतेशत्रयंपरं
ति। कात्यायनः। समुत्कृतेषुकार्येषुसद्यएवविधादयेत्। कालातीतेषुचाकालेदद्यात्स्वयंवार्थेनप्रभुः। प्रभुर्विचारकः।
श्रुत्वालेखयनान्त्यर्थंप्रत्यर्थंकारणाच्चहि। कालेविवादंयाचेतनस्यदेयानसंशयः। सचोवेकाहपेचाहव्यहवागुरुला

यवान्। अभेनासोविषर्षंवामप्राहंवाकृणादिषु। अत्रव्यवस्थानेयंका। सद्यानीतेसचोवादःसमानीतेदिनंक्षिपेत्। षडहंदेक
त्रिगत्रेतुसप्ताहंद्वादशाहिके। विंशत्यब्देदशाहंतुमासमार्धंबालभेतसः। मासंत्रिंशत्समानीतेविपर्षंपरंतालभेतत्। कालश
किंविदित्यनुकायानोचेवल्लावलं। अन्येवावदुकालेवादद्यात्यर्थेनप्रभुः। योवायस्मिन्समाचारःपारंपर्यकमागतः।
तत्रतीक्ष्यंधान्यायंदशपंचत्तरंनृपः। मूलंकासाक्षिणोवाश्वपरदेशस्थितायदा। तत्रकालोभवेत्सोत्रदेशवत्कुमागतैः। मानु
दिनमासार्धमासंवाकनुःसंवत्सरोपिवा। क्रियासिद्ध्यनुरूपस्तुदेयः कालःपरणतु। लेखयनंःअर्थिनइतिशेषः। अर्थश्चे
त्यन्वयः। कालोदेयागजनिशपः। समतीतेसंवत्सरातीते। यस्मिन्देशकुलादौ। मूलशब्देनविवादास्पदीभूतधनसमु
प्पायुरुपाददुव्यमितिवादीयकथयतिसउच्यते। तत्रविषयेपुंसोमूलभूतानांसाक्षिणांवासदेशेआगमादागमन
विधिवत्कुमुत्तरंदातुंकालोभवेत्। दानव्यइत्यर्थः। अत्रापवादमाहयाज्ञवल्क्यः। साहसस्तेयपारुष्यगोभिंशपात्ययस्त्रि
योविवादेयत्सद्यएवकालोन्यत्रेच्छयास्मृतः। साहसंविषशस्त्रादिभिःप्राणिव्यापादनमित्यादिः। सहसावलवद्यं
प्रसह्यनापहरनं। गोदीश्वा। अभिशापःपातकाभिरासनं। अन्त्ययःप्राणधनातिपातः। हृहेकएवद्वावेदकपचने। स्त्रियांकुलस्त्रि
योचारित्रविषयेविवादे। दास्यांस्त्रियांस्वत्वविवादेकर्मकरणकालातिपातविषयेविवादे। सचएवमागुरुकालप्रतिक्षा
महृलेखविवादव्यवहृरंदापयेत्। अन्यत्रेतिदुल्लक्रूणादिविवादेकालउत्तरदानकालइच्छयार्थिसभ्यसभाधनिना
मनुमत्यास्मृतउक्तोमन्वादिभिः। अत्यर्थोविवादविषयीभूतवस्तुविनाशइति। कन्यनरोसाहसादिषूत्तरकालहान
विलंबेव्यवहारस्यस्मरिवस्थभावेनीतिः। सचएवोत्तरलेखनेमृणादिषुविलंबेपिनक्षतिस्तथेतिसाध्यंनुमतः। संचेका
ह्यादिरूपेणागुरुकवचनोर्थेवक्ष्यितेव्यवहारेनुवाचिकीव्यवस्थातंव्याख्यादीक्षयेतिनात्यर्थं। अतएवाहनारदः। गह
नत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्मनेरपि। कृणादिषुहरत्कालंकामतत्त्वंभुक्षयेनि। नारदः। गोभूहिरण्यस्त्रीसेमेय
पारुष्यान्त्यर्थिकेषुच। साहसंषभिशापेचसद्यएवविधादयेत्। अभिशापःपापाभिशंसनं। तस्यपारुष्यदेशछेन
ग्रहणाद्यर्थंपुनर्वचनं। अन्त्यर्थिकंकात्यायनेनोक्तं। व्यपेतिगोरवेयत्रविनाशस्यागएवच्च। कालंतत्रनकुर्य
तंकार्यमात्येतिकहितदिति। अन्य आधिमद्यएवोत्तरदानमाह। कात्यायनः। धनान्यनदुहक्षेत्रस्त्रीषुप्रजनने
षा। विनाद्याद्याचितंकेदत्तंतथैवक्रयविक्रयेा। कन्यायादूषणेचैवकुलेहसाहसेनिधौ। उपधिकोदृसाक्ष्यंचसद्य
एवविधादयेत्। प्रजननमत्रविवाहः। अन्यत्रविवादासंभवात्। उपधिःकूटगणिकादिकृतव्यवहारः। विनाद्याद्या
गदुतिनसामानाधिकरण्यं। किंतुविनाशेसतियत्रत्यागएवसंपद्यनदुत्यर्थिनेकएवविषयइतिकन्यनरोक

रत्नाकरो॥ तत्र॥ सतिसम्भवे प्रमाणनुपपत्तेर्वीरमित्रोदयः प्रतीतिविपरीतयोः कल्पनानुपपत्तेर्वीरमित्रोदयः स्मृतिसमुच्चयश्च

घातिनं यज्ञसीमायामन्तु समंततः॥ अकृतोपिभवेत्साक्षी ग्रामसज्ञनसंशयइति॥ लिखितलेखिनयोः स्वपरलिखनमात्रज्ञेदादिका
दशाहादशसंख्यबोधविरोधः॥ सर्वेषुचयथासंभवंदृष्टश्रुतरूपद्विविधसाक्षित्वभेदात्तेषां॥ क्रियानंदेर्व्यवहारप्रकारभेदेसुप्रत्यर्थि
नः॥ कृणादिकमित्यादिशब्दाद्यथासंभवंसर्वविवादपदानि दर्शनं॥ कुड्यप्रदृणंव्यवधायकोपलक्षणं॥ लिखितंदृष्टमितिभावेक्तः॥ द्वि
वेसंभवितइतिशेषः॥ इत्युक्तद्वयीतिशब्दाभ्याहारः॥ दिशोदेशांतरतमन्यमित्यर्थः॥ उभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यांयस्यविश्वसंवदीयोविश्वा
सः॥ कृतइतिसंबंधसामान्यविवक्षायांषष्ठ्याज्ञावेक्तश्चाभ्युपेत्यव्याख्येयं॥ गृहदाहीकार्यमध्यगतश्चेत्येकस्मिंवसंज्ञाद्वयमितिद्वादशतो
विशेषः॥ इतयद्वणंलखकस्यापिप्रदर्शनायेतकः॥ स्वादिकाआज्ञादिनिबद्धस्मृतिवचनाद्भ्रमत्रद्वणंमुख्यलक्षणमा
ख्येयं॥ यत्तुनारदेनोक्तं॥ अमित्रतश्चमित्रेण मित्रतोपिपरश्चात्साक्षिलनाचेज्ज्ञायतेपत्रतः॥ एएश्वत्रसभायामाद्यंदातुर्महत्तरोविफलि
तोर्थः॥ इतरत्रांचलनादानादिषुलिखितनाद्यसंभवेसाक्ष्यभावप्रमेयः॥ इदंमतांभिसंधायाहमनुः॥ यत्रानिबंधीपीडितंशृणुयाद्वा
पिकिंचन॥ एएप्रत्रयापितद्भूयात्यथादृष्टंयथाश्रुतं॥ अनिबंधोक्तनः॥ कूटपत्रमदनरत्नेत्यार्थिक्रियांक्रियाभेदेदर्शितंपरिहृत्ये
तत्रार्थिक्रियामार्थिव्यवहारक्रियाभेदेः प्रमाणविशेषेणागमवाक्यादिभिस्तत्कृत्वातत्संबंधितयाबंधार्थकृणादिकंविवादविषयंयः
प्रत्यक्षप्रत्यर्थिसमक्षंलेख्यतेर्थिनेत्यर्थात॥ सनत्रलेखितंतःसाक्षीतिन्यायेख्येयं॥ कालादावबंधिरूपसाक्ष्यसंपत्तेः॥ मुद्दीर्घेणापिकाले
नलिखितंतःसिद्धिमाप्नुयात॥ मनानंनानंनानोलेख्यमनानंनतुलेखयेत॥ सभ्यगज्ञानंनानंनोलेख्यंकुर्यादितिशेषः॥ अज्ञानंतेलि
ख्यनभिज्ञतामात्मानमन्यद्वाशब्दाख्यहमइतिलिखयेत्॥ साक्षिविधोपिलिखितः साक्षीचिरकालेनापिसिद्धिंनिर्णयंकुर्यादित्यर्थः॥ कात्यायनः॥ अध्यक्षहस्तेनाबृद्धिलिखेत्सर्वंकृतंभवेत्॥ नचेत्प्रत्यभिज्ञानीयान्नत्वहंतेः प्रसाधयेत्॥ नारदः॥ अष्टमाद्भूत
गतिसिद्धिःस्यात्तस्येहसाक्षिणः॥ आपंचमानवासिद्धिर्यदृष्टोपर्तगंस्यतु॥ आतृतीयातथावर्षात्सिद्धिर्दृष्टस्यसाक्षिणः॥ आसंवत्स
रात्सिद्धिंतुवदंत्यन्तरसाक्षिणः॥ इति॥ इदंचनारदोबादेनयतःमएवाह॥ अथवाकालनियमोनदृष्टः साक्षिणः प्रति॥ स्मृत्यपेक्षं
हिसाक्षित्वमाकूःशास्त्रविदोजनाः॥ यस्यनोपहतावुद्धिःस्मृतिः श्रोत्रंचनित्यशः॥ मुद्दीर्घेणापिकालेनसर्वेसाक्षित्वमर्हति॥ चिरं
साक्षिणः कीदृशाकार्याइत्यपेक्षायामाहमनुः॥ यद्दृशाअर्थिभिःकार्येव्यवहारेषुसाक्षिणः॥ तादृशास्तेप्रवक्तव्यामिथ्यावाक्यमृ
तंचतेः॥ गृहीणः पुत्रिणोमौलाःक्षत्रविट्शूद्रयोनयः॥ अर्थ्युक्ताःसाक्ष्यमर्हंतिनयेकेचिदनापदि॥ आपत्सर्वेषुवर्णेषुकार्याः
कार्येषुसाक्षिणः॥ सर्वेधर्मविदोलुब्धाविपरीतांस्तुवर्जयेत्॥ मौलाःप्रख्यातकुलाद्भवादृशनिकल्पतरोः॥ मूलंपूर्वेदृष्टज्ञानंस्म
हिदेनीनिमौलाः॥ नदधीतेनहेत्यणिनिमदरत्नेः॥ वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंग्रहादाक्षिलेनेवपूर्वेदृष्टज्ञानंवदित्वाज्ञेयानदर्थकंमौलपदज्ञानंयत्र्यप्रमेगाच्चकल्पतरुव्याख्यानमेवसम्यक्॥ रत्नाकरेपिमौलाःकुलीनाःइत्यर्थंव्याख्या
तं॥ मूलप्रतिष्ठायामायेषामस्तिनेमौलाःअर्थकेनमतत्॥ तद्धिनस्तुभवार्थएवकर्तव्यः योहियत्रभावःसोपित्यम्यास्तात्प्य

विरुध्यमितिवदंतूमेधातिथिरपीममर्थमनुमन्यते॥ प्रतिज्ञानंतरस्यसाक्षिलक्षणानुपपत्तेर्यागानुपपत्तिप्रतिज्ञायाःपदांतर
र्थोपादानात्॥ अवक्षतविषादिग्रहणंनात्तेतिकृत्यादयुदासपरं॥ किंतुसतिसंभवेनकृप्यप्रपत्तिरुक्तेत्यादिकार्यव्यय
स्यतस्यानुसाक्षित्वंसाक्ष्यंतरासंभवेतुतस्यापिसाक्षित्वंभवत्येवज्ञतत्वंबह्वहीनित्यात्मणष्ठेछंदोनित्यत्वाधिसाक्षित्वेनप्रश्न
प्रकारविरोधेपपद्यतइतिध्येयं॥ अर्थ्युक्ताअर्थिनाममेतेसाक्षिणःमतीतिनिर्हेतुज्ञानंतुस्वयंमत्वागत्यवयमत्रसाक्षिणः॥
स्मइतिवदंतः॥ याज्ञवल्क्यः॥ तपस्विनोदानशीलाःकुलीनाःसत्यवादिनः॥ धर्मप्रधानाःकर्तव्यःपुत्रवंतोधनान्विताः॥ व्य
वहारसाक्षिणोज्ञेयाःशास्त्रज्ञास्मार्तकिया परा॥ यथाज्ञानियथावर्णंसर्वेसर्वेषुवास्मृताः॥ व्यवहारेष्वियंत्वनुभवंतिपर
तस्तुयेछंभवंतीत्यर्थः॥ ज्ञानंयोमूर्धावसिक्तादयः॥ वर्णेब्राह्मणादयः॥ यथायोमूर्धावसिक्तादीनांमूर्धावसिक्तादयो
ब्राह्मणादयोब्राह्मणादीनांसाक्षित्वेनोपादेयाः॥ अमेभवेसंवेसंवेज्ञानीयाद्यासर्वेषुज्ञानीयेषुवादिप्रतिवादिपुसाक्षिणो
ग्राह्यादित्यर्थः॥ व्यासः॥ धर्मज्ञाःपुत्रिणोमौलाःकुलीनाःसत्यवादिनः॥ श्रोत्रंस्मार्तक्रियायुक्तोविगतइष्टमत्सराः॥ श्रो
त्रियानुपरोधीनामूरयश्चाप्तवादिनः॥ युक्तानःसाक्षिणःकार्याःकार्येषुद्विजसत्तमाः॥ कात्यायनः॥ प्रख्यातकुलशीलाश्च
लोभमोहविवर्जिताः॥ आप्तासिद्धाविवादेषुज्ञायंतेपरीक्षयासंशयं॥ विष्णुर्व्यवहारादिनाद्यहकृष्णशरभावयेत्॥ नोल्कएवश्वा
वहकृष्णसाक्षिणंभिनत्तियत्सदृशं॥ आदित्यश्चयश्चंद्रादिनः॥ विबुधाविवादविषयीभूतान्यज्ञानवेनःशास्त्रार्थज्ञानवेनश्च॥
मानवुधिपूज्यंधैर्यश्चनिकर्तेभिः॥ आदिकर्मणीतिमदरत्नेनपोवाक्यमसंशयंयथाभवतितथाबादिनोभाव्यंगी
कारयेत्तथोत्तमादिवादी॥ तुल्यविद्याबंधुमाह॥ यादृक्कृप्रतिवादितत्सदृशोस्मज्ज्ञानीयेरवभावयेत्॥ बादयेत्युपलक्षणंवा
द्यपिप्रतिवादिनोज्ञानीयेरवभाव्यः॥ नत्वाचनोरदः॥ श्रेणीपुश्रेणिपुरुषाःस्वपुवर्गपुवर्गीणः॥ बहिर्वासिषुवान्याः
स्युःस्त्रियःस्त्रीषुचसाक्षिणइति॥ मनुरपि॥ स्त्रीणांसाक्ष्यस्त्रियःकुर्युर्द्विजानांसदृशाद्विजाः॥ शूद्राश्चसंतःशूद्राणा
मंत्यानामंत्ययोनयः॥ श्रेणिपुरुषाणांसत्यपिवर्गेविशेषेद्विजेतरगणादपत्यैक्येन॥ प्रथोजनेचाव्यभिचारेनत्ववोध
नोवर्गीणश्चदर्शिताः॥ कात्यायनेन॥ लिंगिनःश्रेणिपूगाश्चवणिग्नानासमयाचराः॥ समूहस्थाश्चयेचान्येचरंतीस्तान
ब्रुवीद्गुरुः॥ दासचारणमल्लानांनृत्यशस्त्रोपजीविनां॥ प्रत्येकंकसमूहानांनायकावर्गिणःस्मृताः॥ नथोवादःस्व
वर्गेषुवर्गिणस्पुसाक्षिणः॥ अन्यसंबंधव्यत्यूनाधिकविज्ञापणपादाननंदाद्यायअनृतभाषणभीरुत्वमस्त्यवदनज्ञी
लत्वंस्यचसाक्षित्वमयंजकस्योपलक्षणार्थत्वोनघा॥ नोचसाक्षिणः कियंतरव्याकाःकुत्रआत्मादृश्येपेक्षायामाह
बृहस्पतिः॥ नवसप्तपंचचास्यश्चत्वारस्त्रयएववा॥ उभौवाश्रेयिणस्यांतेनेकंपृच्छेत्तकादयन॥ लिखितंनादिष्टमएव
वाह॥ लिखितान्येतथागूढान्यचिरंचलिखितानः॥ यदृच्छास्मारितानुत्पन्नासत्थाचोत्तरसाक्षिणः॥ इतकःस्वदिका

ग्राहीकार्यमध्ययनतःस्मृत्या।तत्कर्तव्यमाणंस्मान्नूषोध्यक्षसंश्रेयवचःस्वदिकाग्राहीगणकःसत्कर्तव्यंवकारवाद्यपक्षयानेकंपृच्छ
त्कदाचनेत्यनेनाकाराणानवश्यकर्तव्यानियमार्थोदृष्टार्थत्वप्रसंगात्।व्यवसायःसाक्षिणोज्ञेयइतियोगीश्वरीयमध्य
तदभिप्रायकमवचःलिखितादीनांमृषायानुमतत्वात्यत्वमकस्यापीत्याहयाज्ञवल्क्यःईश्वरःउभयानुमतःसाक्षीभवत्येको
पिधर्मवित्।यद्यपिश्रुतस्मार्तक्रियायाःधर्मप्रधानाइत्यादिविशेषणोपादानात्तत्रवराणामाप्तधर्मवित्वंसमानंतथा
पितेषामुभयानुमतानामपिभवत्यवसाक्षित्वंदृष्टेरकस्यचोभयानुमत्येवतिमुदइतिमिताक्षरा।नारदोपि।उभया
नुमतायःस्याद्देयोविदेवमानयोः।समक्षंयकोपिसाक्षित्वेप्रष्टव्यःस्यानुसंसदि।आप्तेनेनराजादिभिरवधारितायेकः।
साक्षीत्याद्ययासः।श्रुतिःक्रियश्चधर्मज्ञःसाक्षीयस्त्वनुभूतवाक्।प्रमाणमेवापिसेचनाद्दृष्टविरोधतः।इति।अनुभूता
यथार्थत्वेनप्रमितवराद्यर्थस्त्वनुभूतवाक्।कात्यायनः।अभ्यंतरस्तुनिःक्षेपसाक्ष्यमेकोपिवाच्यत।ओक्षिनाग्रहिनःसा
क्षीसंवदेकोपियाचितः।याचितद्वानिनिःक्षेपविद्वाषणं।न्यायेनोत्पादनत्वात्रापीतिवाच्यम्।मदनरत्नस्मृयाचितंविना
ह्याधर्थंयाचितंनगृहीतमारभेणादिकंयाचितकमितियावदित्याह।निःक्षपविशेषणंवयर्थादयाचितंतत्तस्मिन्भयंत
रस्यासाक्षित्वप्रसंगाद्ध्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चनेरव्यायाप्रख्यातकुडुलादिषण्यविक्रयादेर्ननिमोनेकोपिसाक्षीत्या
हसएव।संस्कृतंयेनयत्पण्यतन्नेनैवविभावयेत्।एकएवप्रमाणंस्यादेवंदेतन्नकीर्तितः।इदंचबहूनामसंभवेसत्य
वादिनाद्वयोरेकस्यवानुमतिप्रदर्शनार्थंनियमार्थं।अदृष्टार्थत्वप्रसंगादितिध्येयं।उक्तलक्षणसाक्ष्यसंभवेप्रति
षेधहेतूनांसाक्ष्यनुकल्पनांस्मृत्यविनुमसाक्षिणोपिस्मृतिभूक्ताः॥उक्तलक्षणविप्रलाप्रभृतिषिद्धानुमत्यश्चाभ्रे
कतिपयप्रतिषेधवत्॥नारदः॥असाक्ष्यधिहिशास्त्रेयुष्टःपंचविधोबुधैः॥वचनाद्दोषनाभेदात्स्वयमुक्तिरनिर्दि
तांतरइति।श्रोत्रियाद्यासुवचनान्नेनाद्यादोषदर्शनात्॥अदाद्दिप्रतिपत्तिःस्याद्विवादेश्वत्रसाक्षिणां।स्वयमुक्तिरनिर्दि
ष्टःस्वयमेवेत्यर्थोवदेत्।स्त्रीबालकःसशास्त्रेष्वनसमासाक्षिलमर्हति॥मृतानंतरोक्षिनिश्रेतेमुमुर्षुःश्रावितादृते।वचनाद
साक्षिणःश्रोत्रियाद्यानाह।सएव।श्रोत्रियात्सापरासाद्दशाद्येनप्रव्रजितादयः।असाक्षिणस्तेवचनान्नात्रहेतूरुदाहृतइ
ति।नापमानवानप्रख्यातःप्रव्रजितादयइत्यादिशब्देनजीर्णवैनैककयोग्योपानाःपित्राविवदमानादयोगृह्यंते।तथाचशंखः
पित्राविवदमानंगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रंथाश्चासाक्षिणइति।पित्राविवदमाननिर्ग्रंथग्रहोर्दोषादन्यसा
क्षित्वसंभवेवचनादन्यसाक्षित्वेनविरोधः।दोषादसाक्षिणोपितेनैवदर्शिताःस्तेनाःसाहसिकाश्चेडाः।किंतुवावैचकासम्
थ्या।असाक्षिणस्तेदृष्टत्वात्तेषुसत्यंनविद्यते॥चेडाः कोयनाः।किंतुवाद्यूतकृतः।योगीश्वरस्त्वसाक्षित्वमात्रविवक्षयास

वीनेनानेकीकृत्याह।स्त्रीबालबृद्धाःकितवमत्तोन्मत्तनास्तिशास्त्रकाःरंगावतारिपाखंडकूटहेतुकैलेद्रियाः।पतितानार्थसंबं
धिसहायरिपुसत्कराः।माहसीदृष्टदोषश्चनिर्धूतादास्त्वसाक्षिणइति।अत्रचदृष्टग्रहणंश्रोत्रियादीनांवचनादसाक्षि
णांनारदादुक्तानामुपलक्षणं।स्त्रीबालादिग्रहणमन्येषामपदोषादसाक्षिणांमृत्युतरभिहितानां।आद्यग्रहणा
द्वेदादसाक्षिणांस्वयमुक्तेर्मृतांतरस्यचग्रहणं।तत्रस्त्रियाअसाक्षित्वंस्त्रीकृतव्यवहारातिरिक्तस्त्रीणांसाक्ष्यस्त्रियः
कुर्युरिनिवचनात्।बालोमानव्यवहारःबुधोज्ञातिकावधिःमत्तोमदनोयद्वश्येणउन्मत्तोग्रहाद्याविष्टःअशिक्षि
तकोमहापातकाभिशस्तःस्वार्थकःरंगावतारीचारणःपाखंडिनानिर्ग्रंथप्रभृतयः।कूटकृतकपटलरूपादिकारी
विकलःश्रोत्रियादिदोषवान्।पतितोनिंदितब्रह्महत्यादिःआप्तःकृतत्वात्।अर्थसंबंधिविप्रतिपद्यमानार्थसं
बंधीसहायएककार्यकारीरिपुःशत्रुरन्यतरस्यासाहसीचलाद्यष्टभेदकार्यकारःदृष्टदोषादृष्टासत्यवचनः।
निर्धूतोबंधुभिस्त्यक्तःअमेदादसाक्षित्वंचसंख्यागुणसाम्यात्।अन्यथाहेधबहूनांवचनंसमधुगुणिनांवचः।गुणिहे
धेनुंयत्रस्यात्रात्मीयगुणवत्तमाः॥बहूक्तेपरिगृह्णीयात्साक्षिहेधेनराधिपः।समेषुगुणेषुत्कृष्टानगुणिहे
धेहिज्ञानमानिनियाज्ञवल्क्यमन्वादिवचनविरोधापत्तिः।ननुसाक्षिणांलिखितानांचनिर्दिष्टानांचयाद्दिनां।ते
षामकोन्यथाभूतेभेदात्तेषांसाक्षिणोइति।कात्यायनेनैकस्यान्यथावादित्वंसंवेषामवभेदादसाक्षित्वमुक्तं
नाहेरार्धइतिचेन्न।त्रयाणांसाक्षिणामेकस्यान्यथावादेहितीयस्यतत्तुल्यस्यसत्यतिपक्षितत्वात्तृतीयस्यचै
कतयातत्रसाक्षितानिर्णयइत्यत्रकात्यायनेनान्यथान्।सन्त्यतिपक्षितावः।स्त्रीज्ञानांत्वनैकत्वेनएवनिर्ण
यइत्यत्रचयाज्ञवल्क्यतान्यथान्।मूलभूतन्यायविरोधनयोवचनयोरेवमवश्यंसकोच्यत्वादितिवाच्यत्व
निः।पंचपंचापिसाक्षिण्यधिकगुणस्यैकस्यान्यथावादित्वेनहेरुभयोक्तिधायिनांसंवेषामन्येषामसाक्षि
त्वंअधिकगुणस्यापैकस्यबहुत्वाक्यविरुद्धाभिधानादसाक्षित्वमितिसंवेषितेनसाक्षिणइतिनमन्वादिवि
रोधइतिमदनरत्नकारः।वयंतुगुणवत्त्वंस्यैवशतमप्यधानानांनपश्यामिएकेनापिबहूनांप्रतिबंधाच्चेत्यादि
न्यायेनप्राधान्यानगुणवतःसाम्यंवादिहेतिहेतानामेकस्यान्यथावादित्वंसंख्याधिक्येपिगुणवत्तरत्वा
भावेसंवेषसाक्षित्वंहेधेबहूनामित्यत्रापिविनिगमकांतराभावेबहूक्तेवविनिगमकमनएवसंख्यानप
क्षमवगुणवत्तमत्वमात्रंग्राह्यंतत्वचनंत्वहेतुमाहेतिब्रूमः।स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपिवदृतेकात्यायनेनान्यः

साक्षिनेवानिर्दिष्टेना हूतोनेव देशिनः। ब्रूयान्मिथ्येतिनर्थवादंदद्यः सोपिनराधमइतिः। अथमत्रसाक्षीतिज्ञानवा
नांनराधिप्रत्यर्थिनानरन्यतरःसमुत्तमर्ण्यसंनिधौमृतोनरस्तस्यो। साक्षित्वमपिसहेतुकंविहर्तनानरदेनयः। योर्थःआ
दित्यचरःस्यानस्मिन्नसतिचार्थिनि। कृतहेतुरसाक्षित्वामित्यसाक्षीमृतोनरइतिः। येनार्थिनानामत्यर्थिनावायोर्थःस्वी
यःश्रावयितव्यःस्याच्छ्रावणायत्वनाभिमतोभवेन्नास्मिन्नर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्मिन्सतिमृतेप्राप्तिनवाभिमता
येवानिरूपितसमसाक्षित्वंककस्मिन्नर्थेवदतुकस्यवाहूतेनवदितव्यंः सामान्यतोयुआवयोः कश्चिद्ध्यवहारस
बंधोस्तिनत्वंसाक्षिणाभाव्यमित्येवनावान्नात्रमुक्तंविशिष्यचव्यवहारविषयानन्तरमेश्राविनः श्रावयितावचनात्ति
सएवाप्रविशिष्यविषयाज्ञानादसाक्षीतियावत्। इदमत्राभिप्रेत्योक्तं मृतइतिः श्राविनाहूतइति। मुमूर्षुग्रहणमश्रा
वणप्रयोजकाभावपरं। तथाचस्मृतयः। श्राविनानार्थिनाप्रत्यर्थिनाचयत्स्वयंश्रुतंधर्ममसाहिनः। मृतेपिनत्वसाक्षीस्याद्दृक्षचाः
न्याहिनाहिंसित्याह। अत्रश्रोत्रियादयोनसाक्षिणः। कार्यास्तेषांरागादिशून्यानांसत्यवादित्वानिश्चयात्पिनपक्षस्या
श्रयणात्। हिंसाऽऽहिंसयोस्तेनश्राविनाचार्थविस्मरणसंभवादनिपूज्यानांधर्माधिकरणप्रेक्षणानाच्चनाविन्याश्च
त्यर्थः। अकृतात्मनत्वेज्ञानंनोभवत्यत्वसाक्षिणः। अतएवोक्तंमैत्रेयेनानुश्रोत्रियोवाल्पाविद्यादि। अन्यथासर्वथा
साक्षित्वनिषेधनद्विरुक्त्यप्रसंगात्। तथाचनात्रहेतुरसत्यवादित्वप्रयोजकोहेतुःकिंतुनलुब्धत्वादिनाऽऽप्तत्वहेतुरत्यर्थः। व
चनादित्यस्यापिसाक्षित्वकरणनिर्वचनाधिकरणेचवचनादित्यर्थः। एकोनुलुब्धस्त्वसाक्षीस्याद्बहुष्वलुब्धेष्वनिन्द्यः स्त्रियः
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वादिदोषाभावेपिस्त्रीत्वेनाहूतानिमनुः। अलुब्धएकोपिपुमान्साक्षीभवतिचेद्बहुष्वलुब्धेषुस्त्रीलाभा
दिदोषरहितानाप्तापिस्त्रियः साक्षिण्यंनभवंतिनत्वहेतुरःस्त्रीबुद्धेरिति। एकोलुब्धस्त्वसाक्षीतिमृधानिर्थिना
न्याभिमतनत्वेनमेपारंभमभिप्रेत्यान्यत्वकारप्रश्लेषेणालुब्धेष्वेकोनसाक्षीकिंपुनर्लुब्धत्वेत्यवच्याचक्षते।
तथाहूयोरभ्युन्नानंभवति। स्त्रियस्त्वलुब्धाबहुष्वपिनसाक्ष्याहाः किंपुनरलुब्धत्वेत्यपिभणितं। तत्रान्येः
त्यस्मरसभीज्ञमेकस्यप्रोक्तानिरस्तत्वात्स्त्रीसाक्ष्यपपत्तेदासाद्यानुक्तदतुयत्रोक्तपानेष्युपपनेसत्रचेक
स्यालुब्धस्यपुंस्त्वेनप्रतिप्रसवपूर्वकंस्त्रीणांसवेषांनिषेधपरत्वेसंदर्भसामंजस्यमिति। अलुब्धइत्यकारप्र
श्लेषेनिषपूर्वकपाठएवलुब्धश्चेदेकोनसाक्षीअलुब्धस्त्वेकापिपुमान्साक्षीतिजैमिनिसूत्रेनिषेधात्। तत्र
तत्रलुब्धानांबहूनामप्यसाक्षित्वंकपदेवेत्यर्थमितिव्यवहारतत्तेदूषणमुक्तंदत्युत्तरवाक्यशेषत्वादस्य ३५
नसम्यगितिदूष्यं। शुच्यमितरडीपूच्छादसागुणवचनादुकारोनादरवचनोगुणवचनादितिनहिधानात्तदादि

कारादक्तिनइतिवासमर्थनीयं। अन्येपि। स्त्रीव्यतिरेकाआप्तरागद्वेषादिदोषाश्चेहनाआकांक्षितानोपिनसाक्षिणः। य
द्यपिकचनेहाअसाक्षिणस्तथाप्यगण्यत्वात्तत्रापिसंवेषांएषांकोदनवत्कृत्स्नशक्त्यनुक्तत्वान्नकृतत्वंग्रहार्थभिदमुक्तं। अतए
वमेधातिथिः। सामान्यविशाषाभिधानेहिसर्वत्रैवकरणमन्यनेइत्याह। मनुरेव। नार्थसंबंधिनोनापानसहायानवेक्षणाः।
नद्दष्टदोषाःकर्तव्यान्व्याध्यानद्दष्टिनाः। नसाक्षीब्रूयुरितिकार्योनकारुकुलीलवो। नआप्तियानलिंगस्थोनसंगम्यो
विनिगतः। अध्यधीनानव्यवहारेदस्युनैविकमेहतः। नद्दष्टानशिष्टैर्नकानाप्तानविकलेंद्रियः। नार्तोनमत्तोनान्यत्तो
नस्तब्धश्चेषापठितः। नश्चमानोनकामार्तोनकुद्धोनापिनस्कृतः। इति। अत्रसंबंधिशब्देनेरसत्यसंभवनाविस्मरणादि
कमसाक्ष्यनिमित्तमुपलक्ष्यते। अनएवदृश्यविकलेंद्रियविकमेहतनस्करादीनांगोचरप्रत्यायनपुनरुपादाने। अत्रबहु
वःशब्दास्त्रयएवार्थाः। अन्येमेधातिथ्यानुस्मरणविद्वेषेण। अर्थसंबंधिनउनमर्णाधमर्णाद्यास्तेनमर्णेत्यधमर्णवच
नेनपराजीयमानस्तदानींमवरोषाविद्वेषधमर्णादर्णप्रत्यादातुंप्रयतनइतिनचिन्तानुरुद्धिरधमर्णस्यतदनुगु
णकोदत्तसाक्ष्यंदूषयितुंनसंभाव्यते। उनमर्णानिर्धनेधमर्णेस्वसाक्षितयाधनंमाप्यस्वस्मैनदर्पयिष्यतीतिबुध्यानद
नुगुणःवादीसंभाव्यते। तथार्थःप्रयोजनतत्संबंधिनोवादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्मायेचस्वप्रयोजनंमाधयि
षिनंतत्पुपकारंगंधान्नसाक्ष्याहीत्यादिसर्वत्रकोदत्तसाक्ष्यसंभावनान्नेत्यर्थः। दृष्टदोषाश्चान्यत्रकृतंकोदत्तसाक्ष्याःव्या
ध्यानाद्वचनविसंवादापादकव्याधिपीडावंतः। दृष्टिनाअक्षिगोलाः। नृपतेरसाक्षित्वंकृतमभिप्रेत्यएतेनानुक्तन
नारदोक्तिर्विरोधः। लिंगस्थोपत्यादिः। संगेभ्योविनिगतःपरित्यक्तःपित्र्यादिगुरुजनसंगीनृद्धोनृपसोव्यनादस्या
सत्यसंभावना। अध्यधीनोबंधकीकृतः। तस्यतदाज्ञावशावर्तित्वात्। शूद्रवत्क्यानिदास्यदं। विकलमकृतअधमो
त्तीरः। दृश्यविकलेंद्रियत्वाद्वाधर्मकस्वभावत्वेहतुर्कंद्रियवैकल्यवनभेदः। ओनःशोकेन। नारदोपि। दासनैःकृतिकाआ
धर्मस्त्रीबालचाकि ...का। मत्तोन्मत्तप्रमत्तोनेकिनवयामयाजकाः। महापातकसमु ...इत्यणिकृपवज्जिनेना
तुराः। व्यंगकश्चाद्यियाचारहीनकूटकुलीलवाः। नास्तिकाव्यवदाराग्नित्यागिनोयाज्ययाजकाः। एकस्थाली। सहा
यारिचरज्ञातिसनाभयः। प्रागएवहीपत्नीदुष्यविषत्नीव्यहिनुडिकाः। गरदाग्निदकीनाशशूद्रापुत्रोपपतिर्गणाः।
कोनसाहसिकाश्चानुनिर्धनाग्न्यवसायिनः। भिन्नवृत्तासमाख्यनजडनलिकमूलिकाः। मूलवाविष्टनृपद्विष्टवर्षेण
क्षत्रसृत्कः। अधर्मस्यात्मविक्रेतृहीनांगभगहृतस्वयः। कुनखिस्यात्वदनश्चित्रिमित्रध्रुकुशेऽशिकाः। गेडुआ
लिकदुष्टोयश्चणीगणविरोधिनः। वधकृतचित्रकृतशरवः। पतितः। कूटकारकः। कूटैकः। प्रत्यवसितः। नस्करोरा

नपूरुषः। मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीरांबुमार्पणं। विक्रीता ब्राह्मणश्चेद्वहिर्ग्रामाद्विक्रेयद्रव्यं च्युतः स्वधर्मात्कुलि
कः सूचकादीनां सचक्रः। पित्राविदमानश्च भवत्कृत्येति साक्षिणः। अण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्चेद्द्रव्यनामियात्। तस्य
तन्यानं साक्ष्येष्यादृष्टारः सर्वएवनोनः। क्रूरः कः परापकारीशीलः। चाक्रिकः कैलिकः। प्रमत्तः सदा। नवहिनः। मेहापा
थिकाः महापथगामी। सामुद्रवणिग्वहिश्चरा हीनकः। श्रेत्रियो हुथोरनुमंतृ। नकः। श्रोत्रियइति पृथग्ग्रायश्चोक्तं
चरागवनतः। अपरागकेण तु युगमेकेनाधिकृतो युगमाहार्षितिव्याख्यातं। एकस्थाली सहायकपाकभोजीति। सहा
योन्यतरसाहाय्यकारी। मिश्रश्चेद्दृश्यगो। मदनरत्नेकारस्तु। एकस्थाली सहायइतिविशेषणद्वयंपृथक्कृत्यएकस्था
लीस्थान्यधिकरणकःपाकोलक्ष्यतेनासकायस्थेयकस्थालीतिव्याचख्यौ। समासोनविधिनित्यत्वात्तएकस्थाली त्य
क्तघृतश्चेतिनकर्तृ। अर्धपिष्यलीत्यादिवन्द्वस्त्रइतिचसमादृधेऽग्रेचरःघृतपूर्वेशकुः। घृतपूर्वेचरट्। कल्यतेरात्व
म्। धरइतिधत्वाभावस्तुधर इतिव्याख्यातं। ज्ञानतयःसंज्ञाःसनाभयामातुलतत्कृतमातृष्वस्रीयादयः। डालुपः स्त्रीणां
नतेयिता। कुत्सीलकःतुरंगोपजीवीनटइतिभेदः। विषजीवीविषक्रयजीवीतिमदनरत्नेविषवेद्यइतिजीवीरत्नाकरः। अ
हिनुंडिकः सर्पक्रीडोपजीवीव्याख्यातोहीकीनाशःकर्षकाःक्रूरोवा। क्रूपणइतिनुमदनरत्ने। उपपतिनउपपतिकीनिक
त्यनरुः। मदनरत्नेतूपपतिकइतिपठित्वा। उपसमीपंपतिकंयंस्यतिविशेष्यत्वात्पतिकयुक्तइतिव्याख्यातंचा क्रोनातिविस्मृ
अर्शोनाः। नवरतकमकारीतिमदनरत्नेअर्शासइतिपठित्वा। योग्यकर्मकारीतिरत्नाकरः। निर्धूतोबाधितेस्यकइतिम
दनरत्ने। ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निःसारितइतिरत्नाकरः। लोकभयंशून्यइतिभवदत्तः। मूलविप्रलेम्लेच्छकारीतिक
त्यनरुः। मूलकर्मतुकामेणमित्यमरकोशात्कारीतियुक्तं। अपरकेणतुपंचकइतिपठित्वापंचकपूपादिविक्रयीति
व्याख्यातं। वर्षसूचकोदृष्टीशकुनवेदी। नक्षत्रसूचकोज्योतिषिकः। अष्टशतीपरकीयपाषण्डप्रकाशकः। ह्रीनागडुचि
नपरिमाणानिन्यूनांगः। व्यंगस्तुछिन्नांगुल्यादिरितिभेदः। भगदलिभीर्यस्यादिसभागश्च ङीप्। शंखःदृषभवनत लक्षीप
नजी। वीतिमदनरत्नेरत्नाकरयोः। कुहकोदांभिकः। प्रत्यवसितःप्रव्राज्यादिच्युतः। कुलिकोराज्ञाव्यवहारपरिच्छेद
कतयानियुक्तः। असत्यकसाक्षित्वकरणेनिषेधोविधिस्त्वकृतकसाक्ष्यइतिकल्पतरुः। मदनरत्नेतुकुलंब्राह्मणादिग
णमस्तदधिकारीकुलीकइतिव्याख्यातं। सूचकोराज्ञापरदोषान्वेषणपूर्वकंस्वमन निवेदननियुक्तः। भेदक
न्निमित्तादिभीतिभंगकर्तृ। श्रेण्यादिषुत्यस्थायमर्थः॥ यथुश्रेण्यादिषुयस्येकापिहृत्व्यनांशंवुतामाप्तसदीयविब्रुवंत ३६
छेण्यादिनिविष्टाःसर्वएवनसाक्षिणमन्यहेतुंहेष्टारःसर्वएवनइति॥ तछेण्यानगर्नेकहृत्व्यनुगंधकृतवेरनियोजना

यमन्यथावादिनंसभ्यान्तु। अनएवनारदः। बालोऽज्ञानादसत्याक्षीषापाभ्यांसाक्षेकृतेसति। विब्रूयाद्धार्यमेहीद्वेनिर्यातनादं
शितिः। कात्यायनः। नहृनिजीविनोयंचनकीवाहृनकारिणः। नहृधुसूदनादन्यआपोमेतृनंसाक्षिणः। मातृघ्नंकृतघ्नंश्च
वणितृघ्नसकलत्रया। मानुलस्यसकलाश्चवसादेयंकृतमातृलः। एतेसनाभयःप्रोक्ताःसाक्ष्येतूपनयादयत्। कुल्याःसर्व
धिनश्चेववित्राद्याभिगामिनीपतिः। पितावंधुःपितृव्यश्चश्वशुरोगुरवस्तथा। तथाहहस्पतिः॥ मातुःपितापितृव्यश्चमातुलोयोयाश्चा
तृमातृलोः। श्वशानामसरवाचज्ञातामातासवेवादेषुसाक्षिणः॥ परस्त्रीपानसक्तश्चक्लिनवाःसवेदूषकाः। उन्मत्तानांनसाक्षिसिकानां
सिकाश्चवनसाक्षिणःस्मृतिः। अत्यन्तान्धबधिरादिशब्दानांसंबंधिशब्दत्वादर्थेनारण्यनरस्यात्। नादृशंसंबंधिनंनसाक्षिणःसं
बंधिनिक्रोदन्यत्रवरसाक्षादितिव्याख्यं। शंखलिखितौ। शुल्कगुल्माधिकृतोदूतोवेष्टिनशिराराजियकुलवाणिजःपरिश्रा
लकवानप्रव्रज्यितश्चेत्यादिशंखवाक्यालक्षणइतिअत्रासाक्षिणइतिमूलं। शुल्काधिकृतःशुल्कग्रहणस्थानाधिकारीगु
ल्मःसस्थानंसैन्यंवाहिनीपतिर्यदातिसमूहःतदधिकृतःवेष्टिनोज्ञातारःउधनेवयेमूर्धव्याध्यभिभूतावादृनरप्रसिद्धाव्याख्यान
नराश्च। अनेनप्रपंचेननासादिकमसाक्षित्वनिमित्तमव्यक्तीकृतंयत्याहमनुः। लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामान्मन्यु
कामान्तथैवच। अज्ञानाद्बालभावाच्चसाक्षीवित्तथोच्यतइति॥ ॥ असाक्षित्वेनोक्तानांकृत्वितानिप्रसवंप्राहनारदः॥
अक्षिणीयेनिरिंद्रियादासंनछिन्नकर्णादयः। कार्यंगोरक्षमासाद्यभवत्युस्मिंसाक्षिणःस्त्रियाप्यसंभवेकार्यंबालेनसह
विरोधोवीक्षिप्तेनबंधुनावापिदासेनभृतेनकेनवा। मनुष्यवधमेवंहितीयंवक्त्रंनपठितवान्। इदंचासत्यवादित्वान्न
श्रेयआप्तोक्षयंनरस्यनहृणंविद्धिपुत्रस्यसभवेबोध्यं। स्त्रीसंग्रहणादिषुयागोश्वरः। सर्वेसाक्षीसंग्रहणेचोपप
रुष्यसाहसः। अत्रचमनुष्यमारणेचोर्ध्वंपरदारादिमर्शनेच। पारुष्यमुभयंचैतेसाहसस्यास्यचतुर्विधमित्यनेनविरोधनाद्
स्त्रीसंग्रहणादीनांसत्यपिसाहसत्वेबलानवघृष्टत्वक्रियमाणानांनतथासाहसत्वात्तत्संग्रहार्थंतत्पृथगुपा
दानं। उशनाः। दासोधाबधिरःकुष्ठीस्त्रीबालःस्तब्धविरोदयः। तेनेष्यतेभिसंबंधाःसाहसेसाक्षिणोमताः। अनभि
संबंधाविद्वद्गोचरीभूतार्थाःसंबंधिनः। अपक्षपातिनइतिमदनरत्ने। मनुनारदौ। साहसेषुचसर्वेषुप्रसंग्रहण
मुच्यते। बालादृश्याश्चपारुष्येनपरीक्ष्यतेसाक्षिणः। मनुः। अनुबंधोवीतिहोत्रः कृत्यंकृत्यात्साक्ष्यंविवादिनां। अनेनैवंश्म
श्रुरश्यश्वाशरीरस्यापिवात्ययः। अनुबंधावीनटथानुभवशीलः। युक्तक्रियादिषुपरीक्ष्यतेसाक्षिणः। स्थिरकर्मसुः। साह
साप्यधिकेचापिपरीक्षाकुत्रचित्स्मृतेति। पाशीक्षाभिधानंतस्यस्यादसत्यवादिदोषावेषयमनुरवकुत्रचिदित्यके
ऽस्मिंश्चप्रघट्टकप्रकटदोषानुभवशंकाकुत्रचित्कविसंवादादिदोषपुरस्कारेणसहसादिसाक्षिनानाकथाकरणीये
त्यत्रतात्पर्यं। अनएवविज्ञानयाज्ञिनोनकं। दोषादर्शसाक्षिणोभवादृसाक्षिणःस्वयंमुक्तेश्चाब्राह्मणसाक्षिणोभ

वनिमित्याभावादिति हेतोरनपराधसाक्षिणोऽपराधकोपिसर्वानुतगुणवानेवेत्यर्थः। दोषवांस्त्वाप्तपरिहरणीयवाक्यः। वक्तृदोषाणां वचनप्रामाण्यहेतुत्वादित्याह। तस्यापिप्रमत्तदोषाभावेनानाप्तत्वार्थः। प्रतिप्रसवत्वानुपपत्तेः। यत्रकत्रचिद्वक्तृसाक्षिगुणदोषप्रतिप्रसवयथाश्रुतावस्थाव्याघातः। अन्यथात्वचनत्वतत्सद्भिरोधेपणापादानमनर्थकमुपलक्षणत्वाद्यप्रसज्येतेति। तद्वाऊह्यः। न्यायमूलकत्वात्तथोपन्यासदविरोधेनवचनयत्वात्। अतएवन्यूनाधिकविशेषणापादानमविरुद्धं। अदृष्टार्थत्वेनतद्विरोधोदुष्परिहरःस्यात्॥ ॥एवमन्यतरेणसाक्षिषूपन्यस्तेषुसत्कृतेष्टोपनतेषुतदुक्तमुपन्यस्तःसमुद्भावनेदंडउक्तव्याह। कृहस्पतिः। साक्षिणोयः समुद्दिष्टान्सत्कृतोदोषवर्जितान्। अनुद्दिष्टान्दूषयत्यादीनतत्समंहदंडमर्हति। तत्समविवादविषयसममितिवहवचनदर्थाविषयविवादेषुव्याप्तकमितितत्समंकूटसाक्षिदंडसममितिव्याख्येयं। साक्षिदूषणेः अन्यत्रराजाविनिश्चयेषुवाव्यादिदूषणेपुतेनवनिर्णयः। अर्थार्थंयेपुलोकप्रसिध्यादिनानसाक्ष्येतरेणअनवस्थापनः। नथाचव्यासः। संग्रामेसदाप्रसिध्ययल्लोकसिध्यमथापिवा। साक्षिणंदूषणंप्राप्यमसाध्यंदोषवर्जनात्। अन्यत्रसाक्षिभिःसाध्येदूषणेधूर्वसाक्षिणा। अनवस्थाभवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसंभवादिति। असाध्यलोकादिसिध्यतीत्वाधनाहुर्येनदुष्टिहरुतुगर्भमिति। दोषवर्जनादनवस्थादोषभावादित्यर्थः। यत्रापिलोकप्रसिध्यादिसाक्षिप्रसिध्यादिरविषयस्तत्रापि। तथापितत्रसाक्षित्वाद्वाचनानपक्षस्त्वान्नानवस्थाअतएवाहिदूषणविभावनंव्यवहारानन्तरत्वादयुक्तमितिवाच्यंप्रकृताविवक्षित्वान्नार्थान्तरत्वानापनः। कात्यायनः। स्फुटमेनंदद्याद्दः। प्रत्यर्थिनार्थिनावापिसाक्षिदूषणसाधनं। प्रसुताभ्यांयोगित्वाद्ध्यवहारानंरनंचेति। अविद्यमानेदोषाद्वाचनं। थिप्रत्यर्थिनोर्वकल्पिकोहानिदंडेअन्यतरज्ञातारज्ञातसभ्यैरवाज्ञातासाक्षिदोषाल्लदंडेतरवसाक्षित्वेनापादयाद्वति। सगाद्वाह। नानध्येनप्रमाणेनदोषणवनदूषयेत्। मिथ्याभियोगदंडप्रस्थात्साध्यार्थाद्वापिहीयेतानप्रमाणस्यहिवदतोदोषावक्तव्यास्त्विवादिना। गृहीतस्तुप्रकरणसभ्यकालशास्त्रप्रदर्शनादि। येगृहीताप्रत्यर्थिनानज्ञातास्तेकालसाक्षिवादात्पूर्वकालेकार्यइतिशेषः। शास्त्रप्रदर्शनात्। दुष्टानाशास्त्रसाक्षित्वेनानुपादेयत्वप्रदर्शनात्। छलनिरस्तेनचछलनिरासस्यावश्यकत्वादितिनात्यर्थंयं। साक्षिभिरुक्तेशास्त्रेदोषाद्वाचनेनपीनकार्यमित्याह। नहुस्पतिः। लब्धदोषास्तुयेकेचित्साक्षिणोचेषयेस्मृताः। वादकालेतुवक्तव्याःपश्चादुक्तान्नदूषयेत्। नदूषयेद्दोषवत्त्वेननाप्तदद्यात्तंसभ्योराजात्यर्थात्। पश्चादुक्तोदंडमर्हति। कात्यायनः। उक्तंयंसाक्षिणंब्रूयुस्तूष्णीयत्तंगृहीतान्। नचनत्कारणंब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसात्तच्चदं ३७

डनिरूपणप्रस्तावविवेचयिष्यामः। अन्यतरोद्भाविताद्दोषात्सीयालेखयःसाक्ष्युद्भावयितानाद्भविष्यः। लेखयेवासाक्षिणावापिविवादेयस्यदूषिताः। नस्यकार्यंनसिध्येनयावत्तंनविशोधयेत्। पंचशालिखितान्साक्षीन्दाप्यान्नीतसाक्षिणोऽनरंपरिहारंचाच्याः। वाचनीयाइतिपूर्ववचनार्थः। यस्यसाक्षिणोलेख्यंवोद्भाविनंपरेणदूषयितंसयावत्तन्नविशोधयेन्नहीयरहितेनकृयानावत्तत्प्रमाणंसासत्तसाक्षीवचनंतेनप्रमाणेनतत्तस्यतत्कार्यंनसिध्यतीतियत्तवचनार्थः। यदेवसभासाक्षादिनासाक्षिणःस्वदोषपरिहारापेक्षमनार्याद्दष्टव्यं। नदिनिलेख्यंचसाक्षिणश्चेतिद्वंद्वेनपुंसकमनपुंसकनेकत्वाच्चास्त्यन्यतरस्मादितिनपुंसकेकवचनेपीनकार्यमित्याह। नहुस्पतिः। लेख्यदोषास्तुयेकेचित्साक्षिणोचेषयेस्मृताः। वादकालेतुवक्तव्याःपश्चादुक्तान्नदूषयेत्। नदूषयेद्दोषवत्त्वेननाप्तदद्यात्तंसभ्योराजात्यर्थात्। पश्चादुक्तोदंडमर्हति। कात्यायनः। उक्तंयंसाक्षिणंब्रूयुस्तूष्णीयत्तंगृहीतान्। नचनत्कारणंब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसात्तच्चदं ३७

कस्मान्मृषापुरीषविसर्जनादेशाद्गच्छतिपाणिनापाणिंपीडयतिनखान्लूनतिमुखमस्यविवर्णंनामेतिमन्वि
यातेचास्यबलंहरतेचक्षुःनेचवाचंमतिंपूजयत्यकस्माद्दातिपुनःपुनरन्यमपधदतिवाह्निरीक्षतेनाऽस्यपराभूता
निशिरःमर्कंपत्याज्ञानेमुञ्चतिसक्तंकर्णौपरिलिहतिविभिन्नःकमस्वमहत्वपिबतीसंहरतिनूर्ध्वीध्यायतिपूर्वानि
रवेक्षध्वाह्वरतिपापमादिवुष्टलक्षणंक्रोधस्यचस्वामिनान्यत्वप्रहरतिनाविक्रीहितिअकस्मात्नुदतिनूर्ध्वीमितिचेत्यथा
योगमनकत्वसंबंधनीयं। अन्यत्रप्रहरतिनाविक्रीहतिप्रहरत्यात्मभुवनंनाविक्रीहतिअकस्मात्नुदतिनूर्ध्वीमितिचेत्यथा
नतान्यंत्रनानिवुष्टक्रूरलक्षणानि। एतेआचारनरंवेलक्षण्यंसुखंप्रत्यानुदंधानेनपरीक्ष्यवस्तुतत्वानुसरणं त्य
करणीयमितिसूचितं। एवंगुणवत्तयादीधाभावेनतुयापेचरीक्षितान्साक्षिणोविवादास्पदीभूतमर्थंएवंविहित्या
ह। कात्यायनः। देवआत्मगुणसान्निध्यमाहुर्यंतुदृष्टिज्ञानाउदकंमुखवान्यादुःमुखवान्यायूथंवाहुवाशुचिःशुचीन्।
समीनःसाक्षिणआप्तानर्थेप्रत्यर्थिसन्निधौ। प्राङ्विवाकोनियुंजीतेविधिनानेनसोत्तरंनृपायहरेयुरनयावैपरीत्यं
यस्मिंश्चेष्टेनमिथ्यः।नहूनुसर्वंसत्यंनयुष्माकंतत्त्वंसाक्षिता। अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधिबद्धवाश्चाद्विगावरविवादे
षुकृपयेचनसान्निध्यमपेक्षितव्यमित्याह। सएव। अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यंसाध्यार्थस्यचसन्निधौ। प्रत्यर्थसंवा
दृयतेसाध्येनपरीक्षकयेचन।अर्थस्यापरिकर्तव्येनयोरपिविनाकृचित्।चतुर्णांहृषधर्मीयेद्विपादस्यावरपुरा
तोन्यगणिमसमानाहुर्मानावधिहिवादेयत्।क्रियाकारकपुंसंवेयुसाक्षित्वेनत्वंतोन्यथा। तयोर्वादिनोर्विनापीति
संबंधमात्रविनुद्धयाषष्ठीअपिशब्दात्केमुंतिकन्यायेननतुभयसंनिधानेनतात्पर्यं।किंतुसाध्यार्थसान्नि
ध्यावश्यकतायां। यद्वाभ्यासान्निधिप्रत्यर्थ्यसान्निध्यानुमात्यर्थः।तेनकथंचित्प्रत्यर्थ्यसन्निधानेपिसाक्षि
प्रश्नेनदोषः।कश्चिदित्यस्यैववैवर्णंचतुष्पादश्चित्यादि।तोल्यंतोलनार्हंरूववर्णादि।गणिमंगणनार्हंवराटकादिमेय
मानार्हंगोधूमादि।अभोगविषयसाध्यार्थसंनिधेयभोगविषयक्रियाकारकव्यवहारोक्तपुंसंधरूपविवादयदेसाक्षिणः
शिवलिंगमतिमादिसन्निधानंतुपरेत्याहुरित्याह।सएववधेचप्राणिनोसाक्ष्यंवादेयोक्तिवस्सन्निधौ।तदभावेतु
चिह्नंस्यनान्यत्रवधमवादेयंनैचिह्नंस्यवधेचिह्नंस्यात्भिर्योज्यसंबंधिनोः भोगेनतत्साक्ष्यंवादेयंतत्।अन्यथातत्त
ह्नोक्तेनवचादेयंतुसाक्ष्यंवधेचिह्नंनैवनिर्णयसंभवादित्यनुरोधानुवादः।विधेयस्तुपूर्वोधार्थः। सतुष्टगवंउप
स्थापिनाःसाक्षिणः।विलंबेनप्रश्नेव्याहृत्यप्युक्तेनैवनकालहरणंकार्य्यंराज्ञासाक्षिप्रभावणे। महान्दोषा
भवेत्कालाधमन्यात्रलिंगलक्षणः।नेचसाक्षिणःशपथेःपूर्वंकेप्रश्नव्याहृत्याहनारदः।आहूयसाक्षिणःपृच्छे ३८

न्तियम्यशपथेपृच्छं।समस्तान्विदितावाचान्यान्यार्थान्पृथक्पृथक्पृच्छति।तच्चसाक्ष्यंकचिद्विषयेमिलितेनैकंकार्यंकृ
वित्यत्रैकमित्याहवामशः।समवेतंसमुदायंदृष्टंवक्तव्यंतथैवतत्।विभज्यनैरवयवंकार्यंवक्तव्यंतत्पृथक्पृथक्कृ।भिन्नकालेतुयत्कार्यंविज्ञा
तंयत्रसाक्षिभिः।एकैकंवादयेत्तत्रविधिरेषःप्रकीर्तितः।।यत्कार्यंदृष्टमनुषंगात्।।यत्नुगीतमनौकं।।नामसमवेताःदृष्टाः प्रब्रूयुरितिनदृष्टिवसि
ष्टाकिंसमवेतमाख्यविषयं।।हरदत्तस्तुनासमवेताःदृष्टाः प्रब्रूयुरितिपाठंपृच्छासमवेताअपृष्टाश्चनब्रूयुरितिव्याचख्यौपूर्वपाठंतुमिता
क्षरापाठंतेसम्यगिति।धर्मोपवृद्धिरितरधर्मोगर्हीवचनंस्तेअनृतभाषणाद्वीर्यणीयाइत्याहनारदः।।पोगंडोधर्मवचनेः सत्यमाहात्म्यकीर्त
नेः।।अनृतस्यापवादेश्वभृशमृषासयेदपि। शपथेश्चविशेषोदर्शनोमननाः।।सत्येनशपथेद्विप्रंक्षत्रियंवाहनायुधैः।गोबीजकांचनैर्वैश्यं
शूद्रंसर्वैस्तुपातकैरिति।अन्यथाश्रुतेनैलमसत्येनेत्यनीतिग्रात्मणेशपथोदेयः।क्षत्रियेवाहनायुधानिनेतिविफलतामेत्यनीतिर्वैश्ये
गोबीजकांचनानिनेतिवाचयमृषवाक्यनीतिः।शूद्रेत्यथावादिनसत्यसमक्षंणिपातनकानिभविष्यंतीत्यर्थः। ब्रात्मणविद्वेषेःस्यात्पवादेसणंवाह्न।
गोरक्तकोत्वाणिजःकूटसाक्षाकारकृतीलवानः।प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैवविप्रानशूद्रवदाचरेत्।इतिविप्रप्रद्वेषणेक्षत्रियंवैश्यंवापतितहनिजीवि
तामृषोक्तस्त्यवादः। विशेषोतरानुक्तेश्वसाक्षिणांश्रावणेविधायश्रावणीयमाहयाज्ञवल्क्यः।।साक्षिणःश्रावयेद्वाद्दौप्रतिवादिसमीपगा
न्। येषांतुकुलधर्मोज्ञोकामंहापातकिनोनृपा।अग्निदागरदायेचलोकायेचस्त्रीबालघातिनः। सतान्सर्वंमवाप्नोतियः साक्ष्यमनृतेवदेत्।सुकृतं
यत्त्वयाकिंचिज्ज्ञर्म्मांतरजातंकृतं।तत्सर्वंतस्यसाधोर्हिर्यंपराजयंसमृच्छति।शूद्रईसर्वैस्तुपातकैरितिमानवसंवादात्पातकश्रवणंक्षत्रियवय
कमितिमिताक्षराकारपरंकोा शपथदानश्रवणविधिभेदान्मानवेशपथदानमेवनात्रियमादस्यसर्वविषयतोनुपपत्तान्मुन्नधामः।मनु
रपि।नवप्रसिद्धिवाकोनुयुंजीतेत्यादिसाधश्लोकः कात्यायनीयः।पूर्वंलिखितएवा।सत्यंसाक्ष्येब्रुवन्साधौलोकानाप्नोतिपुष्कलान्।।
इहचानुनमांकीर्तिंवागेषाब्रह्मपूजिता। साक्ष्येऽनृतेवदन्साक्षीपाशैर्बध्येतवारुणैः। विवशःशतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यंवदेदृतं। सत्येन
पूयतेसाक्षीधर्मःसत्येनवर्धते।तस्मात्सत्यंहिवक्तव्यंसर्ववर्णेषुसाक्षिभिः।आत्मैवह्यात्मनःसाक्षीगतिरात्मातथात्मनः।मावमंस्थाःस्व
मात्मानंनृणांसाक्षिणमुत्तमं। मन्यंतेवैपापकृतोनकश्चित्पश्यतीतिनः। तांस्तुदेवाः प्रपश्यंतिस्वैचैवांतरपूरुषः।द्योर्भूमिरापोहृदयंचं
द्रार्कानिलोयमाहिलाः।रात्रिःसंध्येचधर्मश्चवृत्तज्ञाःसर्वदेहिनां।अजातीरजनानिजन्मानीतियावतू।हृदयंतिरपि।आत्मनमन्यथा
मरणात्तुकृतेवदुपार्जितं। तस्यैवनाशनाशायनिभृतंसत्यतुरीसनात्। वसिष्ठोपि।अथवेदनृतेब्रूयात्सर्वतोमिथ्यलक्षणः।मृतोनरकमा
यातिनिर्यग्गत्वात्यसंशयः।।स्कंदोदशवर्षाणिदशवर्षाणिगर्भगः।श्वाचैवदशवर्षाणिभाषांवानिजविंशतिं। कृमिकीटपतंगेषुचत्वा
रिंशत्तथैवच। मृगस्त्रदशवर्षाणिनार्यंतेमानवस्तनः।मानुष्यंतुयदाप्नोतिस्त्रीषंढसुभवेत्रिषु।सः। यामरोगैर्जरोनैपश्चात्पश्चित्यंकर्म
धवः।।पश्चंधबधिरोमूकःकुष्ठीनग्नःपिपासितः।खुभुक्षितःशत्रुगृहंभिक्षतेभार्यया सह।।तोक्तेवानन्नृतेदोषाःस्तोत्रासत्यंचतद्गुणा
न्। श्रेयस्करमिहान्यत्रसत्यंसाक्ष्यंवदेदतः।।बौधायनः।।त्रीनेवचपितॄन्हंतित्रीनेवप्रपितामहान्। सप्तजातानजातांश्चसाक्षीसाक्ष्यमृ

पाश्रुवन्। मनुनारदौ॥ यावंतो बांधवास्तस्मिन्हंतिसाक्ष्यनृतंवदन्। तावतः संग्रह्यानस्मिन्नश्रुणेरोम्यानुपूर्वशः॥ पंचपश्चनृतेहंतिदशहंतिगवानृते॥ शतमश्वानृतेहंतिसहस्रंपुरुषानृते॥ हंतिजातानजातांश्चहिरण्यार्थेऽनृतेवदन्॥ सर्वेभूम्यनृतेहंतिसमुद्रानृतेवदेत्॥ अक्षभूमिस्त्रियोदत्तंकन्यागोरथमेवच॥ अन्नंपुष्पेवरंत्वपुसर्वधन्यमथापुरा॥ पशुवत्क्षीरदुहनेयार्यानिपुवतंयाप्रयान्। गोवद्दशनृतेवस्त्रेधान्यवत्त्रीणिचवहिः॥ गान्दोहानवक्ष्यत्वंसकीनानृतभाषणे॥ यथाश्रुतंयथादृष्टंसत्यंसर्वत्रसाक्षिवेदन्। अस्तेपुरत्वेपुमुक्ताफलादिपुत्रत्वणिवेदः॥ अत्रवरदनेनक्षत्रपश्चनृतेदशहंतिगोश्वपुरुषभूमिषुदशगुणान्॥ शमितिगौतमवचनव्याख्यानेमनुवचः॥ पंचपश्चनृतेहंतिहत्वायुपन्यसंपंचसंख्याद्दननदोषान्त्यन्नमश्रुदृषश्रुविषयइति॥ गौतमवचोविरोधंपरिहृत्यविषयमनृतसाक्ष्यंदूरेनतनु॥ प्राणिनोदशादिसंख्यकानीहननेयोदोषस्तमाप्नोति॥ भूम्यनृतेतुयदीयाभूमिस्तज्ज्ञातीयस्यक्षद्दननदोषः॥ सर्वेप्राणहननेदोषोवेतिव्याख्यानंतनुयावतीबांधवानितिमानवोपक्रमालोकाचननिबंधनमित्यपेक्ष्य॥ तस्मात्साक्षिसंबंधिपशुादिगतसंख्याप्रतंत्रेवव्याख्यानंसुधिर्तः॥ गौतमीयमपिमानवसंवादेनवव्याख्ययमकमूलकल्पनालाघवाय॥ वीनवचनेपिनदूषणं॥ त्यादिबाधायनादिवचनसंवादाय्यवं॥ ॥ भूयस्तु ज्ञानन्तथिदोषान्त्यात्साक्षित्वमवनोगौ कुरूनतंप्रत्याह योगीश्वरः॥ नदद्यादीहयः साक्ष्येज्ञानन्नविधिनागधमः॥ सकुरुसाक्षिणापापंप्रसूल्यादंडनेचवहिः॥ एषः साक्षिणोयेन॥ विधिनाश्रुयुक्तमाह॥ वृहस्पतिः॥ विहायापानदूषणीपदक्षिणेपाणिमुद्धरन्॥ हिरण्यंगांसकृद्दृष्ट्वोक्तमादायचक्रतेवदेत्॥ साक्ष्यार्थिहितस्यवचनस्यपरीक्षाविधानमप्याह॥ वृहस्पतिः॥ देशकालवयोजातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः॥ अन्यूनंवदिनंदृष्टेमिथ्यासाध्यविनिर्दिशेत्॥ नवनाम्नदः॥ निर्दिष्टेषुथैज्ञानेषुसाक्षीचेन्नाभ्यमागतः॥ नब्रूयादक्षरसमंनतेनिगदितंमृषेवत्॥ देशकालवयोद्रव्यप्रमाणऋतिज्ञातिषुयत्रविप्रतिपत्तिःस्यात्साक्ष्यंतदापकल्पितं॥ ऊनमप्यधिकंवापिमब्रूयुर्यत्रसाक्षिणः॥ तदप्यनृतंविज्ञेयंमषसाक्ष्यविधिःस्मृतइति॥ नचाधिकाभिधानमसंगतंविवादिनःप्रतिवादिनोवाश्रुतेः॥ दृष्टवानुभवमूलकंसंस्कारणवानस्मृतंतत्प्रतिपादनासंभवादिति वाच्यं॥ करणपाटवादिनाश्रुतिदृष्टेष्वनुभवेषुरविसंभवात्॥ अतएवषडांतिमूलकत्वेनाप्रामाण्यात्॥ तदुक्तमथनृकृमिनृकं॥ नचतेनथाप्यूनाभिधानेकुतोक्षतिः॥ साक्षिवचनान्नावतःमिश्रावकृदेशविभाविन्न्यायेनान्यांशस्यापिसिध्यंशेनयफलकतयान्यूनतोकरकृत्यादिनिवाच्यं॥ प्रतिज्ञातसकलसाध्यसाधकतयाहिदृष्टेषुन्यूनसभिहितवन्यूनेतन्न्यायावसरइतिप्रागेवोक्ततत्वात्॥ साक्ष्यमन्तिन्यश्रावणविधिनाश्रावितश्चेन्नाभिधत्ते॥ तदाकिंकर्तव्यमित्याह॥ साक्षिणेयाज्ञवल्क्यआह॥ अब्रुवन्क्षत्रियः साक्ष्यमृणेसदशबंधकं॥ राज्ञासंवेप्रदाप्यःस्यात्पट्चत्वारिंशकद्विगुणंवैसदधिकंसदशबंधकंराज्ञेदयंदशमांशसहितं॥ राज्ञेदशमांशदानमृणादानप्रस्तावेवक्ष्यते॥ षट्चत्वा॰ ३९

रिंशेकहनिहत्यग्निधानानतोवाप्यदाप्यः॥ तदपिन्याय्यापेतंपडवरंहरेत्॥ यदाहमनुः॥ त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिपुनरागदः॥ तद्दोषान्प्राप्नुयात्तत्रदशबंधकमवेतः॥ इतिराजदेयापडवरहस्याप्युपलक्षणं॥ साक्षिवचनाज्ज्ञापयतोऽन्यतरस्यव्यवस्थोपस्थाहयोगीश्वरः॥ यंस्याजुःसाक्षिणःसत्यांप्रतिज्ञांसजयीभवेत्॥ अन्यथादैनेयस्यधुर्वंस्यपराजयीतेति॥ उक्तबाधापवादमुपेत्यकूटसाक्षिणं आहसनवा॥ ऊनाधिकसाक्षिनिःसाक्ष्यंदद्यादित्यन्यगुणवतमाः॥ हिगुणाबान्यथाब्रूयुःकृतास्युःपूर्वसाक्षिणइति॥ अन्यथाअन्यतरप्रतिज्ञातार्थविघटने॥ यद्यर्थविप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिःपरीक्षितैःसाक्षिगुणलक्षितसाक्षिवचनानंतरप्रमाणानरान्तरेणभवेत्॥ अनवस्थाप्रसंगात्॥ निर्णीतेकस्यवक्तारेत्यादिप्रागुक्तनारदवचनविरोधाच्च॥ तथापिवादिप्रतिवाद्यन्यतरस्यस्वोक्तार्थानवगमेसाक्षिनवाहूसंवादिवचनसाक्षिवृद्धिरेव

पि। योगीश्वरवचसानेनार्थलब्धेतिनहचस्येवसर्वस्यार्थस्यसहसंभवादगतार्थविज्ञानायोगिव्याख्येयेवसंगच्छेत।
साधनपदेनसाधनलक्षणमेवोच्यते। प्रतिवादिनानभिप्रेतोभासोऽनेनसाधनत्वेनवनस्याप्यनभिमतेनेवनदर्शनाभावात्।
अनएवाहसएवानभिप्रेतोभासोभिप्रेतश्चेत्तदाननिश्चितस्वरूपत्वेन। कूटसाक्षिणोदण्डोविवादास्पदाद्धोःप्रायश्चित्तादीश्चानथाचयाज्ञवल्क्यः। एथकृएथकूटदण्डनीयाःकूटकृत्साक्षिणोनरा। विवादाद्विगुणंदंडंविवादास्पदात्। प्रायश्चित्तादीश्चानथाचयाज्ञवल्क्यः। एथकृएथकूटदण्डनीयाःकूटकृत्साक्षिणोनराः॥ हहस्वातिः॥ कूटसत्यःकूटसाक्षी। अत्यन्तहाचसमाःस्मृताः॥ मनुस्मृ॥ उक्तावचानतेनसाक्ष्येकृतावाचस्मिन्दर्शनमित्यादिनाकूटसाक्षिणोऽत्यन्तहत्यामाप्यश्चेनमाहुः। तेनैवविवेचयिष्यामः॥ दंडस्मृविविच्यनाविवादालक्षणगजयनिमित्तदंडाताः। ननुविवादास्पदीभूतावधनव्यवहारघ्यायाः। कूटकृत्योलोभेयादिप्रदर्शनेन साक्षिणःकूटत्वंगतिनतुसत्यवर्णादिकूटदण्डदत्वगत्यत्वेन। अप्रस्तुतत्वाविवासयाराष्ट्रात्। एतच्चलोभादिकारणाविशेषज्ञानेनःनप्यासंचबोध्यम्। लोभोदोज्ञानंतेभ्यासेतुमनूक्तं। लोभात्सहस्रंदंड्यःस्यात्तोह्यत्यूर्वेतुसाहस्रोभवोहोमध्यमोदंडोभिव्यात्यूर्वेचतुर्गुणे। कामाद्दशगुणंपूर्वेक्रोधान्तुत्रिगुणंपरं। अज्ञानाद्धनपूर्णेलिंख्याज्ञतमेवविनि। तत्रमाहोविपर्ययज्ञानं। अज्ञानमस्फुटज्ञानं। तोक्तालिकोभ्रमइतिकल्पतरुः। बालिंख्याज्ञानात्पदंडनिर्णयोपदः॥ स्फुटमन्यत्। षोलस्यानिर्वचंधुरत्वाकरादिषुबालभावबालिंख्यपदार्थज्ञानेयावनोनभवप्राप्तोमदइतिव्याख्यातं॥ तदवाब्दार्थत्वात्तेदंभविशेषाश्चेदेख्यं। मद्यस्त्रादिसंख्यायाश्चनाम्निकाः पणव्यवहारविषयेतथेवपरिभाषणात्दृतिमितिमितक्षरकारः। भाद्वापरार्कः। नेयंव्यवस्थायुक्तालोभादिनिमित्तकमेवहिकोटसाक्ष्यमुपन्यस्तंमनुनानवसंभवत्येवत्रमिर्निर्णः। यथाहसः। लोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्यात्कामान्क्रोधात्तथैवच॥ अज्ञानाद्बालभावाच्चसाक्ष्यंवितथमुच्यते। अज्ञानंकिंचिज्ञानं। बालभावोऽपरिणतत्वं। तस्मालोभोगरवरोक्तोदंडःस्वल्पापराधेःनभ्यासेवृत्तेयः। गुर्वपराधेअभ्यासेचमनूक्तदृतिन्यायाव्यवस्थेति। नचेदंवाच्यं। लोभादीसहस्रादिदंड्यमानवस्त्वविवादपरंराजयहेतुकंहिगुणंदंडाद्याज्ञवल्क्योक्ताधिक्यनियमोयेनगुर्वपराधविषयतानाभ्यासविषयतावाकल्पेतकिंहिदेयरीत्यापिसंभवात्। नचकोटसाक्ष्येलोभाद्यतिरिक्तकारणासंभवात्तन्नुनापिनावतामेवपरिगणनाश्चनकारणभेदेकृतान्यव्यवस्थाकल्पेतिवाक्योवरुकतोहित्वंतदासंभवेतुहेतुविशेषपरिज्ञानंतत्तान्यथोःसंभवात्तत्कृतव्यवस्थायामदोषात्॥ अतएवमिनाक्षरोक्तान्भ्यासकृतान्यवछोकासाक्षचिनमथार्थसंभवतीत्याहयेनः। ज्ञानाज्ञानकृतेवंतुलोभादितश्चिन्नहेतुसत्वेयातुमितिनाक्षरा॥ ४१

कोटसाक्ष्यंतुकूटवाणःस्वेच्छयाऽन्यार्थमिकोनृपः। प्रवासयेद्दंडयित्वाशतान्यत्रणंतुविवासयेत्। आत्मणंशिल्पिनंक्षत्रियादीनप्रागुक्तदंडेनदमयित्वाप्रवासयेत्नुमारयेत्। प्रभूवस्यवसतोरथेशस्त्रेमारणंप्रयोगात्। प्रवासनंमथ्यपराधानुरोधेनोद्वेजनकंदमणंवियोजनंरूपेवेदितव्यं। आत्मणंविवासयेत्तुविवासनमधिराष्ट्रात्निष्काशनं। विगतनवासाविवासोसत्कृतोनिर्व्युत्पन्नान्प्रीकरणंवसत्यस्मिन्नामाग्रहंतहिग्रुक्तकरणीतिव्युत्पत्याग्रहभंगकरणंवाकोटसाक्ष्यविषयानुसारेणगुणागुणदृव्यानुबंधानुसारेणचार्थदंडसाहित्येयथायथंविज्ञेयं। दंडयित्वेत्यशस्याप्यनुषंगात्। एतच्चाभ्यासविषयं। कुर्वाणःकुर्वतिनिवर्तमानेदिशन्। नचवर्तमानेनिर्देशादतीतादिव्याहृतिमात्रेव्यवसीयेतनचभ्यासइतिवाच्यं। तद्धाहनारदःपथागतमनुनाकोटसाक्ष्यमभ्यासेनकृतंचापरत्रसत्यंकृतयाभ्यासवत्। नचैवंसतिवासनमवकूटसाक्षित्वाभ्यासकारिणआत्मणस्यदंडोनस्यादंडइतिवाच्यं। नज्ञातुआत्मणेहन्यात्मवधापधिस्थितेः। नशारीरोदंडोआत्मस्थेत्यादिवचनेःशारीरदंडनिषेधादर्थदंडस्याप्यभावेस्वल्पविषयेधिकोटसाक्ष्याभ्यासनिवासननगरीकरणगृहभंगादिप्रसंगात्। दंडाभावस्यचाप्रसक्तेःतन्नतत्रार्थदंडस्यआत्मणविषयस्यापिचक्ष्यमाणत्वाच्च। तुशब्दस्यप्रधानविषयप्रवासनक्रियामन्यत्रभिप्रायकृत्वनाव्यविरुध्यः। यात्रज्ञवल्क्यः॥ यःसाक्ष्यंभृगीकृत्यान्येःसाक्षिभिःसहसाक्ष्यंश्रावितःसन्तिगदेसमयेनमोगुणनाहरेतारागृहंपशवाक्षेत्रंचित्रसत्रवाक्ष्यमन्येभ्योनिरूपनाहमत्रसाक्ष्यंस्वीकरोमिप्रकोश्यति। यश्चतेननदत्तापहनल्लस्वीकुर्वेतेकूटतांकुर्वेतिसविवादपराजयनिमित्तकदंडोपेक्षयाष्टगुणंदंडंदाप्योऽपराधमहत्वात्। अन्येभ्यदुनिश्रीमन्मेघनादपाणिनःसूत्रेणाकनदुत्याहः। श्लाघह्नुङ्स्मृदयांशीप्यमानइत्यनेनसंज्ञायांवनु यत्तनपूर्वोकार्थलाभः। आत्मणंतुनथाकुर्वाणविवासयेन्नविवासनश्चव्यावहारीयोदेशनिवासननगरीकरणगृहभंगान्यनरूपमनुबोधापेक्षयाव्यत्तसमसत्तविधयाज्ञेयो। यतुमिताक्षराक्तनाष्टगुणदंडदानासमर्थमित्यादरव्यातंतन्यधानक्रियानिरूपितेनवैलक्षण्यप्रतिपादकंतुगाढविरोधादुपक्ष्यं। नचैवमल्पविषयेविवासनमदंडतावाप्रसज्येतेतिवाच्यं। वचनोपात्तेविषयेस्वेचदंडस्ययुक्तत्वात्। अतएवाहनारदः॥ श्रावयित्वातुतान्यन्यैःसाक्षित्वेवाविनिश्चितेसविनेयोभृशंनरंकूटसाक्ष्यधिकोहिसइति। तथाचापराकोपिआत्मणश्चेदवंविधस्तेविवासयेन्नदंडयेदितिव्याचक्ष्यं॥ क्षत्रियादीनोतुदंडदानासामर्थ्यंस्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबंधन

कारणगृहनिरोधनादितादृश्यसमीकरणानुरूपंबोध्यं।सर्वेषामपिनिरूपकत्वंरित्वेसमानन्दोषत्वात्सर्वत्रविधिप्रत्येकमप्रयु
णेदंरूपाःप्रागन्त्यथाकापुनरन्त्यथाकोकान्त्यायेनआह।उक्तान्त्यथानुवृणाश्वदंरूपाःस्युर्वाकुलत्वान्विनाःप्रनुबंधादि
तारभ्यैतेनात्रदंडनारभ्यदुत्यन्।अन्यतरेणापत्न्यस्ताःसाक्षिणोन्यतरेवाहूमिसमवायेतेन्यहारणंगेदंचेनवानदा
प्रकृतार्थहानिसम्पत्त्याहनारदः॥ नपरेणसमुद्दिष्टं मुषयानसाक्षिणंरहः॥भेदयेच्चेवनान्यत्रहीयतेवंसमाचरन्निति।
साक्षिणामवचनान्नृतवचनेप्रतिसिद्धेकचित्त्वातिप्रसंगवमाह॥याज्ञवल्क्यः॥ वर्णिनोनृवधेप्रयुक्तवतत्रसाक्ष्यनृतंवद
दिति॥साक्षिणासत्यवक्तृकंयत्रवर्णवतांब्राह्मणादीनांराज्ञादंडरूपोवधआपद्यतेनतत्रवधप्रयोजकनारभ्यमहादोषप
रिहारायसाक्ष्यनृतंवदेत्॥सत्यंनवदेदित्यर्थः॥तथाचवचनान्नृतवचनंयाईथोरथ्यप्रनुज्ञालभ्यतेगोकार्यिवोगादि
स्थलेसाक्षिसत्यवचनंनयद्यभियुक्तस्यवधःप्रसज्यतेःभियानुश्ववंकाभियोगकारित्वान्ननतुप्रसक्तिसत्वोनृत
वचनाभ्यनुज्ञानंत्याभियोगोदोषसत्यासत्यवचनेयत्रान्यतरवधप्रसक्तिरपरिहार्यातत्रतूष्णीमावाभ्यनुज्ञायतेन।
यदिराज्ञाकथंचिदप्यकथनेनानुमन्यतेतर्सोदोषिनासंपादनेयत्यर्थसिध्यं।तदसंभवेसत्यमवाभिधेयेवर्णवध
प्रयोजकत्वदोषापरिहारःनृतवचनेदोषस्वीकारस्यानुचित्वात्नप्रायश्चित्तनदुष्यप्रसंगेकः॥वर्णवधप्रायश्चित्तनपरं
यथाशास्त्रमादरणीयमितिविज्ञानयोगिनः॥मनुरपि॥शूद्रवद्दक्षत्रविषाणोयत्रांकौतीभवेद्वधः॥तत्रवक्तव्यमनृतंतत्रधिसत्याद्विशिष्य
तदृतं।दृदमपियोगीश्वरवचनबद्दिष्टाभावपरतयाव्याख्येयंमवचनान्नृतवचनाभ्यनुज्ञालाभायसत्याद्विशिष्यतइत्यस्यायमः
र्थः।ब्राह्मणादिवधप्रयोजकतानिवृधनाधिकदोषपरिहारायावचनोनृतवचनप्रयुक्तल्पदोषस्वीकारवुचितएवेतिप्रयोगार्थो
यद्यपिनज्ञातुब्राह्मणंहन्यात्तथापिधर्षिस्थितं।राष्ट्राद्देशंबहिःकुर्यात्समग्रधनमक्षतं।नब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मोविद्य
तेकश्चित्।तस्मादस्यवधंराजाममनासापिनचिंतयेत्।इत्यादिमन्वादिवाक्येब्राह्मणवधदराडनिषेधाद्विप्रग्रहणमनर्हेन
थापिनस्ववधस्थानीयदराडप्रसक्तेस्तत्परिहारायेवाचनोनृतवचनाभ्यनुज्ञा॥तथाचमनुः॥मिथ्याऽऽप्राणाभिकोदरा
ज्ञोब्राह्मणस्यविधीयते।तूनैरधनतृवर्णोनान्दराडःप्राणांतिकोभवेदिति॥स्मृत्यंतरेपि॥ब्राह्मणस्यवधेमिथ्याऽऽपुरं
निर्वासनंस्मृतम्॥ललाटेचाङ्कःकरणप्रयोगादर्शनंचेति।नचवधशब्देनार्थद्वयंपरिग्रहेवेरूप्यं।निमित्तोशयाविनि
तत्यसत्तायांविधिविषयत्वंप्रसक्तेः॥यद्वागोरक्षकान्त्यादिनज्ञकांस्तथाकारुकुशीलवान्।प्रेष्यान्वार्धुषिकान्क्रूरान्वि
प्रानृशूद्रवदाचरेदिति।मानवात्सोपिशूद्रवद्वधभाग्यनुज्ञाप्रतीतिस्तत्परंविप्रग्रहणं॥तथाचवधपदमुभयत्रमुख्यार्थं ४२
कमेव।अथवत्वपरकोकसमाधिरनुवादेयंस्तस्यमानवस्यप्रकरणाद्ब्रह्मपरत्वेनदराडविधयत्नाशाद्वा।सर्व

पापधर्षिस्थितं।तस्माद्स्यवधंराजाममनासापिनचिंतयेदनृत्यादिश्रवणाद्हिप्रवधमात्रस्यैवपापहरणीयत्वप्रतीतेश्चअथ
वायत्रकोधात्यावेशवशान्नाविकस्यानिषेधविप्रस्यापिराज्ञोमरुत्तादिनावधदराडःकर्तव्यइतिमेभावनानतेवेदमस्तुय
थाकर्मण्यित्यत्रप्रजावकत्वादस्यराज्ञोमृषरंदोषःपापीयस्यसूक्ष्मश्रीयादेवंवधप्रसक्तावपिज्ञानायाभ्यनुज्ञेलाहगौत
मः।नाहूनवचनेदोषोज्ञानेवाब्रह्मवधेनदधीनेनतुपापीयसोज्ञानेवानमितिः।नचेवमवैनान्नृतवचनयोरभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवा च
यएवनत्वसमवैषानाःसीतिसत्यन्नाय्यश्चित्तस्मरणात्।तथाचयाज्ञवल्क्यः॥तत्यावनायानिवीयश्वरः।सारस्यनोहृ
ज्ञेतिनि॥मनुरपि॥वाग्दैवत्रेश्चवरुणैर्यत्रेसस्त्रस्त्रनौ।अनृतेस्यनसस्तस्यकुर्वाणानिष्कृतिंपरां।कूष्मांडेवापि
नुकुर्यात्पमनेनेयथाविधि।उदित्यृचावाजारुण्यान्नृचेनवेतिनेतिनेइतिप्रकृमाज्जुकुर्यादितिछंदसावचन
व्यत्ययः।उदुत्तमश्चेतिपादेउदुत्तमंवरुणपाशमितिशृक्।तदित्यृचेतिपादेतत्यायामिब्राह्मणादितियोज्ञेः॥नचाभ्य
नुज्ञावचःसार्थक्यायप्रत्यवायाभावकल्पनमाचक्ष्यकमितिप्रायश्चित्तविधानेनेमितिकंसामवत्याद्विवर्युब्रूयुस्त्रीवा
नरदंराडादितिमित्रकहादशराज्ञातिहंधेतिवाच्ये॥तत्यावनायएनसस्तस्यकुर्वाणानिष्कृतिंपरामित्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेः।
नचैवंप्रतिसिद्धवधस्यार्थापत्तेः।यतोऽनृतवचनप्रतिषेधाद्विधिःपुरुषमात्रसाधारणंःसाक्षिप्रयुक्तश्चवनत्वप्रक
रणात्न।साक्षिप्रयुक्तप्रतिषेधनिबंधनप्रत्यवायस्यातिप्रसंगवादभागेनतुसाधारणनिषेधनिबंधनप्रत्यवाय
स्यापीतिप्रायश्चित्तविधिर्वेलाकल्प्यंत।यद्यपिभूयसःसाक्ष्यनृतप्रभवप्रत्यवायस्यापगमःल्पस्यानृतमात्रप्रभव
स्यतस्मात्साक्षाद्वाप्यविनाभावादानुषंगिकोवश्यंभावी॥ब्रह्मवधेऽप्यकरापानादिप्रभवप्रत्यवायमाशंक्याहादशाब्दादिना
गोवधादिप्रभवतेनाशंवदनृतवाक्यस्याभ्यनुज्ञायाप्रायश्चित्तविरुधोरुभयोरपिसार्थक्यायभूयानिवृत्तोरप्यनृषङ्
गिकोप्यविनाभूतोपिस्वल्पोपिननिवर्तनइतिगम्यते।अत्रचचरुरितियोगीश्वरवचनएकवचनोहृवृतेक्याच्चमान
वेचरुभिरितिबहुवचनंकल्पेबहूक्त्वाब्राह्मणबद्धत्वानुवादकं॥द्विजयहणंनशूद्रस्यतन्यायश्चित्तंकिंतन्यत्।तथा
चविष्णुः॥तत्यावनायकृष्णाजीभिर्हुत्वाःप्रिंजुहुयान्।शूद्रश्चैकाङ्किकेगोदशकस्यआसंदवाद्यादिनि॥एकाङ्किकेम
काङ्गभसणपर्यायः।वर्षेतुतत्यावनायअनृतस्यैनसस्तस्यैत्यादियोगीश्वरमन्वादिवचनेपृतच्छब्दोपादानात्सा
क्ष्यनृतपातकंमवगत्यतेननिरसनीयंवदंप्रायश्चित्तं।नचतत्याभ्यनुज्ञावचनेनाभावावगमानकथमेतदिति
वाच्यं।वर्णिवधदोषापेक्षयासाक्षिवितथवचनदोषस्याल्पस्यसत्यंतत्परिसत्याद्विशिष्यतइतिवाक्यशेषपर्यो
लोचनेननस्तात्पर्यात्।अनएवावचनदोषपरिहारायैवनप्रायश्चित्तंनसामान्यतःसाक्षिभिन्नस्यावचन

दोषाभावात्। नचाऽनुवदनविधेयस्यार्थिनिवचनमवचनेनसामान्यतोदोषप्रतिपादकमिनिवाच्यं। तस्यप्रकरणानुसंभावना
प्रवृष्टेत्यनिवार्यत्वात्। अतएवसाक्षिणोऽपिसत्यवचनेदोषवचनंसफलं। नचसाक्षिणामवचनान्नवच
नयोर्दोषाधिक्यमिदमल्पमायश्चित्तमनुचितमितिवाच्यं। अभ्युपगृह्यविधरस्मिन्विषयेऽल्पदोषपरत्वस्यो
क्तत्वात्। एतेनभूयोदोषनिवृत्तावल्पदोषनिवृत्तिरविनाभावादन्यवत्नतु। विधिहृयसाफल्यायनतथेत्यधिकृक
त्यनखानतश्चवर्णिबधप्रसक्तौसाक्षिणोप्यनृतेवचनावचनयोर्बधप्रयोजकतादोषापेक्षायांल्पादोषमत्रचेदमा
यश्चित्तंतेनवचनतोप्यल्पःसामान्यानृतवचनप्रतिषेधानिकमनिबंधनोदोषःसकलगर्भपतिनात्मर्यमितिब्रूमइतिसा
क्षिनिरूपणं॥ ॥ अथकूटसंक्षिनिरूप्यते॥ ॥तत्रबृहस्पतिः। साक्षिणामेषनिर्दिष्टःसंव्यवहारदर्शनेनिश्चयः।लिखितस्या
धुनाबुद्धिविधानमनुपूर्वशः।पाण्मासिकेषिसमयेभीतिःसन्नायतेनृणां।धावाक्षसाक्षिसरहसानिधत्रादृढान्यतः पुरा।रा
जलेख्यस्थानकृतंस्वहस्तलिखितंतथा॥लेख्यंतुत्रिविधंप्रोक्तंभिन्नंतद्दुष्कृधापुनः।भागदानक्रियाहीनंसंविदासंकरणादि
भिः।समधालोकिकंलेख्यंत्रिविधंराजशासने।मतीचिरधि।स्वाबुद्धिक्रियाधानेविवादेदानएवच।लिखितेनाङ्कयात्तिः
श्रिमावित्संवादमेवच॥भागोआधानमाधिकरणं।संवित्समयः।आदिशब्देनविश्वधादिग्रहणं।भागपत्रादीनांलक्षणमाह॥ ॥
बृहस्पतिः। भ्रातरःसंविभक्तायेस्वदृच्यानुपरस्परं।विभागपत्रकंकुर्युर्भागलेख्यंतदुच्यते॥ भूमिंदत्वातुयत्पत्रंकुर्याद्ग्रहकं
कालिकं।अनाछेद्यमनाधार्यंन्दानलेख्यंतुतद्विदुः।गृहक्षेत्रादिकं दत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितं।पत्रंकार्यंतेयत्नकृयलेख्यंत
दुच्यते।अंगमंस्थावरंबंधंदत्वालेख्यंकरोतियः।गोप्यभोग्यक्रियायुक्तंमाधिलेख्यंतदुच्यते। आमोदेशश्चयत्कुर्यात्सत्यले
ख्यंपरस्परं॥राजाविशोधिधर्मोऽयंसंवित्पत्रंवदंतितत्। वस्त्रोन्नहीनःकोतारंलिखितंकुरुतेनतुयः॥कर्मणिनेकत्रिंशमिदा
सपत्रंतदुच्यते। धनंदृष्ट्वागृहीत्वातुस्वयंकुर्याच्चकारयेत्। उज्जानपत्रंतत्प्रोक्तमृणलेख्यंमनीषिभिरिति॥ विश्वधिपत्रं
मुक्तकान्यायेनाह॥अभिशापेसमुत्पन्नेलेख्यंप्रायश्चित्तंकृतेबुधैः।विश्वधिपत्रकंदेयंतेभ्यःसाक्षीसमन्वितं॥ संधिपत्रमप्याह।
सएवोक्तमेषुसमलेषुअभिशापेसमागते। कृतानुवादलेख्यंतत्तेयंसंधिपत्रकं॥ अन्याधिपत्रमाह॥ प्रज्ञापतिः। धनीधनं
ननेनैवंधरमाधिंनयेद्यदि। कृत्वातदाधिलिखितंपूर्ववास्यसमर्पयेत्॥ पूर्वमाधिपत्रं॥ ॥ सीमापत्रमप्याह। कात्यायनः। सी
माविवादेनिर्णीतेसीमापत्रंविधीयतइति॥ कृणशोधनंकृतेकृणपत्रनोशादोसतिग्रामिपत्रमुक्तमर्णेनाधर्ममर्णायदेयमित्या
हयाज्ञवल्क्यः॥ दत्वर्णंपाटयेल्लेख्यंशुद्धोवान्यत्तुकारयेत्। अत्रलौकिकंसप्तविधलेख्यंस्वकृतान्यकृतभेदेनद्विविधंनारदे ४३

नार्कलिख्यंतुद्विविधंप्रोक्तंस्वहस्तान्यकृतंतथा॥स्वकृतेसाक्ष्यनियमोन्यकृतेतुनियमइत्याहोनारदेनसएव।अ साक्षिक
मन्यसाक्षिमद्वासिधिर्देशान्तिनसंयोगिति।असाक्षिमदपीत्यर्थः।तथाचयाज्ञवल्क्यः॥ विनापिसाक्षिभिर्लेख्यंस्वहस्तलिखितं
त्रयत्। तत्समाणेस्मृतंसर्वबलापधिकृतंकृतेः इत्यादिशब्दःप्रागुक्तबलोपधिकृतत्वपरएवदासःसर्वलेख्यविषयोनसकृ
तमात्रविषयः॥ नचाचमनुः॥ बलाद्कृतंबलाद्दत्तंबलाच्चापिलिखितं।सर्वान्बलकृतानर्थानकृतानमनुरब्रवीत्॥ नारदो
पि॥ मत्तार्तियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतंत्रयत्। तदप्रमाणंलिखितंसर्वोपधिकृतंहतेः। अन्यकृतेविशेषांतरमाह॥ या
ज्ञवल्क्यः॥ यःकश्चिद्दर्शनिश्रोतःस्वहस्त्यानुपरस्परं।लिख्यंनुसाक्षिमत्कार्यंतन्मिथोधनिकपूर्वकं।समामासतदर्धंवाहनीम
ज्ञातनिवर्गाचकं। सज्ञत्यचारिकात्प्रीतियुक्तिनामादिचिह्नितं। धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तमर्णनामोपरिलेख्यमधमर्ण
नामतदधइत्यर्थः॥ एतौधमर्णपत्रादिविषयमन्यत्रासंभवात्। समामासादियथासंभवमन्यत्राधिस्रत्यचारिकाकृतहुण्ड
दिशास्वाप्रयुक्तगुणनामस्वहस्तःकउइत्यादि॥ वसिष्ठोपि॥ कालेनिश्चयज्ञानंस्यानेनिवसनेतथा॥ दायकंआहकंश्चै
वपितृनाम्नाचसंयुतं॥ज्ञानिगोत्रंवृशाख्यंचद्रव्यमाधिंससंख्यकं। दृष्टिंआहकहस्तेचविदितोयोचसाक्षिणा॥स्थानं
ज्ञानयदः॥ निवसनंपुरग्रामादिकंआहकोमध्यमर्णः॥आहकस्तेनिवेशनप्रकारमाहयोगीश्वरः॥समाभिर्यैकृणीनामस्व
हस्तेननिवेशयेत्। मतेममैकपुत्रस्ययदयंपालयिष्यतीति। साक्षिणावित्यनेनदृयोरभ्यनुज्ञानात्। अवृत्तेनियमोना
त्रेयुक्तमकस्मिनभवेल्लेखनिअत्रसाक्षिलेखकस्यहस्तलिखनंकार्यमित्यप्याह। सएव॥ साक्षिणश्चस्वहस्तेननिधत्तेनामक
पूर्वकं॥अन्योहममुकः॥ माक्षीलिखेवृयुरितिसमोः उभयोरर्थितेनेनतन्मयात्यमुकसूनुना॥ लिखितंतत्ममैकनि
लेखकोनृतंनालिखेत्तु। समाइत्यनेनगुणसाम्यंसंख्यासाम्यंचवृषभ्यानियम्यायविवक्षितं। असमाइत्यकारप्र
श्लेषमूलेवृषभ्यसमामान्यंतएवसाक्षिषुप्रातिनोषोदयः॥ कृणिसाक्षिणासवेथालिख्यनाभेज्ञलनारदआह॥ अलिखित्व
कृणंयस्यात्कामंनेमंलेखयेत्तु। साक्षीवासाक्षिणान्यंनमर्वसादीसमीपतइति॥ विविधंराजशासनमित्यर्थः॥ वे
विध्यंविविनक्तिबृहस्पतिः॥ दत्वाभूम्यादिकंराजानात्मपुत्रंतथैव। शासनेकारयेद्धर्म्येस्थानवंशादिसंयुतं। माता
पित्रोर्गुरूणांचपुण्यायामुकस्यच॥ दत्तंमयामुकायात्मदीनंमन्नत्यचापिणा॥ चंद्रार्कसमकालीनंपुत्रपौत्रान्वया
नुगं॥अनाछेद्यमहार्य्यंमर्वभागविवर्जितं॥ दातुःपालयितुःस्वर्गीहतुर्नरकमेवच॥ षष्टिंवर्षसहस्राणिदानोच्छेदक
लिखितं॥ ज्ञातंमयेतिलिखितंसंधिविग्रहलेखकैःसमंमुद्रंवर्षमासादिधनाध्यक्षासरार्चितं॥ एवंविधंराजशासनं
नेसमुदाहृतं। देशाधिकंक्रयस्यगज्ञालिखितंनभ्रयच्छति। सेवाशोर्य्यादिनातुष्टःप्रमादलिखितेनतथा। पूर्वेनरकि

वी-मि- ५४

यावादनिर्णयोनेयदानृतः। प्रदद्याज्ज्ञार्थनेलेख्यं जयपत्रंतदुच्यते॥ सत्रत्सक्षाक्षिणो। अमुककार्याध्यायिना सर्वभागवि
वर्जितं॥ सकलराजपुरुषादिदर्शनार्हेण॥ योगीश्वरः॥ शासनमाह॥ भूमिदानादिवेधवाक्यात्लेख्यंतुकार्यते॥ आ
गामिभद्रनृपतिपरिज्ञानायपार्थिवः। षट्त्रिंशदाब्दसमुद्रोपरिचिह्नितं। अभिलेख्यात्मनोवंश्यानात्मनश्च सम
द्धीपूर्तः। प्रतिग्रहपरिमाणेदानच्छेदफलंतथा॥ स्वहस्तकालसंख्येनशासनेकारयेत्स्थिरमिति। इत्यनेनपणेऽमुकभागादा
दियेतिपणेऽमुकभागादीन्यस्मैदद्यादीनि। तिरज्ञानियतदानाज्ञाविवेधंकारयेन्मंधिविग्रहाधिकारिद्वारान्यथान्॥ तथा
चव्यासः॥ राज्ञानृस्वयमुद्दिष्टःसंधिविग्रहलेखकः॥ नाम्नापदेपदेवापिप्रलिखेद्राजनेमिति। प्रतिगृह्यतनुतियद्दो द्वा स
भूम्यादिनम्यपरिमाणंप्रतिग्रहपरीमाणंउपरागेस्यदीर्घीवाद्वलकः॥ दीयतइतिदानं। भूम्यादिनम्यच्छेदःक्षेत्रादेर्मे
योदानंतुपत्रेणनेतेनिर्देशः॥ आत्मवंश्यादीनभिलिख्यान्यस्वयः॥ इदंचसाधुरार्द्रेरक्षेलेखनीयंनलौकिकवनद
नियमः॥ तथाचमेयग्रहकारकः॥ राज्ञास्वहस्तलिखितंनराज्ञादत्तंनसंयुतं। युक्तंराज्ञाभिधानेनमंडितेनराजमुद्रया॥
श्लोकेष्वनपशब्दोक्तिःसंपूर्णावयवाक्षरं॥ शासनंराजदत्तंस्यात्तोधिविग्रहलेखकः॥ अंतिमपदेदानंलिखितं
प्रतिष्ठेपः। नमिनिवेल्लाकिकेदेशशासादिप्रतिषेधेनत्याहनारदः। देशाचाराविरुद्धंयत्तच्यवहाराधिधिलक्षणं॥
तत्प्रमाणंस्मृतेलेख्यमविलुप्तकमाक्षरमिति। शासनंराजाग्रहस्थेनस्वस्थेनमनुलेख्यमित्यव्याह्व्यासः। संनिवे
शंप्रमाणंस्वहस्थेनलिखेत्स्वयं। मनमेअमुकपुत्रस्यअमुकस्यमहीपतेः। संनिवेशंप्रमाणंत्वेचस्यपूर्वे
वाक्येयलिखेदित्यत्राव्ययः। तथाराज्ञस्वहस्तलिखनानियमात्। इदंचराज्ञाप्रतिगृह्यैवस्वहस्तेनलिखेत्। तथा
ह्यविष्णुः। षट्त्रिंशदाब्दसमुद्रोपरिचिह्नितंस्वमुद्रांकमागामिनृपतिपरिज्ञानार्थंदद्यादिति। अनेनैवदानंपहारद्वा
यप्रतिपादनमपिभाविनृपस्यत्यनार्थंनान्त्रात्रवश्यकमित्यव्याह। व्यासः। षष्टिवर्षसहस्राणिदानाच्छेदफलं
तथा। आगामिनृपसामंतबोधनायाभिलेखयेदृढं। षष्टिवर्षसहस्राणीत्यादिपुराणवचनप्रसिद्धंदानाच्छेदस्यस्वर्गादिनरकादिफलंलेखयेदृढमित्यर्थः॥ ॥ जयपत्रविशेषमाहव्यासः॥ व्यवहाराज्ञवंद्दष्ट्वाश्रुत्वा
वाप्राड्विवाकनतः। जयपत्रंतुतोदद्यात्परिज्ञानायपार्थिवः॥ जंगमेस्थावरेवेनप्रमाणोनामसानहृत। भागाभिज्ञा
पसंदिग्धयःसम्यग्विज्ञायाभवेत्। तेनमराज्ञाप्रदानंस्यज्जयपत्रंकमनिश्चितं। पूर्वोक्तरीत्यैवक्रियापादेतत्प्रमाणंपरी
क्षणं। निगदस्मृतिवाक्येचयआसाक्ष्येविनिश्चितं। एतत्सर्वंसमासेनजयपत्रंलिखेदयं इतिप्रमाणस्यपूर्वकृत्य ५५
हणानुक्रियापदेनप्रत्याकलितमत्रनोक्तं। परिज्ञानायप्राड्विवाकस्यबोधनाय॥ भोगःभिज्ञोवेसंदिग्धे॥

दानापहारयोः

विवादपदमाक्षेपलक्षणं। तेननविवादविषयोयोयत्रविवादसतत्रलेखनीयः। जयपत्रंराजमुद्रांकितंकार्यमित्याह। वा
सिष्ठः॥ यथायन्यत्समासाध्यमेयुक्तंसाक्षिराकृयं। सावधारणकंत्वेवजयपत्रकमुच्यते॥ प्राड्विवाकादिहस्तांकमुद्रयेनरा
जमुद्रया। अत्रचराजःसभ्यानांवस्वहस्तार्थंपक्षिनदृष्ट्वाह। कात्यायनः॥ सिध्नेनार्थेनसंयोज्यवादीसत्कारकंपूर्वकं
लेख्यंस्वहस्तसंयुक्तंतस्मैदद्यानृपार्थिवः। सभासतस्त्वयंतत्रस्मृतिशास्त्रविदःस्थिताः। यथालेख्यविधानंस्वहस्ते
दद्युरंचनाःकुचित्श्वाक्षरंन्यायेद्विज्ञायपत्रमेदमुक्तंस्तनंवा। अनेनविधिनालेख्यंपश्चात्करंचविदुर्बुधः। निरस्तातृकि
यायत्रप्रमाणंनवादिना। पश्चात्कोरोभवेत्तत्रनसचीक्रविधीयते। अन्यवाद्याद्विनिर्भयदुत्तरंयोप्रदीयते। इत्ता
नुवादसंसिध्नेतच्चस्याज्ज्ञापयेत्कमिति। वासिष्ठेराजपत्रस्यलक्षणाभिधानापूर्वकंतस्यचातृविध्यमुक्तं। राज्ञःस्व
हस्तःसंयुक्तस्वमुद्राचिह्नितंतथा। राज्ञःकीर्यस्मृतंलेख्यंसर्वबंधेषुसाक्षिमत्। शासनंग्रथमंज्ञेयं जयपत्रंतथाप
रं। आज्ञाप्रज्ञापनापत्रंराज्ञःकीर्यस्त्रतृविधमिति॥ ॥ आज्ञाप्रज्ञापनापत्रंयोःस्वरूपमुक्तेनत्रच। सामंतेषुयथाहत्वे
षुराष्ट्रपालादिकेषुच। कार्यमादिश्यलेखनेतदाज्ञापत्रमुच्यते। क्रियाकर्तृ...राहनाचार्यमान्येभ्यश्चेतनेषुतु॥
कार्यनिवेदनेनयनपत्रंप्रज्ञापनायतत्। लिख्यप्रयोजनमाह॥ मरीचिः॥ स्थावरेक्रियाधानेविभागदानएवच। लि
खितेनाप्रमाणेमविसंवादेमवच। सिध्यंतेवाचिकाप्यर्थाश्चावरेषुदशादिक। प्रतिग्रहक्रीतिचनंलेख्यामिध्य
तिक्रियेति। पूर्वलेख्यंकर्यचनव्यहारक्षमसामुपगतंतद्वेधमबाधरंलेख्यमधमर्णेनोत्तमर्णायलिखित्वादेयं॥
शासनादानयाहूतेराज्ञादद्यारान्यत्कारणीयमित्याहयोगीश्वरः। दशांतरस्थेदुर्लेख्येनेष्टा भूयिष्ठत्वेनतथा। भि
नदग्धतयाक्षिणेलेख्यमन्यनकार्यंतु। सवंरंतेविशेषेणव्यवहारक्षमंतावित्रक्षितानदुष्टंलिख्यक्षरपदंस्पिलो
पेनावाचकंनयावाद्यंलुप्तंलेख्यंतुदुर्लेख्यंनष्टसर्वयावानाशमुपगतंउन्मृष्टसीमदोषादिनाम्रदितालिख्यक्षरंयद्य
दिदग्धमपिनष्टमेवतथापिकालमात्रकलनाज्ञीणंनानष्टपदेनाव्रविक्षितं। पत्रोत्तरकरणंत्वार्थिप्रत्यर्थि
नांपरस्परंसंप्रतिपत्तेः॥ विप्रतिपत्तौदशांतरस्थपत्रानयनायकालादयोध्वोपक्षयाव्यवहारावाप्रवर्तनीयः॥
दुर्लेख्यंवेतुसंप्रतिपत्तौपत्रोत्तरकरणमन्यथाव्यवहारदृष्टइतिरेवेत्यवंसंयमाक्षिपुरुषत्वेनेरवर्णनीयः॥
तथाचनारदः॥ लेख्यंदशांतरस्थं तुज्ञीणंदुर्लिखितंतथा। सतत्समकालकरणमसमंतुद्वयुदशनमिति। सत्वादि
द्यमानमप्यलेख्यस्यानयनायकालकारणं। असमंतद्वयनादरघट्टी। नहिनापीत्यर्थः। दूरेरःसाक्षिणस्तेदर्शने
निर्णयःकार्यः॥ नचलेख्यंपरिक्ष्यंयप्रमाणीकरणीयमित्याहकात्यायनः॥ राज्ञाक्रियासमाहूयययान्यायंवि

कारयेत्तुलिख्याचोरणलिखितंसाक्ष्यचोरणसाक्षिणः।दर्पणस्तेययाधिचमसस्त्रादिवदृश्यते।तथोलख्यव्यविवानिकु
र्वंतिकूटिलानराः॥व्यासः॥लेख्यमालख्यवत्केचित्कुर्वंतिकुशलानराः॥तस्मात्लेखलख्यसाम्यात्साक्षिणोरपि
ना॥वृहस्पतिः॥ज्ञात्वादशेकालेत्रकुशलाःकूटकारकाः॥कुर्वंतिसदृशंलेख्यंनद्यत्नेनावचारयेत्॥स्त्रीबा
लानांलिपिज्ञाश्चवंचयंतिस्वबोधतः॥लेख्येकूटलाक्षनामाकंक्षेयंयुक्त्यागमेसतः॥कात्यायनः॥साक्षिदोषाद्वृ
वृहस्पतिश्चलेख्यकृत्यम्च।धनिकस्यापिवैदोषोनयथाधारिणकस्यच॥दुष्टेदुष्टंभवेलेख्यंशुद्धेशुद्धंविनिर्दिशेत्॥
तत्रैषत्रमृषधादुष्टैःसाक्षिलेखककारकैः॥उपधानुदुष्टतःकरणतोसएव।धनिकेननसंप्रतिलिखितंसाक्षि
वर्जितं।भवेत्कूटंचेन्नकोहतेहातिविभावयेत्॥दृशाचारविरुद्धंयत्साक्षिदृष्टंकृमवर्जितं॥ऋनमस्मिन्नाय
त्वसाध्यहीनंचदुष्यति।नंचादित्यादेरयमर्थः॥केनालिखनकृतोधनिकाधमर्णसंप्रतिपत्यामयेनलिखितमि
तियदिनविभावयेत्।नदातत्यत्रकूटंभवेदप्रमाणंकालक्षेदितस्यादिति॥व्यासः॥अदृष्टश्चाविनेलेख्यप्रमी
तधनिकर्णिकं।अवधेलक्षकंचैवबहुकालेनसिध्यति॥तत्रदृष्टवादमाहबृहस्पतिः।उन्मत्तजडबालानांराजभीति
प्रवादिनां।अप्रगल्भपरायत्तानांनलेख्यंह्यनिमाद्रुयात्॥उन्मत्तादीनांलेख्यंतदृष्टंनादिनापिह्यनिनाद्रुयादित्य
र्थः।वृहस्पतिः॥दृष्टिनागृह्यतेसाक्षीयंयंकंचिन्निबोधतः।कूटंलेख्यंतुतन्ज्ञात्वालेखंकारयितेहधः॥कात्यायनः॥न
लेखकोनलिखितंनदृष्टंसाक्षिभिस्तथा॥एवंप्रत्यर्थिनोलेख्यंकूटलेख्यंप्रकीर्तितमिति।कूटमप्रामाण्यंशंकाक
लंकिनमित्यर्थः॥तस्माद्दुष्टंलेख्यपरीक्षाःवश्यापेक्षणीयेत्यभिप्रायः॥परीक्षाप्रकारमाह॥कात्यायनः॥त्रिविध
म्यालिखेल्लेख्यमित्येतत्त्रिसंख्यंतेनृणां॥कणिसाक्षिलेखकानांहस्तान्क्षरसाधर्म्यतस्तथा॥सप्तवः॥अथवैचत्वमापेतो
लेखकःसहसाक्षिभिः।तत्वहस्तादिभिस्तेषांविशुद्धिःस्यात्ससंशयः।कणिस्वहस्तसंदेहज्ञीविकोवामतस्त्यं
वा।तत्वहस्तं

स्यापरिग्रहाद्वाचिकी साक्षिरूपाकिया लक्ष्यानामदेहनियामकत्वात्। तच्च साक्षिध्यत्वात्॥ लक्ष्यस्यापरियत्नसाध्यत्वेऽपि लक्ष्यसाधकतया पत्न्यस्तमित्यर्थः॥ अथ मैत्र्यचनद्वारमित्यत्रहेतुर्वाचिकीति। तेनापि हेतुनैक्रियायोगमिति॥ तत्रापि पतिचरणवस्थानात्॥ प्रमादपरिहारमतियत्नेन कृत्वाहि प्रायश्चित्तलक्ष्यपतति। तेनतत्राप्यप्रामाण्यशंकापि साक्षिनाचिति॥ साक्ष्यादावचिनत्वेपि वाहितनात्पर्यं। तनुमैत्र्याचनसाक्ष्यादिनिवर्तनमसिद्धमतेलक्ष्यपरीक्षापदशब्दविरोधात्॥ इतिलक्ष्यनिरूपणं॥ अनयोश्चसाक्षिलक्षयोः शब्दाभिव्यंजकतात्वेऽप्रमाणत्वमेवः॥ तथाहि॥ ययोक्तगुणवतोर्दोषरहितानांत्वसाक्षिणामाप्तवाक्यात्वस्यैवप्रामाण्यात्। आप्तवाक्यस्यचप्रामाण्यात्। तदुभयविशेषणवत्तनेधीरणायैवसाक्षिपरीक्षापदेशः॥ आप्तवाक्यस्यचक्तृज्ञानुमापकत्वेनस्वतंत्र्येणचाप्रामाण्यमित्यन्यदेतल्लक्ष्यनुरूपस्वहितकारित्वेनस्वप्रेमिनामात्मत्वाद्वचनाभिव्यंजकमित्यात्मवाक्यपदेनतदपिप्रमाणं॥ अतएवतत्रात्मकृछलहेत्वशंकानिरासायउन्मत्तादेः स्वहितानभिज्ञत्वं यास्मिन्नप्यनाप्तत्वात्तेकानिरासायचलक्ष्यपरीक्षापदंशोप्यर्थवानुः ॥ अथभुक्तिः॥ इयंचयाज्ञवल्क्यादिभिरेकवाक्यविधमानुषप्रमाणानुगतेनयोक्ताः॥ प्रमाणलिखितभुक्तिःसाक्षिणश्चेतिकीर्तिते॥ एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यते॥ इत्यादिवचनैः नेहहस्यत्वादयः मानुषप्रमाणमदृतंवाध्यत्वस्मृतेश्चदेवेत्यधिभुक्तियुक्तिचोदनाः अप्रतिकालयव्यानवेतुः॥ साक्षी ह्यदृशभेदंतुलिखितंदृशधास्मृतं॥ ॥ अनुमानेत्रिधाभिन्नेनबंधादेर्विकीक्रिया॥ इत्यकोभुक्तियुक्तिचोदनाप्रतिकालान्॥ नेहहस्यतादिविरुद्धवानुः॥ तत्रयुक्तिश्चोदनाप्रतिकालयोः प्रमाणांतरसहकारीतयैवप्रमाण्यंभुक्तेषक्ष्यमाणविशेषणवत्त्वः॥ स्वस्वहेतुवशान्नाशात्स्वत्वानुमापकत्वंस्वत्वंहेत्यन्तिमंसंधायसंगृह्यरादिभिर्भुक्तिरेवप्रमाणंनयोक्ता॥ अन्येत्वनुपयोक्तंश्चिदनुमापकतामन्तिमंसंधायभुक्तिश्चोदनाप्रतिकालसंग्रहायानुमानत्वेनचसाक्षितिसोक्तयोरुपयोगंदर्शयंस्तत्रभुक्तेः प्रामाण्यमाहनहहस्यतिः॥ एतद्हिधानमाख्यानंसाक्षिणोलिखितस्यच॥ सोप्यर्तस्यावरेप्राप्तेभुक्तेश्चविधिरुच्यते॥ विद्यायाकर्मबंधेनशौर्यभाग्यानुयागतं। सधिंडस्याप्रजस्यांशस्थावरंसप्तधाकृतं॥ पित्र्यंलब्धंकलाधानैरिक्थशौर्यैर्यदेवहि॥ तत्॥ प्राप्तंसप्तविधंभोग्यंसागमंसिधिमाप्नुयात्। स्थावरग्रहणमत्रभुक्तेरावश्यकत्वसूचनायचनुनत्रैवभोगस्यप्रामाण्यनियमायअंगमपितत्रैवभवतीतमनंदनदुस्तरत्वविवक्षयाविद्यायाप्रतियहादिकर्मयाजकत्वस्वत्वोपायकर्मयसिधः॥ बंधोबंधकंसोपाधिकंस्वत्वहेतुनेष्टाधिबोधात्यंतिकस्वत्वहेतुस्तद

प्युत्तरत्रविवेचनीयंक्रयबंधनंतिसमाहारद्वंद्वएकत्वशेषोयागतंयुधाजितं। भार्यागतंविवाहकालेप्राप्तं। अन्वयागतंचिरादिकमोपात्तं। अप्रजस्यसप्तपिंडुस्थोशास्त्रस्थहरंतरागतोवर्षिडंडुनाद्यधिकारिन्नयामसंपिंड्यइत्यादिनाप्रागुक्तानवसप्तस्थहरंतरमोपायानत्वेनगम्यप्रामाण्यंविधीयते॥ तत्रपत्रंवदनविवाहःसएवाकमागतःग्रामनिकःक्रयोधानागमान्विनः॥ एवंविधस्तुयोभोगःसनुसिधिमवाप्नुयात्। सविभागक्रयप्रामाणिकलब्धंचरागतः॥ स्थावरंसिधिमाप्नोतिभुक्त्याहानिमुपक्षयात्। प्रामाण्यंचेत्यनेनभुक्तेरुक्तत्वात्परिपंथिनःनस्यतत्रविधिमाप्नोतिहानिर्व्यपक्षयात्यनथा॥ अध्यासनसमाहार्यभुक्तिर्यस्याविघातिनी॥ विंशद्वर्षाण्यविच्छिन्नात्तस्यतांविचालयेन्नृ॥ अपरिपंथिने॥ विरोध्यप्रतिबंधेः अध्यासनात्परियहात्॥ नारदः॥ आगमनविशुद्धेनभोगायातिप्रमाणतां। अविशुद्धागमाभागःप्रामाण्यंनैवगच्छति॥ आगमस्याविशुद्धेर्लक्षणंध्यास्केदनंग्रंथेवत्॥ व्यासः॥ सागमोदीर्घकालस्थविच्छेदापरयोक्तिनः॥ प्रत्यर्थिसंनिधानश्चस्वपरिभोगोविपर्ययः॥ विच्छेदोनैरंतर्यं॥ उपरवआक्रोशस्ताभ्यामुक्तिर्नोतरहितः॥ यद्वाछेदोन्यवधानंतद्विगमवानविच्छेदोनिरंतरइतियावत्॥ अपरंवाअजनविषयारवः॥ मदीयक्षत्रादित्यत्रकिमितिपंचम्यंतनइतिप्रातिपदिकः॥ अपशब्दस्यवाजनार्थत्वात्॥ तेनाक्षिप्तः॥ नारदः॥ संभोगंकंचकालंयमुक्तीर्नयेन्नागमंकचित्॥ भोगछलाप्तदेशज्ञविज्ञेयःसनृतस्करः॥ इदंरागमगत्वविशेषणंतदनुपन्यासिहूषणंश्चस्मरणंचस्मरणंयाग्यतायत्रागमस्यतत्रकालेबाधव्ये। सचकालःशतनवधीबधिकःशतानांत्वेवंपुरुषइतिश्रुतेरितिविज्ञानेयागिनः॥ पुत्रादिकंमणाचिस्मरणंसंभवद्यावतिकालेस्मरणंतावानेवविवक्षितोस्मादेवइतिनुनयं॥ अनेनाभिप्रायेणाहसएवः॥ स्मर्तेकालेक्रियायुक्तेरागमात्मक्रियेनेः अस्मादेनुगमाभावातकृमादविपुरुषागतेनि॥ भुक्तिक्रमाणामितिशेषः॥ अनुगमअागमाभावनिश्चयः। कल्पतरुकारस्त्वनुगमआगमानुसंधानमितिव्याचख्ये॥ नत्वागमाभावनिश्चयस्यबाधत्वेनानुमितिप्रतिबंधेचकस्यांभावेचनस्थावश्यकत्वात्वागमानुसंधानमित्यचख्ये॥ नत्वागमाभावनिश्चयस्यबाधत्वेनानुमितिप्रतिबंधेचकस्यांभावेचनस्थावश्यकत्वात्वागमानुसंधानस्यचभोगेनवक्रियामाणत्वेनतदभावसंभवाच्चहेयम्॥ याज्ञवल्क्यः॥ आगमाभ्यधिकोभागविनापूर्वक्रमागतान्। पूर्ववाक्यंयाणिक्रमणागतोस्मात्कालेऽइनियावतेः॥ तस्माद्येनागहिनास्मात्तेकालाद्भागादागमोदीनक्रयादिरूपःस्वत्वहेतुरभ्यधिकउपजीव्यत्वात्। आगमविनाभोगमात्रात्तत्वंनात्यंतंनःस्मरणयोग्येचकालेस्मर्तव्यास्मरणरूपयाग्यानुपलब्ध्यानदभावनिश्चयेभोगनामानूमित्यसंबोधेन॥ अस्मादेनुतदभावनिश्चयाभावेनिः प्रतिपक्षेणेनतरंतयोहिविशेषणवतोभोगनस्वत्वहेत्वोपक्षद्वारास्वत्वोपक्षइतिनात्यंतः॥ अनेनैवाभिसंधिनाहः॥ नारदः॥ अन्यायेनापियद्भुक्तंपित्रापूर्वेतरैस्त्रिभिः॥ ननच्छक्यमपाहृ

नैकमात्रेषुरुषागतं। पूर्ववेतरस्त्रिभिः सहपित्राभुक्तमन्यायेनापित्यादिकमुत्पन्नायानिश्चेयेनदर्शयितुंनशक्यमर्थिनाः
स्वाध्यक्षानिराकांक्षात्वनिरंतरभोगसंसर्गानुत्पन्नस्त्रिरुत्तरत्वात्तु॥ अत्रचसंवत्सरवचनंपुत्रेषुरुषागतत्वंभोगस्यसमर्तनका
लोनवोधकक्षणेननुयथाश्रुतस्मरणायाग्र्यपद्वितीयाद्विवचनेरूपकालेपुरुषत्वायत्ययसंभवात्तत्रचत्वाधेना
नुमित्यर्थोपत्यारुनदयात्॥ इदमवाभिप्रेत्याह॥ व्यासः॥पिताधनंमातृहीनस्यहरेत्तस्यचपितामहः॥ क्रयाणांज्ञी
वनंभोगाविज्ञेयस्त्वकपुरुषः॥पितामहेनयद्भुक्तंकृत्स्नंतत्पुत्रेणविनानचे॥तावविनाव्यवस्थापित्राचनतस्यभोगसिद्धिपुरुषः॥
कात्यायनापि॥ मुख्यापितामहीभुक्तिःपतृकीचापिसंमता॥ क्रयोपेतंतुविछिन्नाद्विरागव्याद्विकामता॥ व्यासराव॥
क्रयाणिविंशतिमुक्तास्वामिनाव्याहृतास्तथा॥ भुक्तिःसाविंशरूपीभूमहिषीगुणाचहिंपाकथा॥ स्त्रियोरूपीचविज्ञेगणानतत्रा
नेक्रयआगमः॥ शुद्धाभुक्तिःपाकपक्षेतिनेवतुमन्यथानुग्रहायधातुरनुवादः॥ नन्वागमस्तावदृशभोगेनेवाक्षिप्स्यते॥
आगमाभावनिश्चयेनुमर्थेनभोगानिष्फलएव। अनागमंतुन्यायभुंक्तेबलक्रम्यदशनान्यायिचारदंडेनैवापेदंड
यन्स्त्रियीपतिःनचयाभुंक्तेइत्यकवचनंश्रवणादकपुरुषोपभोगएवदंडविधानंमनेकपुरुषोपभोगंतुभोग
स्यप्रावल्यमितिवाच्यं॥ द्वितीयाएवपतिःनचयाभुंक्तइत्यादावप्यागमाभावनिश्चयेभोगस्याप्रयोजकत्वात्॥
इदमवाभिप्रेत्याहनारदः॥ आदौतुकारणंदानंमध्येभुक्तिरुलभागमा॥ कारणंभुक्तिरेवकामंतनायाविरोधेनतु॥
यदपित्रचनंयद्विनागममन्येनभुंक्तेपुत्रेस्त्रिभिर्मृतेवेत्। ननुलक्ष्यमपाहृतैकमातृकेपुरुषागतमितिं॥ तदप्यु
त्पन्नमुपलक्ष्यमानंआगमंविनाआगमाभावनिश्चयाभावेदूषनेव्याख्येयं॥ ननुस्मार्तेआगमत्वंभुक्तिविशेष
णमसंबंधं॥ सिध्यप्रमाणानरादागमंतेनवस्वस्वामिनोभोगस्यविशेष्यांशस्यानुमानाथोपन्यासेनुपयोगात्॥
असिद्धेर्विशेषणाद्विरुद्धेनन्॥ प्रमाणान्तरसिद्धागमसहितेनवविशेषणेनविशिष्टोभोगःकालेनरस्वम
वगमयतिभोगरहितावगतोव्यागमनुष्यादिभिन्नकालेनरस्वत्वमवगमयितुमाचष्टेमध्यदानक्रयादि
नास्त्वत्वापगमसंभवाद्विनिविशेषणंविशेष्योहेयोरपिनानर्थक्यमसिद्धिर्वाइदमिदानींममस्वमितिसा
ध्यस्वत्वभोगेनागमेआगमसंस्तत्रतस्यदानीपर्यंतमननुवृत्तोभोगदुर्निवर्गः॥ याज्ञवल्क्यादिभिःसर्वप्र
कारकानृपभोगेषूणस्वत्वात्पादकतादानाद्यागमस्यनानर्थक्यं॥ आगमोपिबलेनबुद्धिपूर्वकःसाकाक्षियत्व
नाबलपूर्णताः॥ नारदः॥ विद्यमानेपिलिखितेजीवत्यधिहमाक्षिषुविशेषतःस्त्रीबालगोप्यकेनतत्स्थि
रं॥ दानविक्रयादेरूपभोगानिरपेक्षस्वस्वत्वात्पादकत्वात्किमितिभोगबलाध्यस्वत्वप्रापेक्षतइत्याशंका ४७

वामुपपत्तिरुक्ताविज्ञानेश्वराचार्यैः॥ दानादेःपरस्वत्वापादनेपरकर्तृकस्वीकारापेक्षात्वश्यंभावनीयः॥ स्वीकारश्चत्रिवि
धोमानसावाचिककायिकःमेमदमित्यध्यवसायोमानसः॥ममेदमित्याद्यभिलापोवाचिकः॥ उपादानाभिमर्शनादि
रूपणोनेकप्रकारकःकायिकःतत्रमानसंविनास्वत्वामसंभवात्तस्यकारणत्वं॥ दानविशेषपुरस्कारणशब्दप्रयोगाद्विशे
षनियमपादनंदानादिरहितविशेषनियमाच्चवाचिककायिकावप्यावश्यकावित्यवसीयतेतत्रहिरण्यरत्नादीदादान
कर्तृकत्वलक्षणत्यागादनंतरंभवतिनतुहीनपदादानादिसंभवाद्विधिपित्याधारःसंपद्यते॥ क्षत्रादीनुकलौप्रभोगविना
कायिकस्वीकारासंभवादलंक्याण्यपभोगनावश्यंभवितृतत्यमन्यथादानकर्यादेःसंपूर्णतानभवत्युत्तरकालिकारा
भावात्॥ तेनतत्रहिनादावामोनराहिकलंआगमोदुर्बलोभवतिएतच्चदुर्योगमयोः॥ पूर्वापरयोर्मानवगमसंतदव
गमेनुत्पन्नत्वभोगविकलेप्रमाणकनवगमोबलवान्॥ पूर्वेणदानादिनास्वत्वागमेदानाद्यनंतरंतन्मभवात्॥ नचैवंसत्य
क्षत्रादेमध्यकत्वापत्तिः॥ पूर्वस्याव्यागमादुत्तरस्याभ्युत्तरस्त्रबलिवाच्यं॥ प्रतिश्रुत्यनावेक्षणीयस्त्रः=स्वत्वात्॥ अथवासाक्षादेवा
पूर्वस्वामित्वापरावृत्तेवप्रतिग्रहीत्रादिकायिकस्वीकारस्यानिःप्रतिपक्षस्यसंभवादनी=स्वत्वात्॥ अथवासाक्षादेवा
नेनयागीश्वरेणनसाक्ष्यादीनांयुक्तानांमानुषप्रमाणानांवुल्लावल=मुच्यते॥ पूर्वस्याव्यानेवार्थिकं॥ द्विती
यस्याव्यानेचवयं॥ आद्यपुरुषसाक्षिलरस्याव्यैर्विगतनआगमोमागादभ्यधिकोबुलवान्॥ तेनभुक्तिःसाक्षिलरस्य
योमत्तनबलवन्मुक्तभवति॥ पूर्वेक्रमागतस्तुभोगविनापिभाविनादागमाच्चधेतुवर्षपुरुषधिकोमध्यमेनुपुरु
षभोगरहितादागमान्मोक्षभोगसहितोव्यागमोबुलवानितिस्यष्टं॥ वेदमीदानुकारणंदानमित्यादृष्टनानार
वाक्येप्रथममपुरुषोपस्वाम्यनुपभोगनसमक्षनिराकांक्षापरापभोगनक्षत्रादिभूमहिरण्यादेश्चक्रियतांचिक्का
लेनस्वाम्यहानिःपूर्वस्वामिनाहि॥ याज्ञवल्क्यः॥ पश्यतोब्रुवतोभूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी॥ परेणभुज्यमानस्य
धनस्यदशवार्षिकी॥ मनुनारदौ॥ यःकश्चिद्दशवर्षाणिसाक्षिभिःप्रत्यवस्थितेधनी॥ भुज्यमानेधनेरन्ध्यनुसतंलब्धुमर्ह
तिं॥ व्यासः॥ उपेक्षितायथाधनुर्विनापालेननश्यति॥ पश्यतोन्येनयाभुक्ताभूमिःकालेनहीयतेवर्षाणिवि
शतियस्यभुंक्तानुपरिहृ॥ मनिराज्ञिसमर्थस्यतस्यसेहनसिध्यति॥ नारदः॥ भुज्यमानान्यैरथान्यस्मामो
ह्यदृपेक्षितासमक्षंजीवतायस्यानानभुक्तिःकुरुतेबलं॥ पश्यतोब्रुवतइत्यादिपक्षनारदः॥ दृष्टस्यनिः॥ कस्यचि
न्मोपरदेवेसमक्षंस्वस्यदीयतेः॥ अन्यस्यभुंक्षतःपश्यान्नसतंलब्धुमर्हतिं॥ पश्यन्नन्यस्यददतःक्षितिंयोन
निवारयेत्॥ सतापित्रलक्ष्येनभुक्तेनुसोममभोज्यान॥ तेषुबचनंपुविंशतिवर्षाधिकस्वामिसमक्षनिराक्ष

GEHRU DAUR

नुमापकत्वादिषपकत्वेऽपि संभवात्॥ नहि तौ यः॥ व्याप्तिरेवोच्यते॥ अन्यथेत्यनादिपर्यनुयुक्तमिति वचनादेशधारणस्य न्यायेन भोगासंभवात्। किंचेयमनुपपन्नताऽस्मीत्याऽऽधुनगोचरापि संभवतीति तत्रैव कदाचिदपि भोगाऽप्रमाणमिति कुतस्तस्मादेवेत्यादि वाच्यं। यदयं यथोक्तो भोगः पूर्वस्वामिनो भोक्तुर्दुष्टेन त्यागानन्तर्यध्वंसमसमर्थापयतिऽभुञ्जापयतिवा नहि संभवतीति तज्जहाति। परभोगश्चेदशौनकादिस्मृतिक्षम्यइति। तथाचतदुष्टेनत्यक्तेनत्यारिग्रहणादेव परस्यतत्रस्वत्वमप्युत्पद्यते॥ यथा सर्वभूतोद्देशेनत्यक्तेनीयादीतिनियमानदापिभोक्तुः स्वी भवति॥ स्त्रीगजधनोहोतुनेवं। स्त्रीणामप्रतिबन्धादप्रागल्म्याद्राज्ञधनस्यबहुलतायाज्ञादेरप्रागल्म्याच्छ्रोत्रियस्यबहुकालंबाध्यापनादि व्युत्पत्तयाधुनिधीसीमादिना माधिक्यादितएव स्वत्वध्वंसज्ञानकपूर्वस्वामीत्यागाकल्पकत्वात्॥ अनोभूम्यादौविंशतिवार्षिकोगवादोदशवार्षिकोभोगः पूर्वस्वामिनस्वत्वध्वंसज्ञापकइति। तत्रप्रमाणंयज्ञकालवेषम्यंतद्भूम्यादेर्महाफलत्वेनतत्रचिरकालेनैवस्वत्वहानिकल्पनस्यौचित्यात्। हीनाधिकाणांतुनाधिकाल्पकालेनापिस्वत्वहानिकल्पनायाउचितत्वादौचित्यासिध्येत्॥ यज्ञभूम्यादेर्वैषम्यंप्रमाणंभोक्तुःस्वत्वज्ञाननेनतद्दर्शनादेवयुक्तंयथातद्देवज्ञानपूर्वस्यधिनधनस्वत्वज्ञानंकिनतुधन्यादिति अत्रवदंधरुक्तः। यज्ञहिंसाक्लेशादीनांनित्यफलसंभावनातद्धनाताव्यत्ययएवयुक्तोपश्चादितस्तत्कालाद्यसंपकोपभोगंभुवंश्रद्दीध्यामीत्याद्याभिसंधायश्रुत्यादिस्वामीत्यनेनपरोपभोगेऽप्रमत्तेतनापिविरोधात्याद्यधिकोभोगोऽस्मिन्स्वामिन्स्वदुष्टेनत्यागश्चानास्तीत्यभिप्रायेणराज्ञेदृष्टभोगस्यपूर्वस्वामिस्वत्वत्यागेप्रामाण्यं॥ नचात्रपूर्वस्वामिनात्वीयत्यागोवेदनीयत्वाद्दृश्यंकार्यंतत्रचदुष्टेनत्यागनिर्णयेपरिग्रहात्परस्यस्वत्वनिबंधमितिवाच्यं। यतस्तथापिपूर्वभोगासिद्धस्यपूर्वस्वामिपरिग्रहस्यत्यागानवधारणकालीनत्वेनभोक्तुः स्वत्वाज्ञानकृतयातद्देयथोक्तम्॥ किंचभूस्वामिसत्वेनाःकिमितिदुष्टेनतत्रस्वत्वंज्ञात्वा नत्यक्तदृष्टमुद्दश्यंनाप्यदृष्टंधर्मशास्त्रोक्तैतिकर्तव्यतावि रहात्॥ महद्भिश्चक्रवर्तिलक्षदशलक्षादिनापिन्यायसंभवः सत्यज्ञेनापिनैवंहेतुभिःक्षमतइत्यस्यापिसंभवात्। नापियदुष्टेनयत्यज्यतेतत्तस्यस्वमितिनियमः उदृश्यनाशहीतिव्याप्तिवाराच्च॥ अपिचात्यागाद्भोक्तुः स्वत्वंस्वरूपसतोज्ञानाद्वान्याद्यः॥ अदृष्टस्वरत्वात्। हिनीयेचतत्त्वानंभोक्तुः स्वामिवचनात्त्यानथाचत्वदुष्टेनमयादेत्यकमितिस्वामिनस्तदभिसंधिपूर्वकंवचनंज्ञापकदानमेवेतितएव॥ स्वामिनः स्वत्वध्वंसकृतमृषेक्षानुसरणेननचयथोक्तक्षमयैवत्यागानुमानंअत्यक्तेपिसोशी ल्यादीनोक्षमासंभवात्। नचैवंयथोक्तक्षमयाभोक्तुः स्वत्वानुमानमपिस्यात्॥ पूर्वस्वामिनः स्वत्वमत्यक्तेपिसोशीत्यादीनानस्यअन्यथासिध्यत्वादितिवाच्यं॥ तावत्कालेसोशीत्यादीनाक्षमायाःअसंभवसहकृतोभोगोभोक्तुः स्वत्वप्रमापकइतिस्मृतिबलावलादवगतेः। नच स्वत्वंपूर्वभोगमाहात्म्यादितस्वामिनोभोक्तुर्दुष्टेनत

दृस्तुत्यागाद्हेत्यवतनोग्रहइतिः॥ अवक्तव्यमः॥ ग्रहीपकल्पिर्यात्सिभांतितंक्षमायास्तावत्कालीनायाः सोशीत्यादिहेतुकत्वासंभवेनसदकृतोभोगोभोक्तुः स्वत्वंप्रमापयतिनत्वभोक्तुः पूर्वागमाद्दोत्यदृतोभोक्तुर्दृश्यकस्वामिकृतत्यागाद्हेत्यवतनोग्रहइतिनत्वभवंश्चभोक्तुः स्वत्वात्पादकोपूर्वागमस्वामिकृतभोक्तुर्दृश्यकत्यागोप्रमाण्यतावत्कालीनोभोगोभोक्तुः स्वत्वमनुपायत्वप्रमाण्यवाद्याः॥ भोक्तुः पूर्वागमसिद्धोसंप्रतितत्स्वामिनः स्वाम्यासंभवेननदीयाप्रतिरूपविंशत्यादिवर्षकालीनभोगोपन्यासंक्षयार्थः॥ तेनैवतदनुमानेनदृश्यार्थमितिचेत्न॥ तत्रव्यभिचारेणानुमानासंभवात्॥ भोक्तुर्दृश्यकत्यागप्रमापणेपिनदृष्टणानपगमात्। नहितीयः पूर्वस्वत्वध्वंसानवगमेभोगमहत्वेणापिस्मार्तकालीनेनभोक्तुः स्वत्वानुमानेवानुमानबाधात्॥ स्मर्तव्यस्मरणरूपयोर्व्याप्यनुपलब्धेर्भोगरूपकत्वात्। यश्चाचतनोग्रहइत्यनाऽऽदावः सोप्ययुक्तः पूर्वागमभोक्तुर्दृश्यकस्वत्वत्यागयोः फलभोदेनतत्वनिर्णयफलकेनिधीरेण्यनरनिधीरणस्यावश्यकत्वात्। पूर्वागमोहिपूर्वदिभोक्तुरेवसंप्रतिस्वामिनमन्यस्माभोक्तुर्भिन्नायिभोगनिर्वहणोदृष्टोयिस्मान्केवलेशधनहानिः॥ तस्मात्स्वत्वस्यागमसिद्धोनदृष्टलाभदृष्टमात्रेनाभिप्रायेणाभियोगित्वनिमित्तोहिगुणोदृष्टः। स्वत्वहानिरुभयपक्षेतुल्यत्वाविशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रमक्तिस्त्रीभयपक्षेपिकक्षाकरणीया॥ भोक्तुःपूर्वागमपूर्वस्वामिकर्तृकभोक्तुर्दृश्यकत्यागस्याहृत्वादिवद्योभोगस्तुल्यसिद्धोभोक्तुःस्वत्वस्यावारणीयत्वात्॥ भवदेवमनाद्यभवन्मतस्यनातीवभेदः यथोक्तभोगोभोक्तुर्दृश्यकपूर्वस्वामिकर्तृकत्यागंकल्पयंस्तत्स्वत्वध्वंसमतिपरिग्रहात्भोक्तुः स्वत्वोत्पत्तिनिबंधोमादर्शनीतिमममर्थभिद्रवचनेबोधयंस्तीतिनत्वमतेनत्वत्तावाद्यभुपगतेतावत्कालीनभोगस्यसोशीत्यादिहेतुकत्वात्संभवेनपूर्वस्वामिनः इदानींतनभोगकर्तृदेशत्यागीवितादीयपूर्वागमंविनासंभवाद्भोक्तुः स्वत्वनिमित्तत्वेनतदुभयव्यत्यासगतादवादमभ्युपगच्छतानथाचयत्तन्मतेनैकोतिकत्वंतयादृष्टणमापादितेनदृष्टन्मतेपितुल्यंयज्ञसोल्यादिहेतुकत्वेनावत्कालीनक्षमायांनसंभवतीत्युक्तंनत्वन्मतेपिसमाधानक्षममेवेति॥ वस्तुतस्तुतावत्कालीनक्षमायाःसोशीलत्यादिहेतुकत्वासंभवोपिननियतः॥ अतिरूक्षशीलतादिस्वभावानामाशुभ्युपक्षायाः संभवात्। वचनमूलकेतिगौरवश्चोभयमतेतुल्यः। विज्ञानेश्वरमतेनत्विलाघवमुपपादितमेव॥ किंचस्मार्तेकालेस्मर्तव्यास्मारणरूपयाऽऽ ख्यो॥ योनुपलब्ध्याभोक्तुरागमाभावनिश्चयेपूर्वस्वामिनश्चत्यागामानिश्चयेनतदीयपरिग्रहकृतस्वत्वोत्पत्तिपूर्वस्वामित्वध्वंसावुभावपिकल्पयितुमशक्यामितिमद्दूष्यमयीदमत्यवुक्तं। यज्ञपरमत्रप्रदीपकृद्भिरुक्तं॥ आधेरनुपभोगेनयत्रासिद्धिस्तद्दियर्थपण्यनोत्रुवतइत्यादिवचनं॥ तेनत्रव्याधिग्रहीत्राधेर्यंभूम्यादिनंभुज्यते॥ किंत्वाध्यवादिभिरुक्तान्यत्राधीर्यंतेनत्रोत्तरस्यापिगृहीतस्यतद्भूम्यादेश्चमुत्तर्णतयप्रथमस्येत्याधोऽप्रतिग्रहकृतिपूर्वानुबलवत्तरेणेनदपवादात्सर्वमिदमीदृशेनिषयेवचनेनेनावहितीयस्येवाधिः सिध्यति। यद्वाहानिपदमुपेक्षितकोटिविचारका

णामुपेक्षानिमित्तान्यूनतापरिहाननिमित्तसंशयनादवस्थ्यपरिहारानुपपत्तेर्ह्रासनिमित्तस्यैव ह्रासस्य
दिवचनमिति। दंडमंतरेणेत्यादिना घटदृष्टिपुनर्वचनेन घटदृष्टिपुनर्वचनेन वाक्यभेदापत्तिनिरासः।
तेऽग्रवोपेक्षितायत्रेत्यनुवर्त्तते। यत्र भूमिधनधनेरुपभुज्येतेनदीयत्वेनतेनहीयेतेनस्वीयत्वेनेत्यर्थः।
तेनदानाच्चोत्तरकालं कृतापि हानिः। किंचयदिविंशतिवार्षिकीभूमिः स्वेनाकृतस्वेत्वेनप्रमाणा
नाहिनतावत्सुसाध्यसिध्योरुक्तसंनिधावर्थइत्यादिकात्यायनवचनेन यज्ञेगस्यलेरित्यादिपाणिनिसूत्रमुक्तं
तदपार्थकंस्यादितिनदर्पणेचिंत्यं॥ तस्मैतावद्गाधिविषयत्वेनप्रकरणादर्थतःशक्तावागम्यंतेनाअस्यचाधिविंशे
विषयतायामाधिरसीत्यस्यैतदपवादस्यैतावद्गाधिविषयतायाश्चाधोऽर्धकल्याआधोऽर्धनिष्ठ इत्यादिरयमपवाद
इत्युक्तमतिव्यर्थंहिनस्यतस्यानुपस्थितेः। विंशत्यादिदशपर्यंतमागधिचेनावद्गाधिनोगधरक्रियायाः॥ प्राक्चत्स्याप्र
तिहतेर्विंशत्यादिरुद्गाहविवक्षाप्रसक्तिः। वचनेनावत्कालीनेनावद्गाधिनोगधनस्यनियतिर्दृष्टेनभूमिधनसा
म्यान्यतिक्रमेणावद्गाधिकृतनाहिषत्वस्याशाब्दस्यकल्पनेऽल्पनेमेचोपेक्षानिमित्तकविचारकसंशयना
दवस्थ्यानुपपत्तिविचारःकर्तव्यइत्येतन्मात्रपरमिदंवचनेननसंबध्यतेभंगरूपहानिपरंमितिचेत्यदस्यवचनस्यतात्पर्यो
नरवणेनेतावद्विंशत्यादितःप्रागपिनावद्गृहीतेनकसंशयनादवस्थ्यापरिहारानुपपत्त्यावश्यकल्पनेविंशत्यादिपूरणार्थो
विवक्षाप्रसक्तिरुद्वारः। प्रत्युतविंशत्यादिवर्षानंतरंनावद्गृहीतायाःपुनर्विचारःपुरःसरंनिर्णयःकर्तव्यः। प्राक्तनन्यूनो
विंशत्यादिसत्वेनाप्रतिबध्नाद्गृह्णीयादेवकोटिन्यूनतायाप्रतिभासाच्छरनंगपेक्षायास्तादवस्थ्यकल्पनेऽपसङ्ग
निरास्यः। सत्यांसामर्थ्यांप्रागपिनस्यवारयितुंशक्यत्वादसत्यांतूत्तरमपिनदंसंभवति॥ कालविशेषनियमा
नुपपत्तेः। हानिपदस्यानिश्चयपरत्वाच्चवृद्धवचनघटदृष्टिवचनान्यैदंप्रथम्यंतेन। यच्चोक्तंतावत्कालीनसोगस्य
गोकृत्वेनानुपतिहतेनुत्तस्यथेत्यश्रुत्वाश्रवणशक्तस्यसंनिधावर्थइत्यादिवचनोक्तेरस्यादिपदमाणांतरस्व
त्वमाधकस्य। दोषनिराकरणमपार्थकंतावद्वृद्धादावस्त्वसिद्धेरितितादृग्वचनेनतात्पर्यबोधनेदध्यमूलकविज्ञा
नयागिन्यायेनतदनभ्युपगमात्। वाचस्पतिस्तुहानिबाधकस्मृतीनांप्रमाणपरिपालनकर्तव्यतावि
धिशेषत्वं। यस्माद्विंशत्यादीहानिशंकाभवतिनतस्मात्तेषांपरिमाणंसर्वथापरिपालनीयेननुनत्वोद्देसनत्यमित्य
त्रतात्पर्यं। अतएवकल्पतरौहानिवचनानिलिखितप्रमाणपरिपालनमुपसंहरतंइत्याहतदपिन्यूनत्वा॥
विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तिनादवस्थ्यात्। ननुःप्रागपिपरिमाणपरिपालनमवश्यकर्त्तव्यं। हानिशंका ५१

प्रसक्तिर्नोत्यादि। प्रदेशांतरस्थविधिशेषत्वात्नुपपत्तेरत्रवचनहेत्वध्यवसायणात्। अन्यत्रस्थएतद्विधिसंबंधेनुनदुनयनोत्पा
दनुपपत्तेर्गावः। हानिपदस्यानत्यल्पकपरिमाणापरिपालनलक्षणयानानुप्रतियोगिद्रव्यप्रमाणपरिपालनकर्त्तव्यतापरत्वात्। क्वचिन्ने
त्यादिनेत्यश्च। तस्मात्तस्मत्संदोषश्रुत्यविज्ञानयागिन्यायेनात्रवचनेऽप्यायम्यो। ननुअध्यासमनानुसमारभ्यमुक्तियस्यावि
द्यानिवृत्तिरित्यत्रविज्ञानात्तस्यतोनावित्यादिनाहेत्वध्यवसायस्यदर्शनात्। वचनेनविंशतिवर्षेषुगतेष्वित्यादकवाक्यविंशतिवर्षेषु
गतेष्वित्यनुवादेनविंशतिवर्षेषुगतेष्वित्यस्यविधेरसंभवादिति। नवेत्यत्र। आगोश्वरादिवचनेनषष्ठ्यंतेनसंबन्धाभावेनाधिकरणत्वाभावात्। मात्रशब्दोविंशतिवर्षेषुगतेष्वित्यत्रविंशतिवर्षेषुगतेष्वित्यस्यानुवादकत्वेनाधिकारि
णं॥ हेत्वध्यवसायेनेत्यत्रध्यासमनाइत्यादावध्यवसायशब्दःकरविघातिनियदंप्रथमागादिदिघानुसंधत्वकल्पनायां
दिरूपत्वेनलोकप्रसिद्धेर्मोऽवाचकविप्रतिषेधोसत्यामपिश्रवणभोक्तारंहपूर्वस्मिन्नानाङ्गागप्राप्तेरर्थकंकल्पनायांच
नादिनाचरितंनतत्रविंशत्यादिरूपेणागम्यत्वाद्दशाहात्यादादकप्रतिवचनस्वरसेनवर्षेशब्दपरिहारानुपपत्तेर्नविंश
तिवार्षिकीत्यादिहानिविशेषणांभूम्याद्युत्पन्नेनहेफलस्यविंशतिवार्षिकादहीनितावत्कालीननेत्यत्फलमृषेक्षाल
क्षणादपराधान्नप्राप्नोति॥ विंशतिदशवर्षेभ्यःआगुक्तभागकालगणनयातदुत्पन्नेननेष्टमृषिफलनिःक्रयरूपेणाल
भनंतावद्विंशत्यादिशब्दोपादानात्। अन्यथायावत्कालीनपरकृतभोगोपेक्षातावत्कालीननेष्टफलहानिमवसामा
न्येननवेदनात्। तावत्यांविंशत्यादिग्रहणार्थकत्वेविंशत्याद्यधिकवर्षेःयत्फलहानिर्हेतुपूर्विकयासिध्यतिसुविं
शपणनायामिवविंशत्यादिसंख्यायाःनेचवचनानांतरसंवादायनहुक्तिर्विशेषणत्वव्यर्थतास्यव्यर्थानमयन
फलंतावद्विंशपदातिवाच्यं॥ यतोविंशत्यादिग्रहणस्यमुक्तिर्विशेषणत्वेक्रियत्वत्कालीननेष्टफलहानिरितिसाकांक्ष
मिति॥ अतएवापराधाभावाद्दाधोदानेनधानेरपीत्याहत्यागीश्वरः॥ ॥आधिसीमाविनिक्षेपदहनबालधनैर्विना॥ न
त्वोपनिधिराज्ञस्त्रीश्रोत्रियाणांधनेनरपि॥ भोग्यार्थेभोगार्थमेवाधीकरणाद्रुपेक्षायामपिनस्वामिनोपराधःशेष्याधी
स्वाम्यनुमतिमंतरेणभोक्तुमपराधात्। शयमाधादाय तुमवोपेक्षापनिः॥ ज्ञलबालवोस्त्वत्तोज्ञेदोपेक्षा॥ उप
निध्यापनिक्षेपाराधिर्भुक्तःप्रतिषिद्धत्वात्नदतिक्रमश्चोपनिक्षेपपरूपनिधातुश्चसोदयनस्तुल्यामाद्रुपेक्षा॥ राज्ञेन
कराज्ञकार्यंस्यात्तदस्त्रीणामप्राप्तव्यवहारभिज्ञत्वाभावात्श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारश्चोनसमानेन
नत्वक्तमानुदानव्यसनत्वेनतिसर्वत्रसत्यथायथमपराधविशेषसमाधानसहकृतादस्माद्दचनादत्रकदाचि
न्नष्टेषचयहानिरपिभवतीत्यर्थः। अतएवाध्यादिभोगेदंडमधिकमाहसएव॥ आध्यादीनांविहतोरधानि

नेदापर्यवधनो। दंडश्चनत्तमंगजेशत्रुत्यंपश्यमथापिवा॥ननुतप्रमाणेवविचचियाम॥ ॐचिदन्यत्वापिनृषकलहान्यपवा
दामनुनोक्तः॥ समीत्याभुज्यमानानिननश्यंतिकदाचन॥धेनुरुशवहनेनश्चायश्चदम्यःपयुज्यंते।दम्यादमनायेयःप्र
युज्यते॥मनुनारदः॥आधिःसीमाबालदायनर्णेक्षेपापनिधिःस्त्रियः॥राजस्वेश्रोत्रियस्वं चवनभोगेनुप्रणश्यति।नारदः
अनाहितेन्यस्तेनस्मर्तव्यावर्षसंख्यया॥अप्रत्यर्पणंचयद्भुक्तंनिक्षेपापनिधिस्त्रियः॥अन्याहितमेकवाहितमन्यत्र
पुनराहितं॥वल्लावर्षभगजादिवल्लावर्षभंनस्मापितं॥इतरत्यासंधं॥वहस्पतिः॥पुत्रिकेस्त्रीपुरुषासिद्धादर्षरो
नमंशयः॥अनिवृतेनसषिंडेत्वेमकुत्यान्नोनसिध्यति॥अस्वामिनाकृतंयद्भुक्तंगृहक्षेत्रान्नपणादिकं॥ॐवृद्धुधुमकुत्य
स्यनृतेश्रोगनहीयते॥विवादात्श्रोत्रियंभुक्त्वाराजाभोग्यंदशंवच॥ॐदीर्घकालंनृपतिकालेनतथैसिध्यतनश्यति॥चिनाप
नयनंचपुंच॥बालश्रोत्रियविंतेचप्रातेचपितृतःक्रमात्॥नोपभोगबलंकार्यंमाहुः नोपेतकर्मतेनवा॥पशुस्त्रीपुरु
षादीनामितिधर्मोव्यवस्थितः॥भागेनकृत्वायत्नमाणत्वेननादृष्टेनवृत्यर्थः॥गौतमः॥अप्रवृत्तोपभोगंवृधनंदशव
र्षाणिकेपरःमनिधीभालुनेश्रोत्रियमब्रह्मजिनगजपुरुषेः॥पशुपुरुषस्त्रीणामननिधिभागःअनिभोगनहानिरेवत्यर्थः॥
कात्यायनः॥स्वजातिभिर्वोधेश्वश्रुकंयत्स्वजनैर्लभा॥भोगानत्वन्यसिधिःस्याद्भोगमन्येषुकन्यत्वेतु॥अन्येषुसे
बंधनेषु॥सर्वत्रोपभोगेसकृत्यत्लाद्यनुरोधनस्त्रीलादरुपदाहुनाःसंभवान्नभोगस्यान्यथापपन्नस्यस्वत्वहेतु
कत्वनाद्यासत्वसाधकत्वनीय्युपचयहानिहेतुत्वमितिनात्यर्थं॥ॐचिदेकदेशोपभोगेनसमस्तसिधिमाहबृह
स्पतिः॥यत्रैकशासनेनाममक्षेत्रारामाश्चवेलयिना॥एकदेशोपभोगेपिसर्वेषांतेनसाधितं॥ॐभोगेनात्रैव
ॐभागेपसंख्यात्रोक्तं॥ भागमपिबलेनैवमुक्तिलोकाविपर्ययेनो॥इत्यस्यायमपवादः॥एकशासनमृषवाद्देवुक्तिवि
उपभोगेपिशासनाबृद्धभोगस्थानेपतत्वान्नप्रत्येकंभोगापेक्षेत्याशयः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ विछिन्नभोगः
निर्णीयोपायमाह॥बृहस्पतिः॥छिन्नभोगेगृहेक्षेत्रेसंदिग्धेयत्नतायते॥लेख्येनभोगविद्विर्वासाक्षिभिःसुधिमाहरेत्॥नामघा
गमसंख्याकालदिग्भागमेवच॥भोगछेदनिमित्तंचयेविदुस्तत्रसाक्षिणः॥तदुत्पन्नाश्चसामंतायेन्यःदेशेव्यवस्थिताः॥मौलास्ते
सुसमुद्दिष्टाप्रष्टव्याकार्यानिर्णये॥अदुष्टालेखसुयद्भुक्तंसंदिग्धेसमदृष्टयः॥तत्प्रमाणंप्रकर्तव्यमिवंधर्मोनहीयते॥स्थावरेषुतथास्त्री
तलाभभोगप्रमाधनं॥प्रमाणहीनवादेतुनिर्देश्याद्दिविकीर्त्तिते॥ ॥सीमाविवादनिर्णयएतत्पर्यवेदिवक्ष्यामः॥एवंभुक्तिर्निरू
पिता॥युक्तिस्वरूपमाह॥कात्यायनः॥लिंगोद्देशस्तुयुक्तिः स्यादिति॥लिंगस्यात्रिर्देत्वाव्यभिचारिणउक्तान्हस्तलवादेरुद्देशोनिश्चयः
तेनचात्रिदत्वाद्यनुमानं॥यद्यपिभुक्तिरपिनिरंतरत्वानिगकोशवादिप्रागुक्तविशेषणोपहितानुमानेविधयार्थापत्तिविधयावा ५१

साधिकेयंतिनत्रापिलक्षणमिदमतिप्रसक्तमेववक्ष्यमाणचोदनाअप्रतिकालेपितथाप्रमत्तसिधिबलाद्भोक्तृषवत्तद्विन्नलिंगोद्दे
शत्ववयुक्तिरूपेलक्षणेलक्ष्ये॥अनपवत्तत्वहेतुरुक्तोनदृशंमेवाहनादरः॥असाक्षिप्रत्ययात्सल्यषद्विवादाःप्रकीर्तिताः॥लक्षणा
त्येवमाक्षिप्तेनपुनरुक्तमाहुर्मनीषिणः॥उक्तोहस्तोग्निदंडोत्रयःशस्त्रपाणिश्चघातकः॥कुशाकाशिग्रहीतश्चयुगपत्त्रारदारिकः॥
कुहालपाणिर्विज्ञेयःमनुभेनामसीपगः॥तथाकुठारहस्तश्चवनश्छेत्तापकीर्तितः॥समीपगइत्यत्रापिसंबध्यते॥तच्चावि
नाभावापादकविशेषणोक्तंगपलक्षणं॥प्रत्यक्षिविज्ञेयादंडपारुष्यकृन्नरः॥असाक्षिप्रत्ययात्सल्यंपारुष्यंतुपरीक्षणं॥
साक्षित्वंसाक्षिकार्यंचप्रत्यक्षाविज्ञेःप्राणिनाकःसवज्ञाभिःदि॥पारुष्यंवाक्यारूपंतुपरीक्षणंसाक्षिगंवेपणं॥यद्यपिनत्रापिगतिक
दानादिश्रवणंप्रत्यक्षाविज्ञेःसंभवतिं॥तथापिप्रत्यक्षमप्रवृत्त्याहिनिश्चयायायमात्यादेयंपतिध्येयं॥ग्रामवलिर्विप्रोनोकृशाकाशि
ग्रहणादुपारदारिकः॥उल्काहस्तोग्निदंडःशस्त्रपाणिर्घातकोलोप्रहस्तश्चोरोकुशाकाशिग्रहणादिति।स्त्रीसंग्रहणेवक्ष्य
माणानामन्येषामपिचिह्नानामुपलक्षणं॥लोभेनैवंयोमानंवमु॥ॐहस्पतिः॥असाक्षिकेचिरकृतेपरुछेदुनरसाक्षिणः
शपथेश्चोत्पन्नेतुयुक्तीनउपधोवाप्रयोजयेत्॥उपधायुक्तिरितिकल्पतरोः॥शफथाभ्युन्नानमन्यथासिधयुक्तसावेज्ञयम
तएवनारदः॥युक्तिरप्यसमाथोक्तःशपथंरेवसमर्दयेत्॥अदेयंनपीडयेत्॥पराजयेतियाज्ञवल्क्यादिभिर्युक्तः॥चोदनाअ
प्रतिकालस्मरुपंतुचोदनायाधनदानादिविषयकंप्रेरणायाअप्रतिकालोप्रतिषेधः॥सापिपत्यक्षयक्रमणादिभिसंबंधीन
स्त्रायाद्यमानतयानिगकृथादनिगकरणादम्यस्यानेनसंबंधस्त्वर्थापत्तिविषयः॥नुमानविधयावाकरणादिभिसंबंधसाधयन्नभवतिप्रमाणीह
दमेवाभिप्रेत्याहकात्यायनः॥अर्थिनाभ्यर्थितोयस्मैविधानेनप्रयोजयेत॥विचतुःपंचकृत्वोवापरतस्तद्गणीप्सवेत॥नारदोपिअसंभाव्यं
वीक्ष्यमाणोपिप्रतिहन्यानतद्वचः॥विःचतुःपंचकृत्वोवापरतोर्थेनदाप्यते॥परतस्तद्गृधेः॥चोदनाअप्रतिकालस्यशीलादिप्रयुक्तस्यापि
संभवात्सुकृत्यादिसंहरकार्यपक्षमाहः॥नारदः॥चोदनाप्रतिकालंचयुक्तिरेवसमाधयेत्॥देशकालार्थसंबंधपरिमाणक्रियादिभिः॥अ
तएवतस्यविषयमाह॥सएव॥प्रमादाश्चानिनोयत्रनश्यंतिह्यंनसाक्षिणः॥अर्थेवाथप्रकृतेवादीनवीकल्पिविधोविधिः॥चोदनाप्रति
कालस्यसुयुक्तिलेशात्मकेचच॥नृतीयःशपथःप्रोक्तःसेरेवंसाधयेन्नरान॥कात्यायनः॥दानंप्रशंसनाभेदःसंप्रलोभक्रियाचया॥चि
नाप्तनयनस्त्रैवहेतवोह्यविभावकाः॥एषामन्यतमोयत्रवादिनासाक्षिनोभवेत॥मूलक्रियातुनश्यन्त्यास्त्रायिनोवादिनंप्रति॥दानंप्रशं
सनादानंप्रलापनाभेदः प्रलोभकश्चहस्मार्चिद्धाअन्यथाकरणं॥संप्रलोभक्रियाःसाक्षिसस्यादिभ्योलोभप्रदर्शनंक्रियाचयनयनंचिनयंगाप
नेएषामन्यतमोहिनृयत्रवादिनाप्रतिवादिनाधर्मणादेरुपरिभाविनःप्रमाणेनसाधितोभवेत्तदामूलक्रियाकरणापहरणादिदूषणदुष
रिसिद्धेत्रै॥एषांतदविनाभावादितिभावः॥एवंसाक्षिलेख्यभुक्तिरूपंत्रिविधंमानुषंप्रमाणंनिरूपितं॥अन्यदिव्यान्व्यख्येते॥तत्रादिव्यंनाम
मानुषप्रमाणाभावएवंनिर्णीयकैर्नदुच्यते॥यत्तुस्मृतिःतत्रैव॥एवकारस्त्रेअपिशब्देदत्वामानुषप्रमाणसत्वेपिवादियोगीकारस्त

प्रायश्चित्तं चरेन्नित्यं ब्रह्मघ्नस्तत्समो भवेत्॥ एवमन्यत्समाधिं वेदविद्यान्यत्नमभिति वदतां यात्तवल्क्येन प्रमाणहीनेऽवेदतानिर्दोषादोषिकी
क्रियेति वदतां हस्तिनाचश्वक्रियत्वस्य समर्थनात्॥ तथा मदेयदिति नारदेनापि मानुषप्रमाणा सत्वेऽवेदिस्यस्थविधानात्॥ नवेद्वह
स्यानिः॥ दिव्यमेदानाह॥ धर्मोग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तथैवच॥ धर्मशास्त्रमतं मानुषप्रमाणकं॥ अष्टमंफलमित्युक्तं नवमेधर्म
तेनथा॥ दिव्यान्येतानि समर्थीनिनिर्दिष्टानि स्वयंभुवेति॥ नारदः॥ युक्तिरेषत्र समर्थासुशपथैरेन मर्दयेत्॥ अर्थेकालबलापेक्षमस्यवृक्ष
कृतादिभिः॥ धर्मोग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तथैवच॥ उक्तान्येतानिदिव्यानिविशुध्यर्थंमहात्मभिः॥ तदिर्थेधर्मेणयुक्तोपरीक्षेद्धर्म
ज्ञान्नरो॥ लोकानिनारदेनेहमन्यान्नविशुध्यर्थइति॥ अर्थेसंदेहेतुत्वेसिसाधयिषितार्थस्यान्यत्वमहत्वानुरूपमित्यर्थः॥
सर्वेषामपिशपथानांमानुषप्रमाणानांवाक्षणविनिर्णायकत्वेनादिव्यत्वात्कथंदिव्यानिनवेत्यभिधानं॥ तथाचव्यासः॥ नचदिव्येनामनुष्या
णांविवादानामपक्षप्रवेशोलोहधारणमिष्टंतत्प्रदानमन्यच्चशपथानकारयेदिति॥ नाऽशपथाधानाहहस्तिनः॥ सत्यवाहनशस्त्राणि
गोबीजकनकानिच॥ देवब्राह्मणपादाश्चपुत्रदाराश्चिरासिच॥ एतेनचशपथाः प्रोक्ताःस्वल्पार्थेसत्कराःस्मृतिः॥ नारदोपि॥ सत्यवाहनशस्त्र
गोबीजकनकानिच॥ देवब्राह्मणपादाश्चपुत्रदाराश्चिरासिच॥ एतेनचशपथाः प्रोक्ताःस्वल्पार्थेसत्कराःस्मृतिः॥ नारदोपि॥ सत्यवाहनश
स्त्रगोबीजकनकानिच॥ देवब्राह्मणपादाश्चपुत्रदाराश्चिरासिच॥ एतेनचशपथाः प्रोक्ताःस्वल्पार्थेसत्कराःस्मृतिः॥ नारदोपि॥ सत्यवाहन
शस

त्यर्थः। वस्त्रादिविषयविक्रेतृनन्यमूल्यद्रव्यपरिमाणमाह्यं॥ वृद्धस्मृतिरपि॥ विंशं सहस्रं स्वपदं नयोक्तेन चतुर्गुणान्॥ विभागानं च सलिलमर्धदेयाधवः सदा॥ धनुःशतानि भिक्षोगे तु दानव्यस्य प्रमाणकः॥ त्रिंशतानं तु लोदद्या कोशाश्चैवतदर्धके॥ शतत्रितयपञ्चकं च दानव्यं धर्मशोधने॥ गोचरस्यप्रदानव्यं सद्यः कालाबलङ्कनं॥ एषासंख्या निरूप्यानां मध्यमानां हिगुणास्मृता॥ चतुर्गुणान्तमानं च कन्यनीयापरीक्षकं रितिधर्मशोधने॥ धर्मज्ञैर्दिव्यनशोधने॥ निरूपणं त्रिगुणं धर्मिभिः मध्यमलक्षणमुक्तमलक्षेत्रेषु॥ यत्तु॥ नारदस्तार्थेरत्कालनविषमं तुलोन्मथानयाज्ञवल्क्यवचनेनन्यमध्यमानमपुरुषविषयं। यत्तु महस्रं तृधदंदद्यात्सहस्रार्धेनथायसं॥ अर्धस्यार्थेनुसलिलनस्यार्धं तुविषंस्मृतमिति॥ यत्रिनामहवचनेनद्यमाल्यद्रव्यापहारेषानित्यं भवतिनहिषयं॥ ॥ एतत्तेयसाहसविषयंदण्डापेक्षंवत्॥ कात्यायनः॥ दण्ड्यापेक्षंतोयत्रप्रमाणेनत्रकल्प्यते॥ स्तेयसाहसयोर्दिव्येस्वल्पेऽर्थेप्रदापयेत्। सर्वत्रप्रमाणंतुज्ञात्वाहेमप्रकल्प्य
व्य
येत्॥ हेमप्रमाणयुक्तेदादिव्यप्रयोजयेत्। ज्ञात्वासंख्यास्त्रवर्णानांशतनाशविधंस्मृतं॥ आर्द्रांतिसुविनाशेषदद्या
च्चैवद्रुनाशनं॥ पञ्चाशोऽशलंदेयश्चत्रांशतिविधंतदं॥ विंशद्दशविनाशेतुकोशपानंविधीयते॥ पञ्चाधिकस्यवर्णानां
शतदंडोधर्म्यमनेद्रुलाः॥ तनोधोर्धविनाशेहिसर्शेतुपूर्वादिमुल्लकान्॥ तनोधोर्धविनाशेतुलौकिकस्यक्रियास्मृता॥
एवंविचारयन्नरोजाधर्मार्थीप्रयोनहीयतेहृति॥ अत्रस्रवर्णशब्दः॥ षोडशमाषात्मकः॥ नाशोपलक्षणं॥ विंशद्दशविनाशेविंशतबोदशानांवित्यर्थः॥ विंशद्दशविनाशेविंशद्दिनाशनमितिस्मृतिश्चेद्दिकाया। पञ्चाधिकस्यपञ्चस्योधर्म्यकल्यपदप्रभूतेरितियावत्। तदर्धोर्धस्यस्रवर्णधर्मप्रभूतेः॥ ततोर्धोर्धस्यअष्टमाषानुस्रवर्णोर्धप्रभूतेः॥ ततोर्धोर्धस्यविनाशेत्रार्धसप्तमाषानुस्रवर्णोधप्रभूतेर्विनाशे॥ लौकिकाश्चक्रियाः॥ अपञ्चकेवलदशगुणाद्रव्यनाशेभविष्यतीत्यादिकाः॥ दशाद्यूनेमाषेनाशपथसंश्रयार्थः॥ अनएवाहविष्णुः॥ संवेद्यवार्थज्ञानेषुमूल्येकेनकर्मक्रियतत्र॥ तत्रचक्रूष्णलोनेश्रुद्दुवाकरंशापयत॥ हिक्रूष्णलोमनिलकरं॥ त्रिरूक्ष्णलोमनेजलकरंश्चतुःक्रूष्णलोनेस्रवर्णेकरं॥
पंचक्रूष्णलोनसीरोधर्मकरं॥ तत्रस्रवर्णोधीनेकोशोदंयःश्रुद्रस्यतनःपरंयथोद्दनुद्यदाय्युदकंविषाणामन्य
नर्मद्दिगुणार्थंयथाभिहितासंक्रियं॥ वैश्यस्यत्रिगुणंक्षत्रियस्यकोशवंज्ञेचतुर्गुणंब्राह्मणस्यकोशदद्यात्॥ अन्यत्रागमिकालसमृद्धानेधुनक्रियातः कोशस्तुनब्राह्मणसीरोद्रुतमहीकरंभवशापयेत्। प्राक्शूद्रोदोषस्त्वस्यार्थं
दिव्यानामन्यतममवकारयेत्॥ सत्कृप्रथितत्वसचरितनमहत्यर्थेषीतासीरोधृतमहीकरंलांगलोद्धृतलोष्टहस्तमित्यर्थः॥ द्रुनयहणमधिकशोपनिवृत्यर्थंशापेनृविशेषमाहमनुः॥ सत्येनशापयेद्विप्रंक्षत्रियंवाहनायुधैः॥ ५३

गोबीजकांचनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैरिति॥ यत्राहमथापन्नवीस्यांनदासत्यामिधानधर्मोमममनिष्फलः स्यादिनिशपथकारणेब्राह्मणेवाचयेत॥ तत्रक्षत्रियादीनांवाहनादीनिनिष्फलानिस्युरित्यर्थः॥ पादस्यार्धादीनांविंशोपलस्यत्रेतरद्विजेनः॥ निष्कंतुसत्यवचनेहिनिष्कपादलंभूतं॥ ऊनत्रिकंतुयुष्मत्कोशपानमनःपरमिति॥ अत्रनिष्कशब्देनरूपंचतुर्यो
गेमुद्रामुद्रितःप्रतिपाद्यते॥ रूपंचैदेशतत्रापिनिष्कव्यवहारात्॥ तुमनूक्तेनिष्कः॥ तस्यराज्ञतपलात्मकत्वेनमूलकोचनकपादधिकत्वात्॥ तत्रसत्यवचनविधोचतुर्गुणंर्थंब्राह्मण्यस्यनिर्विरोधःस्यात्॥ दिव्यदेशेचमनूक्तेआत्म्यपरिमाणं॥
आत्मेतिहृदयस्थानिराहः॥ संख्याशास्त्रिरज्जोमूलामनुनामुदाहृता॥ कार्षापणोनासादिव्यानियोज्याविनयंतथेति॥
संख्यापरिमाणंरश्मिरज्जोमूलाच्यसंहमवादिका॥ विनयेदेडे॥ तत्त्वपरिमाणंप्रतिज्ञापूर्वकंमुनिराह॥ कोकुसंख्यवहारार्थंयाःसंज्ञाःपथिनाभुवि॥ ताम्ररूप्यस्रवर्णानांताःप्रवक्ष्याम्यशेषतः॥ जालांतरगतेभानौयत्सूक्ष्मंदृश्यतेरजः॥ प्रथमंतत्प्रमाणा——सरेणुंप्रचक्षते॥ व्यसरेणवोष्टौविज्ञेयालिक्षकापरिणामतः॥ तारराजसर्षपलिक्षास्तत्रयोगोरसर्षपः॥ सर्षपाःषड्यवोमध्यस्त्रियवनूत्लक्रूष्णलं॥ पंचक्रूष्णलकामाषस्तेस्रवर्णेसुषोडशाः॥ पलंस्रवर्णाश्चत्वारःपलानिधरणंदशौ॥ द्वेक्रूष्णलेसमधृतेविज्ञेयोरौप्यमाषकः॥ तेषोडशाःस्याद्धरणंपुराणश्चेवराजतः॥ धरणानिदशज्ञेयःशतमानंसुराजतः॥ कार्षापणस्तुविज्ञेयःकार्षिकस्तान्त्रिकःपणः॥ चतुःसौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तुप्रमाणतइति
अत्रतामरूप्यस्रवर्णानामितिनाम्नरूप्यैरित्यनेनाकृत्रयोगाननुक्रमःप्रदर्शनार्थः॥ पलानिधरणेदशत्यनेस्रवर्णपरिमाणंभिधानं॥ चतुःसौवर्णिकोनिष्कइत्युक्तेरूप्यपरिमाणंभिधानं॥ अवशिष्टेननामपरिमाणाभिधानं॥ ज्ञात्वोत्तरंप्रविक्षेत्सूर्यरश्मीयत्सूक्ष्मंरजोदृश्यतेतज्जसरेणुसंज्ञकंअष्टौच्यसरेणवोलीक्षाराजसर्षपः॥ त्रयोराजसर्षपाःगौरसर्षपः॥ षड्गौरसर्षपामध्यमायवोनसूक्ष्मेनस्थूलमितिः॥ मध्यमयवस्यपरिमाणमुक्तंमितिशब्दार्थः॥ मध्यशब्दःपादपूरणार्थः॥ तथाचसप्तपूर्णयवपरिमाणमुक्तंमितिमनुभाष्ये॥ त्रयोयवाःकृष्णलः॥ माषःपञ्चकृष्णलानि॥ स्रवर्णाःशोडशमाषाः॥ पलंस्रवर्णाश्चत्वारः॥ धरणेदशपलानि॥ रूप्यमाषोद्वेकृष्णले॥ राजतस्यधरणेशोडशरूप्यमाषाः॥ अस्यचपुराणइतिसंज्ञानरः॥ राजतशतमानंराजतः॥ दशधरणानिराजतपलासंज्ञास्यस्यभवति॥ शतमानंतुदशभिर्धरणैः॥ पलंभवतीतियाज्ञवल्क्यस्मरणात्॥ पूर्वोक्तस्रवर्णचतुष्टयपरिमितिएकोराजतोनिष्कः॥ कार्षिकःकार्षसंमितःताम्रिकस्ताम्रविकारःकार्षापणः॥ विज्ञ

यः। पण इति चसंज्ञाभ्यस्यैव विज्ञेयस्यर्थः॥ चशब्दो अध्याहार्यः॥ अनयैव वृद्धस्मृतिः॥ नक्षकर्षवर्णाश्चत्वारः कार्षिकः स्मार्तिकः पणः॥ ताम्रकर्षकृतामुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः। मणवश्चाद्रिकाधारणाश्चत्वारस्तुधानकः। ताहादशकवर्णसुदीनाराख्यः सगवनुदृतिः॥ कर्षपलश्चतुर्थांशः। निशाउशाक्षः॥ कर्षस्त्रीपलेकर्षश्चतुरथमित्यमरसिंहेनाभिधानात्॥ तमाषाधिष्ठा उशाक्षकर्षइतिचसंज्ञेत्यर्थः। तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपारमाणचचनत्वमित्यवगम्यते॥ याज्ञवल्क्यः॥ पलेविकृष्यमाहः। पलसुवर्णाश्चत्वारः पंचाधापिपलीर्तिता इति॥ तस्यचतुर्थांशोविंशतिमाषाः तनुपरिमिताः कार्षापणः॥ अनयैवकात्यायनः॥ माषोविंशतिभागस्तुज्ञेयः कार्षापणस्यतु॥ कार्किणीतुचतुर्भागोमाषकस्यपणस्यचेति। राज्ञतापिकार्षापणस्त्रीत्याहनारदः। कार्षापणोदक्षिणस्यांदिशिगोरूप्यवर्तनेइति। व्यासस्तु॥ निष्कस्यप्रमाणमाह॥ पलान्यष्टौसुवर्णस्तुनिष्कश्चतुरस्रएवसः॥ एतन्निष्कप्रमाणंतुव्यासेनपरिकीर्तितमिति॥ वर्णभेदेनदिव्यव्यवस्थामाहनारदः॥ आत्मनश्चैवदेहेयः क्षत्रियस्यकुतोजनः। वैश्यस्यसलिलेदेयंशूद्रस्यविषमेवतु॥ साधारणस्तुसमस्तानांकोशःप्रोक्तोमनीषिभिः॥ विषेविनाब्राह्मणस्यसर्वेषांवातुल्यस्मृताइति॥ अनित्येचैवव्यवस्थाराज्ञस्त्रियांघृतेविशेषेणैवान्यत्रापिवेत्यनेनचैवहिनाम॥ इतिकात्यायनस्मरणात्। व्यवस्थापकेचैवाविशेषादिनाव्यवस्थापनीयं॥ तदाहनारदः॥ क्रूरोचौरोमलहीनोपरिनश्चादिर्गतोनरः। बालस्त्रीवृद्धातुरस्त्रीश्चपरीक्षेतघटंसदा। स्त्रीणांतुनविषंप्रोक्तंनचापिसलिलंस्मृतं॥ घटकोशादिभिस्तासामेतन्मलंविचारयेत॥ नानानीतेर्यथाधिस्यात्तद्विषंपिततंगुणैः॥ चिरंयथाकुनखादीनांनाशंनिकर्षमविधीयते॥ नमज्जनीयास्त्रीबालवृद्धमशास्त्रविचक्षणैः॥ गुणिगणैर्यत्रचद्धास्युःपुमांसोयत्रचदुर्बलाः॥ निरुत्साहान्व्याधिकृष्टान्नानीतीर्थानिमज्जयेत्। सचास्त्रीयंतेमज्जेत्सत्यप्राणाहिनस्यतः॥ साहसंत्यागयानांनेनान्येवंनायंतेमज्जयेत्। नचापिहारयेदग्निंनविषंविशोधयेत्॥ याज्ञवल्क्यः॥ तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपंगुब्राह्मणगुणिनाम्। अग्निर्जलेविशुद्ध्यर्थंवासमंविषमत्यजेति। स्त्रीमात्रज्ञातिव्यवस्थाविशेषानाहरणः॥ बालवृद्धाद्यशवर्णज्ञातिविशेषानादरणः॥ वृद्धोअङ्गीतिकावरः॥ अंधोनवधिरःकलःपंगुःपादविकृद्वलः॥ ब्राह्मणोज्ञातिमात्रेण॥ रोगीव्याधितःतेषांशोधनार्थेसर्वदिव्यसाधारणंसमंगृहीत्वाशीघ्रंचत्रेवशारेवपुरस्त्रीदीनासर्वदिव्यप्रसक्तौतुवर्तनियम्यतेनानुसर्वकालेस्त्रीणांतु

लानियमःकोशादिविधानात्॥ अग्निःफालस्तप्तमाषश्चक्षत्रियस्य। जलंसर्ववैश्यस्य। श्ववाघटार्थशूद्रस्यविषस्यसंप्रयवा उक्तप्रमाणलक्षणाभवतीत्यर्थः। ब्राह्मणस्यतुल्यविधानात्। शूद्रस्यविषविधानात्। अग्निर्जलेवेतिक्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते॥ अनयैवपितामहः॥ ब्राह्मणस्यथरोदयःक्षत्रियस्यदृताशनः। वैश्यस्यसलिलंप्रोक्तंविषंशूद्रस्यदापयेदिति॥ कात्यायनोपि॥ नलोहहस्तिनिनाग्निःसलिलेनोवुसंविना॥ मंत्रयागविहीनेचविषंदद्यान्न संशयः॥ नंदुर्लभानियुक्तौनवर्तिनंमुखेरागिणीमिति। ब्रह्मनिरूपेणाब्रह्मतादिनियमस्थं॥ हारीतोपि॥ कृष्णिनावज्रयेदग्निंसलिलंश्वासकासिनां॥ पित्तश्लेष्मवतांनित्यंविषंचपरिवर्जयेत इति॥ विष्णुरपि॥ नश्लेष्मकारिणांव्याधिनानीरुणांश्वासकासिकानामेवंविनामुदकंहेमंतशिशिरयोश्चरेत्॥ पिनामहोपि॥ कृष्णीनावज्रयेदग्निंसलिलंश्वासकासिनां॥ पित्तश्लेष्मवतांनित्यंविषंतुपरिवर्जयेत। मद्यपस्त्रीव्यसनिनांकितवानांतथैवच॥ काशःपाण्डुनैदानव्याधेश्चनासिकस्यचेति। यतुषितानामहेनोक्तं। सर्ववर्णानांव्याधितानांनपसिद्धं॥ स्त्रीणांचनसंबहिर्व्यवदिधर्मस्त्रैवश्यनइति॥ तुलेनरविषंनदिनिकेचिन्नतदयुक्तं॥ धटकोशादिभिस्तासामेतन्मलंविचारयेदितिपूर्वोक्तादत्तनारदवचनेनस्त्रीणांकोशादिविधानात्। नदण्ड्यंवृद्धविषयमित्युक्तंविद्यारण्यस्त्रीपादः॥ विज्ञानेश्वरश्चाचार्येण॥ पुंस्त्रियोर्विवादेरुच्चावान्यनरःकुर्यादित्यनेननपक्षेस्त्रीणामपिदिव्यप्रसंकोपुरुषस्यवादिव्यनस्त्रीणामित्यनेनपरामर्शादं। अन्यथासंख्यातानास्यादिव्यनिषेधश्चकोशादिभिस्तासामेतन्मलंविचारयेदितिव्यनेनविरोधःस्यादितिप्राहुः॥ कात्यायनः॥ गोरक्षकानवाणिजकोमलयाकारुकुत्रीलवान्। प्रिष्यान्त्वाधेर्षिकोश्चवेश्यहत्यैश्चवृद्धहिंसानु॥ कालिकापुराणेपि॥ वर्णोन्त्यस्यसदादेयंमाषकंनक्षहंमज्जति॥ वर्णोनामंत्यः प्रत्येतःतस्येत्यर्थः॥ नारदोपि॥ महापरापराधेनिर्धर्मेकृतघ्नेस्त्रीवकुत्सिते॥ नास्तिकेदृष्टदोषेचशपानांनेवविज्ञेयेदृढा॥ कात्यायनोपि॥ मानापितापिहिंजगुरुवृध्यस्त्रीबालघातिनां॥ महापातकयुक्तानांनास्तिकानांविशेषतः॥ लिंगिनांव्रतदानांचमंत्रयागक्रियाविदां॥ वर्णसंकरजातानांपाषण्डाश्रमवर्तिनां॥ एतेचवचनाभियोगपुनिर्देशेचवैष्णवाःतेन॥ दिव्यप्रकल्पयेल्लेखराजाधर्मपरायणः॥ एतेरवधियुक्तानांसाधूनांदिव्यमर्हति। नसंतिसाधवोयत्रनत्रशोध्याःसकेनरैरिति॥ साधूनांदिव्यमर्हतीति। राज्ञाकल्पयेत्तमितिविशेषः॥ प्रतिनिधिद्वारातेषांदिव्यकारणमाहनिदृढायेतुमाहुरसएव॥ महापातकयुक्तेषुनास्तिकेषुविशेषतः॥ नदण्ड्यंतेषुदिव्येतुपाषण्डासुरतोहरुः॥ यएषांपरेषुदिव्याधिकारेनेत्याहनिषयत्नेनतः॥ नारयेत्सज्जनेस्तानिनाभि

शस्तेत्यर्थः॥नारायणनृसिंहेति॥नारायणनृसिंहाभ्यां यत्॥अग्निशौचधनप्राप्तिनिधिद्वारशौचधनमकारयित्वा नत्यर्थः॥यतेर्नत्वेनोक्तं
असम्बन्धाच्च मदासन्नोत्सन्नोपपत्तिकारणं॥प्राप्तिलिप्सयप्रमृतानामिच्छयानुगमि॥अनतश्रमिश्रविहितानि संशय
तिपत्तिविहितानि॥तेनानियुक्तानामधूनामुपवेशनत्यर्थः॥तत्रमिश्रानिमंपक्षदानीति इतिसम्प्रतिनत्वमाधुनाप्रत्यक्ष
मर्थ्यप्राप्तिनिधिमप्युपलभानानिषेधवेम॥कालदशाविशेषनृपत्वायुक्तंपकल्पयत॥अन्यत्रनद्वारपरिहार्यविधिरवविषयेश
सामर्थ्यात्सावसवेणविषयविशेषमाह॥गान्धर्वसिंधर्वविप्रवेकस्थेनार्थनियोगेनत॥नविषेऽब्राह्मणेदद्याद्विषेवर्णा
नेरस्मृतेकोशातंडुलधमासुधमसेभवेमवच॥पुत्रदशमादिशयथानुसवृत्तेणप्रयोजयेतेइति॥अथदिव्यकालः॥तत्र
पितामह॥योयस्यविहितोकालोविधियेस्यचयोयथा॥तेप्रवक्ष्यामितत्तेनुनादिनुश्चवत्सरे॥चैत्रेमासेगिरेश्चै
वेशाखश्चनृपेवच॥तेनसाधारणामासादिव्यानामविशेषितः॥धर्दःसर्वेषुकल्पेषुकालोवानविधिरुच्यते॥आषाढ़ि
ज्ञिरहमंतवर्षासुकार्तिके॥तिनःप्रारङ्भेचसलिलेहमंतेज्ञिशिरेतथा॥विष्णुरपि॥स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थे
शिणीनतुलादेयानवानियोयानकृष्णसमर्थलोहकारायाममिन्द्रियःप्रारङ्भेप्रयोज्यश्चनकृष्णेचनिकर्मणिब्राह्मण
नांविषेदेयंप्राह्यपिच॥नस्त्रियिकानांन्याध्यादितानांनाभिरुणांचासमकामिनामपवृजीविनामुदकंहेमंतज्ञिशिरयोश्च
ति॥हेमंतनिषेधाःचैषापमासविषयत्वनतुमार्गशीर्षविषयेण॥मार्गशीर्षस्यचृक्षोमार्गशीरइतिपूर्वोद्धाल्लुप्तितम
इत्वचनेनमकलदिव्यसाधारणतानाभिधानात्॥नारदोपि॥विचारयेधर्ममनिपुणेधर्मशास्त्रविशारदैः॥धर्ममेवर्तुकेषो
कंषडितेधर्दधारणं॥वर्षाकरुसमर्थवर्द्धहेमंतज्ञिशिरेतथा॥स्त्रीबालमलिनमित्युक्तंविषकालेतुवालेन॥नस्त्रीनेतायशुचिः
स्यान्तेष्वकालेप्रसूतिषु॥नदानेषुविषदद्यात्प्रयोजनेतुतत्तथा॥नापराह्णेनमध्यायेनमध्यान्हेकदाचनेति॥
मध्यान्हेदिव्यनिषेधोज्ञलव्यतिरिक्तविषयः॥अनतएवपितामहः॥दूरेवाह्नेनिरीक्षास्यात्दूरेवाह्नेचधर्दोभवेत्॥मध्या
न्हेनुजलंदद्यंधर्मतत्वमसंशितं॥दिवसस्यनुपूर्वाह्णेकोशादीधर्दीधर्यते॥रात्रौनृपश्चिमेयामेगविषेदेयंकशातिलंक्षमि
ति॥अथविशेषणेवषोक्तनिषेधात्॥मिंदूरवाबवषपरीक्षामात्रनिषेधाच्चदिव्यानरोमिहनरवधास्त्रविधिकरुचेति॥अ
तोयास्यायेनहरोमकूपसर्वेकमणिवज्रनखेतिदिव्यस्यनविषयं॥नत्र्याच्चेत्यादिषु॥सिंदूरंसमकरस्थेचज्रीचेत्यासमिनम
गौ॥मलमासेनकर्तव्यापरीक्षाज्ञत्रयकांक्षिणा॥नत्र्या॥रवौशुक्लेगुरौचैवनशुक्रेऽस्तंगतेनपुनः॥सिंदूरंस्याच्चरोचिनव
परिक्षाशस्यतेबुधैः॥नाष्टम्यांनचनदश्यांप्रायश्चित्तेनिरीक्षणं॥नपरिक्षाधिवासश्चशनिभौमदिनेभवेदिति॥रवि
शुक्लोगुरुश्चदिव्यशपथ्यनइतिशेषः॥नत्र्याचदीपिकायां॥नशुक्रोऽस्तेषुमेकंगुरुमहिनरवोऽन्यमासेषुमः—रवि

सु

शेमासेमल्लाख्येकुजशनिदिवसेजन्मनारंभेत्थ॥नाज्ञेनक्षत्रहीनंगुरुरविरजनीनाथतारात्रिशुद्धोघातःकार्यापरीक्षाहि
ननुचरशहीशेदयेशल्लक्षइति॥यद्यपिदिव्यवारविशेषविधानाभावस्तथापिज्ञाप्तिचागादित्यवारेदिव्यानिदानन्या
नीतिमितांक्षरार्थः॥अथादित्यदेशः॥तत्रपितामहः॥माऽऽरनिरुल्कायःप्रदेशेदेशेधर्दःसदा॥इंद्रस्थानेसभायांवा
वाराज्ञद्वारेचनुभस्थेइति॥धर्दस्यहणंदिव्यांतरस्याप्युपलक्षणं॥इंद्रस्थानेत्यहणंचप्रासंघदेवतायतनोनांतरस्याप्युप
लक्षणं॥अतएववादिव्यमात्रमुपकल्पयन्नारदः॥सभागज्ञकुलद्वारेदेवायतनचत्वरेइति॥विषयविशेषेणेंद्रस्थानादी
नांव्यवस्थामाह॥कात्यायनः॥इंद्रस्थानेऽभिशस्तानांमहापातकिनोनृणां॥नपुंसोहस्यवृत्तानांगजद्वारेप्रयोजयेत्
॥प्राप्तिलाभ्यप्रमृतानांदिव्यदेयंवचनुष्पथे॥अतोन्येषुतुकार्येषुसभामध्येविदुर्बुधाइति॥इंद्रस्थानेइंद्रध्वजपू
जस्थानेति॥दिव्येदशादिनादरेदिव्यविसंवदतीत्याह॥नारदः॥अदेशकालदत्तानिविहितोसत्कृतानिच॥व्यभिचरस
दर्थेषुकुर्वतीहनसंशयः॥वीसाहननिवासलसमाहुर्हिः॥ऊतानिनिजेनप्रदेशकृतानीतियावत्॥अनतएवपिता
महः॥प्रत्यक्षदोषयेदिव्यंराजावाधिकृतोपिवा॥ब्राह्मणानांशुनवर्तानप्रकृतीनांनथेचचेति॥ब्राह्मणानांप्रकृतयोग्या
त्मलिंगाव्यवस्थया॥अथदिव्यसाधारणविधिस्तत्रहेम्नातः॥लेखाकोधाछ्लासतावाप्रदमायोनिसाक्षिणःविधि
दत्तस्यदिव्यस्यनेमंदाज्ञायतेकविदिति॥विधिश्चपितामहेनदर्शितः॥दिव्येषुसर्वेकार्याणिमाहुर्विचक्षणसमाचेरन्॥अ
ध्वेरघुरथाध्वयुःसोपवासानपाज्ञया॥ततआचार्यहस्तेदूवाग्निविधानेनयथमंविशेत्॥वाद्यित्रनृत्यघोषैश्चगंधमाल्यानु
लेपनैः॥अभ्यर्चयेत्प्रज्वलितंहुत्वाघृताहुतीशतंबुधः॥ततोग्निहोत्रगवेनधर्मअग्निंवृदिव्यसमाविशत्॥सहितालोक्यपा
लश्चवरुणादिव्यमरुद्गणैः॥आवाह्यतंधर्दंधर्मपश्चादंगानिविन्यसेत्॥सर्वेकार्याणिमाधारणानिर्वचनसलदुर्घ्यो असाधारण
गिमामग्नीसंपादनानंतरमित्यर्थः॥धर्दस्यहणमंत्रादिव्यमात्रोपलक्षणं॥अग्निदिव्यइतिमंत्रलिंगादनंधर्माणां नि
दिव्यमात्रसामान्यस्य॥इमंमंत्रमविपिंकल्पेसर्वेदिव्येषुयोजयेत्॥आवाहनंचदेवानांतथैवपरिकल्पयेत्॥इत्युप
संहरनावेवाक्लाच॥अंगानिकानीत्याकांक्षायामाहवा॥इंद्रंपूर्वेतुदिग्भागेयमंतेशदक्षिणतआ॥वरुणंपश्चिमभा
गेकुबेरंचोत्तरेन्यसेत्॥अग्न्यादिलोकपालांश्चकोणभागेषुविन्यसेत्॥इंद्रःपितायमःश्रीमानरुणःस्यादेकपभः।
कुबेरस्मुकवणोमअग्निश्चैवसुवर्णभः॥तेषांवाहनकेतिनःश्यामावायुर्मृगःप्रशस्यते॥ईशानस्यभवेद्वृक्षःपश्चा
त्तोकस्तथोदिमान्॥इंद्रस्यदक्षिणेपार्श्वेचैवमृत्योर्यमस्यहु॥धरोध्रुवस्तथासोमआपश्चैवनलोनिलः॥प्रत्यूषश्चैव
प्रभासोष्टवसवोशेषकीर्तिताः॥देवेशशानयोर्मध्येऽदित्यानीतयेनत॥धानायेमांचमित्रश्चेवरुणोशोभग

स्थाः॥ इंद्रोविवस्वान्रुषाचपर्जन्योदशमःस्मृतः॥तानस्मद्ध्यानतोविघ्नाद्रक्षन्त्वाशुघन्यान्नघन्यजाः॥इत्येतेद्वादशादित्यानामभिः परिकीर्तिताः॥अस्मात्पृश्निमभागेनुरुद्राणांकादशाःस्मृताः॥वीरभद्रश्चशंभुश्चगिरिशश्चमहाद्युतिः॥अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकीचापराजितः॥भुवनाधीश्वरश्चैवकपाली विंशतिपतिः॥स्थाणुर्भवश्चत्रिनयनोरुद्राःस्युर्नामकर्मतः॥प्रेतशरक्षःमध्यशमाद्यास्थानप्रकल्पयेत्॥ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीचैवसत्तमा॥वाराहीचैवमाहेंद्रीचामुंडागणसंयुता॥निर्ऋतेरुद्रवर्गेतुगणेशायतनंविदुः॥वरुणस्यान्तरेभागेमरुतीस्थानमुच्यते॥गगनःस्पर्शनोवायुरनिलोमरुतःस्मृताः॥प्राणाःप्राणेशजीवाश्चमरुतोदशप्रकीर्तिताः॥ध्रुवस्यान्तरभागेतुदुर्गमाद्याहयेद्बुधः॥एतासांदेवतानांतुस्वनामन्यापूजनंविदुः॥धूपाद्यासनंधर्ममायदत्वाचाद्यादिकंक्रमात्॥अधोदिग्भश्चादंगानांगृहीतानमुपकल्पयेत्॥गंधादिकोनिवेद्यांतांयथिचर्यांप्रकल्पयेत्॥चतुर्दिक्षुतथाहोमःकर्तव्योवेदपारगैः॥आज्येनहविषाचैवसमिद्भिर्होमसाधनैः॥साविध्याप्रवणेनाथस्वाहांतेनैवतंमयेत्॥अंगानांदंडादिदुर्गानांतु॥अथोयुपकल्पनंचनकोडानुसमयेन॥तथाचित्रयोगकल्पनांबगतीगसहभावबाधाप्तेः॥किंतुपदार्थानुसमयेन॥तथाचदुर्गायैभूषणंदत्वाधर्मस्यैदादिदुर्गानांचर्गंधादिपर्यंतंचर्यंविप्रकल्पयेदितिशास्त्रार्थः॥प्रणवादिकांमुच्चार्यपुनः प्रणवंस्वाहांतंमूर्तिमुच्चार्यसामिद्राज्यचरुभिःप्रत्येकमष्टोत्तरशतंजुहुयात्॥अनुक्तसंख्यायत्रस्थानंतत्रशतमष्टोत्तरंस्मृतमितिस्मरणात्॥दिव्यार्थः॥होमानंतरंकर्तव्यंसएवाह॥यमर्थमभिधुनःस्यात्सिद्धिंचिंतानंतुपव्रजेत्॥मंत्रेणानेनसहितंतत्कार्यंचाग्निरोगतः॥मंत्रश्च॥आदित्यचंद्रावनिलोनलोचंद्रोभूमिरापोहृदयंयमश्च॥अहश्चरात्रिश्चउभेचसंध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति॥एतत्सर्वंपूर्वोक्तंकर्तव्यं॥तस्यप्रधानकालस्त्वाह्नं॥तथाचनारदः॥अहोरात्रोषितेस्नातःशुद्धवासःसमाहितः॥पूर्वोक्तंसर्वमेवैतद्दिव्यानांप्रदानमनुकीर्तितमिति॥एतच्चाद्विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकंकर्तव्यं॥तथाचनारदः॥प्राद्विवाकस्नातोविप्रोवेदवेदांगपारगः॥श्रुतवृत्तोपसंपन्नःशांतचित्तोविमत्सरः॥सत्यसंधःशुचिर्दक्षःसर्वप्राणिहितेरतः॥उषोवितेशुभेवासाःकृतदैवतानुधावनः॥सर्वेषांदेवतानांचपूजांकृत्वायथाविधि॥इतिकर्तुरुपवासादिकमाहा॥चिरात्रोषितोविनायेस्युरकरात्रोषितायथा॥नित्यंदेयानिदिव्यानिशुचयेसाद्वासमेइति॥यातवल्क्योपिसंक्षेपेणस्नानमाक्रम्यस्वयंदेवउपोषितेकारयेत्सर्वदिव्यानिनरुपब्राह्मणसन्निधाविति॥अत्रमूलोदयपदेनपूर्वाह्णएवमात्यः॥पूर्वाण्हेसर्वदिव्यानांप्रदानमनुकीर्तित

मितिनारदवचनानुरोधात्॥विरात्रैकरात्रवपक्षयोःशक्त्याकार्यंविषयभेदेनव्यवस्थाज्ञेया॥दिव्यप्रयोगानंतरंदक्षिणादानं॥उक्तेनविधिनादिव्यप्रयोगंकारयेन्नृपःराजःफलंवाप्तिपतामहः॥सद्भिःपरिवृतोराजाशुद्धिमेतीप्रपूजयेत्॥ऋत्विक्पुरोहिताचार्यादक्षिणाभिस्तुतोषयेत्॥एवंकारयितारंराजानंभुक्त्वाभोगान्मनोरमान्॥महतींकीर्तिमाप्नोतिअंत्यमूर्धायकल्पतइति॥अयंचविधिःसर्वेदिव्यसाधारणइत्याहसएव॥इमंमंत्रंविधिंकुर्वन्सर्वदिव्येषुयोजयेत्॥आवाहनंचदेवानांनंदेवपरिकीर्तनमिति॥सर्वदेवावाहनादिसंज्ञोध्यायिरामिषपत्रारोपणांतंसर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः॥॥इतिदिव्यमातृका॥अथधटविधिः॥तत्रविनामहः॥विशालमुर्वीतांशुभौधटशालांतुकारयेत्॥अत्रस्तोनोपहन्येतस्वभिश्चांडालवायसैः॥कपाटबीजसंयुक्तांपरिचारकरक्षितां॥पानीयादिसमायुक्तामन्यैर्नाकारयेन्नृपइति॥बीजानियथाब्रीत्यादीनि॥धटार्थानिकाष्ठानिनारदआह॥खदिरंकारयेत्तत्रनिर्व्रणंशुष्कवर्जितं॥शंखपनदभावेदावालेवाकोटरैर्विना॥अजुर्नेतिदुर्कासारंतिलैस्तेरकचंदनैः॥एवंविधानिकाष्ठानिधटार्थेपरिकल्पयेत्॥अर्जुनस्त्रिलकीशोकस्त्रिलिंशीरकचंदनइतिमाधवीयपाठः॥शंखपमितिपतिताब्याख्याते शंखपंशिंशपाच्छस्रंसंबंधि॥दविकाशिंशपेतिपाणिनिस्मरणात्॥इकारस्यआकारः॥एवंविधानीत्यन्यस्माद्वृक्षादेर्यत्रियकाष्ठस्यसमारस्यग्रहणं॥अतएवपिताम्रहः॥छित्वातुयज्ञियंकाष्ठंयूपवत्समंत्रपूर्वकं॥प्रणम्यलोकपालेभ्यस्तुलाकार्यामनीषिभिः॥मंत्रःसोम्यावानस्पत्यःछेदनेऽत्रत्यथाचेति॥यूपवन्मंत्रपूर्वकमित्यनेनॐ ओंयथेत्यंस्थेनमित्यादिछेदनमंत्रत्रयंगादिकमुक्तं॥वानस्पत्यःवनस्पतेरयंवनस्पतिविगृहीतिमंत्रः॥छेदनेऽकृतइतिशेषः॥वानस्पत्यछेदनानंतरंप्रयोगेयूपवदित्यतिदेशान्निर्घोषेषुनिर्घोषनेऽपिदेशिकस्यसोमंदेवस्यनानिदेशिकस्यतस्यबाधनिरत्यर्थः॥अत्रजपत्यएवचेतिचशब्दस्यवानस्पत्येत्यनेनान्वयात्तस्यचसमुच्चयद्योतकत्वात्समुच्चयइतिकेचित्॥सोम्यवानस्पत्योरेकार्थत्वात्॥तुल्यान्युक्तिकल्पेरन्नित्यनेनमाधवेब्रीहियवादिकल्पइत्यपरिपिताम्रहः॥प्राड्मुखानिअबलःकार्यःशुचौदेशेधटःसदा॥इंद्रस्थानेसमाप्यावाधर्मस्थानेचतुष्पथइति॥धटनिर्माणप्रकारंतत्प्रमाणंचाह्रपिताम्रहः॥चतुर्हस्तातुलाकार्यापादोक्तायीतथाविधा॥अंतरंतुतयोर्हस्तोभवेद्दंड्यर्थमेवचेति॥पादोतुलाधारकाक्षनामकःकाष्ठधारणार्थस्तेनैवोक्तचतुर्हस्तो॥अंतरंमध्ये॥अध्यर्धंसार्धंहस्तद्वयं॥अक्षकाष्ठस्यप्रमाणंपादस्तंभमध्यप्रमाणमितिभिधानेनैवसूचितमितिनपृथगुपन्यस्तं॥अंतरालप्रमाणंयथालोचनयानंतरंकिंचिदधिकंमक्षकाष्ठंकर्तव्यं॥पादस्तंभयोर्मस्तकप्रदेशाद्यथाबद्धिर्नैनिःसरतितथाअक्षकाष्ठंकार्यमितिस्मृतिश्चेदृक्कार्या॥अजानिखातांगपरित्यागेनपादस्तंभयोश्चतुर्हस्तत्वाभिधानंज्ञेयं॥अतएवपिताम्रहः॥हस्तद्वयंनिखेयंतुपादयोरुभयोरपीति॥व्यासोपिहस्तद्वयंनिखेयंतुप्रोक्तंमुंडकयोर्द्वयोः॥यट्टहस्तेनतद्वोप्रोक्तंप्रमाणेपरिमाणतः॥इतिमुंडकोपादस्तंभौ॥हस्तप्रमाणंदर्शिते

कालिकापुराणे॥ यवानीनेंदुखेरेकमंगुलेंचाष्टभिर्भवेत्। अदीर्घबीजितेहस्तश्चनुर्विंशतिरंगुलैः॥ इति स्मृत्यंतरेपि॥ तिर्यग्यवोदरण्यष्टाकर्श्वावाद्यैर्हस्यस्त्रयः॥ प्रमाणमंगुलेप्रोक्तं हविर्तालिहीदशांगुलः॥ शरादतिलकं॥ चतुर्विंशत्यंगुलाढ्यंहस्तंतत्रविदोविदुः॥ यवानामष्टभिः श्लक्ष्णमांगुलमितीरितमिति॥ हस्तोविनालिहितयामिति। हस्तोविनालिहितयाचतुर्विंशत्यंगुलोहस्तइत्यर्थः॥ यवानांयवनेंदुखानामित्यर्थः। यवानांनेंदुखेरितिस्मरणात्॥ तुलायाविंशोनंरमाद्दृषितामहः॥ चतुरस्त्रातुलाकार्याद्दृढारज्वीतयेवच॥ कटकानिचदेयानिश्चिपस्कानेषुमध्यतइति। कटकानिलोहमयानिचलचानि। श्चिपस्कानेषुमध्ये। कटकग्रहणं। लोहकीलादीनामुपयुक्तानामुपलक्षणं॥ नारदोपि। रज्वीधटतुलाकार्यावादिरीनेंदुकीतया॥ चतुरस्त्राश्चिभिस्तांनेर्धटकंकटकादिभिरिति॥ धृतामध्येकंकटकैरुपेतांश्चयादसंमादीनांस्थूलतातुविज्ञेयानभिधानात्। यावतीस्तोल्यदार्ढ्यंभवतितावत्त्वेवकार्या॥ जिह्वाद्वारा हिशेषांशेत्रेयः॥ पादसंज्ञावृद्दकृदक्षिणांसंस्थानीकृत्वातुलातुलाप्रभाधाकार्या॥ पश्चिमेनोलयेत्कर्तृन्यस्मिन्मूलिकामितिपितामहस्मरणात्। पूर्वपश्चिमसंस्थानोक्तेर्वादमयामाधाकार्या॥ धार्यंदुनेरपार्श्वेपुरुषंदक्षिणांशिकामितिनारदस्मरणात्। धटोगंत्वेनतारणादिकंकार्यमित्याहपितामहः॥ तारणंतुतथाकार्यंपार्श्वयोरुभयोरपि॥ धटाद्वा चतस्यालान्तिर्यग्दशाभिरंगुलैः॥ अवलंबोनुकर्तृभ्योनारणाभ्यामधोमुखैः॥ मन्यंयोसूत्रसंबंधोधटमस्तकवर्तिनाविति॥ ॥ धटोद्वारोहणमाहनारदः॥ ॥ शिक्यंहृदयसमासन्यधटकंकटयोर्दृढं॥ कंशिक्येनुपुरुषमन्यवस्तुलंचक्षिलौ॥ धार्यंचेदुनेरपार्श्वेपुरुषंदक्षिणांशिकां॥ धिटकंपूरयेत्तस्मिन्धिष्टकायांशुलोष्टकैरिति॥ इष्टकाभिश्चावानिःपाक्यभिर्लिष्टैर्विनत्यशं॥ माषराशिभिरथिष्टकंपूरयेत्तु। माषराशिमथापिवनिस्मृत्यंतरवचनात्॥ पितामहोपि॥ शिक्यंहृदयसमासन्यपार्श्वयोरुभयोरपि॥ प्राणयान्कल्पयेद्भोक्तवश्चिप्रसमाहितः॥ पृश्निमतो॰॰॰॰यैकंतुनन्यस्मिन्मानेकांशुभी॥ दृष्टकामसमपाषाणकपालास्थिविवर्जितामिति॥ अत्रदृष्टकापाषाणयोश्चयैर्निः॥ समुच्चयनिर्णयकरणार्थोनतुविकल्पनिराकरणार्थो॥ पूर्वोदाहरणानारदवचनेतथोरपिविधानात्। एतेनमूलिकापाषाणादीनांसंघर्षंतोलनकर्तृकांमतिमतांनिरस्तं॥ मूलिकाद्यालेष्टकादीनांमृत्कार्यत्वानुल्यायोमृत्विकल्पैरित्यन्यथनविकल्पयतीतिमितिनाक्षरायां॥ विष्णुरपि॥ अंचकंशिक्येपुरुषंमाशैर्यंयेत्तु॥ द्वितीयंप्रतिमानांशिलादीनि॥ समंतानिरीक्षणंधीरज्ञानाद्दृदोनियोकल्प्यं॥ तथाचपितामहः॥ परीक्षकानियोकल्प्यास्तुल्यामानविशारदाः॥ वणिजोहेमकारास्त्रकुशलाकारुयकारकाः॥ नियुक्तास्त्वनियोक्तारश्चित्याहनारदः॥ करुणकारवणिजांकुशलाःकास्यकारकाः॥ तांतुल्यामन्यवेक्षेरनतुलाधारणकादिहइति॥ निरीक्षन्योन्यवाहपितामहः॥ कोयंपरीक्षकोनित्यंभवेत्कस्यसमोधटः॥ उदकेचप्रतानंत्यंधटस्यापरिधेहितः॥ यस्मिन्मधुवनेयोमाविज्ञेयःसमोधट इति॥ अवलंबसमःतारणयोर्यंवमांसोयोमृत्यवावलंबोनुयोसमः॥ नारदोपि॥ प्रथमोरोहणेमानंनिपुणैःसह॥ तुलाद्विजेभ्योतुल्यंतुतोरणंस्यात्समंसमं॥ तोलनानांनरंकर्तृन्यंपितामहआह॥ ॥ तोलयित्वानरंपूर्वंपश्चात्तंमंचनायतु॥ धटेतुकारयेन्नित्यंपताकांध्वजशोभितं॥ ननुआवा

हयेद्देवानित्यिनोलनमंत्रंवितु॥ वाहि॰॰॰॰

स्मृता॥ अहोरात्रं तु नक्तं स्यान्नित्यमेवप्रतिष्ठितमिति। कानि पुनर्ज्ञेयपराज्यधिक्कानीत्यपेक्षायामाह नारदः॥
तुलितोयादिवर्षेण धिक्प्रस्थान्नसंज्ञया॥ समोवाहीयमानोवा नविद्युद्धोभवेन्नरइति॥ वर्धनेऽपि परिगृह्यते॥ हीय
मानन्यूनीयमाणं छेदनं॥ यत्पुनरुक्तं विनाहवेन॥ तुलितोयादिवर्षेणभुक्तोभवतिधर्मतः॥ हीयमानोनरक्षिप्रः स्यादे
कोनुसमोनरइति॥ अत्यत्यापदःसमोहेयोबहुपापसुहीयतइति॥ अत्यत्वेवन्यनिर्वारेसमाहिंगलादिनीचेयंते
इत्यागमनादिनानवरकेषामितिपूर्वोक्तार्थेनतुत्वमतेसमस्यभुक्तिचद्योतनार्थोऽत्यत्यापविनीय्यभुक्तिचात्
तेनहीयमानसमयोनकश्चिद्द्विरोधः॥ देवप्राथश्चित्तेपरविरोधः॥ नयोहीयानुसारित्वात्॥ यत्पुनर्के श्चिदेके
षांतुसमाभुक्तिरितिवचनेन॥ अत्यत्यापदःसमोहेयइतिवचनंतासांस्यसंज्ञायपरमेवेत्युक्तंनत्विष्टकल्पनयाक्या
नार्थवत्तेनरूपेक्षणीयं॥ यत्पुनरुक्तंहरदत्तेनेति॥ अटेभियुक्तंतुलितोहीनश्चेत्थानिमामुवाच॥ तत्समस्तंपुनस्तोल्या
वर्धितोविज्ञायेति भवतीतिइदमयमर्थः॥ पुनर्देवतावाहनाद्यागसहितंसर्वकर्मविधानातोलनीयइतिसमस्याभु
क्तिचनेश्चत्थानप्रथमतोलनपक्षायेकाष्टयः॥ किंतुपुनस्तोल्यमानस्यसमतेवजयादिभवतीतिनदाअत्यधिरवधा
रणीयेत्यर्थइतिस्मृतिचंद्रिकायां॥ यत्तुकैश्चिन्नास्मिन्वज्रयोगेतोलनमुक्तंप्रधानाङ्गत्वेगङ्गत्तिरितिन्याय
मूलकत्वेतालनीयइत्याह॥ कात्यायनः॥ शिक्यछेदनुलाभंगेधरकंकटयोस्मथा॥ रज्जुछेदक्षभंगेवाद्यायबुधिपुनर्नपतिइ॥ कक्षशिक्यतुलंककंकटोतुलापानस्थाशिक्याधारावीयङ्कोक
कंदण्डंगमल्लिभोलोहकीलकौ॥ अक्षःपादस्तंभयोरयोरिनिहितमूलाधारपट्टइतिमिताक्षरा॥ दाढ्यंप्रयोज्य
कःकीलकइतिनुर्लायुधः॥ एतदुहरस्यतिवचनं॥ कक्षशिक्यतुलाभंगेधरकंकटयोस्मथा॥ रज्जुछेदचभंगेचनष्टे
वाबुधिमान्पुनरादिति॥ नदाकस्मिककक्षछेदादिविषय॥ कात्यायनवचनंतुहस्यमानकारणकीत्यछेदादिवि
षयमितिविज्ञानेश्वराचार्यादयः॥ इतिधरदत्तविधिः॥ ॥अथाग्निविधिः॥ ॥तत्रापिनामग्रहः॥ अग्नेर्विधिंप्रवक्ष्या
मियथावत्कर्मसिद्धयेतिनं॥ कार्येत्रिमंडलान्येषांपुरस्तान्नवमंतथा॥ भाग्नेयंमंडलंतावद्द्वितीयंवारुणंतथा॥ तृ
तीयंवायुदैवत्यंचतुर्थंयमदैवतं॥ पंचमंविद्धिदैवत्यंषष्ठंकौबेरमुच्यते॥ सप्तममेमंदैवत्यमष्टमंसर्वदैवतं॥ पुरस्ता

न्नवमंयत्नेनसंग्रहेत्सार्थवेदिदुः॥ गोमयेनकृतानित्यंपरिषेकपरंयुतानिचोत्तानिमार्जितंचतुष्टमंतथा॥ नवमंसर्वदैवत्यमितिदिग्विदि
ग्विदिगितिमितासंख्यायाःपाठः॥ प्रत्यग्दंडवनायनमनादिपूर्वोक्तदिग्यदंशानुसंधिसंपाद्यतत्रप्राङ्मुखंकःसपत्नीकोनृपोज्ञया
प्रकल्पनेनवमंडलानिकुर्योत्॥ तानिचप्राक्तसंख्यानिकर्तव्यानि॥ पुरस्तान्नवममितिष्ठोक्तेनमंडलानांपूर्वभागेनवमंमंडल
स्यकर्तव्यतांभिधानात्॥ पश्चिमेमंडलेत्रिंशदंगुलमितिवक्ष्यमाणवचनात्तालंगाच्च॥ तानिचेष्टाकर्मणाम्यादिदेवत्यानि॥ नवमंम
ण्डलंतुनगर्भपक्षयार्धाधिकपरिमाणंमपरिमितागुलंपार्थिवंषट्थिवीदेवत्यं॥ नतुमंडलानामम्यादिदेवत्यत्वंसंभवति
तत्यकाष्ठाकत्वाभावात्॥ नतुद्वेद्वेज्ञानत्यत्यमानत्वाभावाच्चेतिचेन्नापेतुहेतुश्चमसःन्यायेनतत्प्रतिनियमेनभोक्तेयत्वादि
देवतानाधिक्तेनतुल्यगुणसमसंख्यावलेनाग्न्यादिदेवतापूजनस्थानत्वेनाग्न्यादिदेवत्वमेवागतं॥ अतस्तत्तद्देवत्यादिदे
वतापूजनंकार्यं॥ मंडलपरिमाणंसगवाह॥ ह्यत्रिंशदंगुलंप्राङ्मंडलंमंडलानरं॥ अष्टभिर्मंडलैरवमंगुलानांशतद्वयं॥
षट्पंचाशात्समधिकंभूमेस्तुपरिकल्पनेति॥ मंडलानरंअन्यंमंडलसोतरालमेकंकमंडलंह्यत्रिंशदंगुलं॥ एवंचोत्त
रालसहितैरष्टभिर्मंडलैरंगुलानांषट्पंचाशदधिकंशतद्वयंसमवतिनवमंमंडलस्यापरिमितागुलकत्वादंगुलानामे
वमंडलसंज्ञ

षुनित्यमितिस्थितिरिति॥ ततः प्राङ्मुखाकः प्रथममंडलात् दक्षिणतोलौकिकमग्निंप्रतिष्ठाप्य ग्रंथिं होमं कुर्यात्॥ शांत्यर्थंत्रयं जुहुयादेतो घृतमष्टोत्तरशतमितिस्मरणात्॥ होमश्चाग्नावग्नयेस्वाहापावकायस्वाहेत्यनेनमंत्रेणकुर्यादित्युक्तंस्मारब्धादहिः॥ ततस्तस्मिन्प्रोक्षणीलोहकारायत्रिंडंनापवेत्॥ तथाचनारदः॥ज्ञात्वैवलोहकारोयः कुशलश्चाग्निकर्मणि॥ दृष्ट्वप्रयोगंतस्यान्यत्र तेनायंप्रोक्षणंस्मृतं॥ अग्निवर्णंमयंपिंडंसत्फलिंगंकराक्षितं॥ करक्षितेचोद्धालादिस्पर्शेत्यर्थानर्थंपाद्यनेनतथारक्षि तोमयः पिंडस्यपरिमाणादिकं विनामहआह॥ अस्त्रहीनसमंकृत्वाअष्टांगुलमयोमयं॥ पिंडंनुनापवेदप्रोपंचाशत्पलिकंपरा मर्मिति॥ सममस्त्रहीनेति॥ समंततः कोणरहितं॥ समंहृत्तामितियावत्॥ अष्टांगुलेअष्टांगुलविस्तारेपंचाशत्पलिकंपंचाशत्प लपरिमितेसमंतात्पवेदिन्यिवत्॥ सर्वतस्तापयेदित्यर्थः॥ यत्तुशातातपेषलिकंहनेत्तदष्टांगुलेनसहविकल्पितेनेत्यं॥ यत्तुशंखवालिः खितोऽन्यः॥ अथवामप्राच्यत्वयंत्रनिर्वेष्टेऽशपलमधिअग्निवर्णंलोहपिंडंमंडलिमादायसमंसमपदमर्शंदंगछेदितिपिंड स्यषोडशपलत्वमुक्तंतदधिवेकल्पिकं॥ समंसमपदमर्शंदंसमंसमंडलेयावत्॥ अभिविधिपरोवमर्यादाशब्दः॥ कोचिन्तुषो डशपलसंख्याअसामर्थ्येइत्याहुः॥ इदंचपिंडप्रतापनेविकल्पितव्यं॥ अग्निवर्णमयःपिंडंसत्फुलिंगैःकरक्षितं॥ पंचाशद्भा गान्सकलंमयंकारयित्वाशुचिर्द्विजः॥ तृतीयतापितंध्यंतंब्रूयात्तत्पुरस्कृतामिति॥ नारदवचनेननतृतीयतापितंध्यंतमितिलिंगा त्षडंगेषुषण्णांतमाधारणेविधेर्वक्ष्यतु॥ वह्निर्द्विजायचेदनादिदंशेषंपितामहआह॥ तत्रपूर्वोद्धालाशस्यकार्यस्यान्यतमजाधि पत्यंकर्तृत्वंचनमांत्रेश्वरकर्तृपुरुषत्वंचवेत्यनेनवेत्यनेनचेति॥ तत्रचायंपिंडारोहकुलाशस्यआधाहिनस्यधर्मेरूपस्यावेशनंशोध्यकर्तव्य माहहारीतः॥ प्राङ्मुखंस्थानमासाद्यनिष्टप्यसमाहितकारणः॥ आद्रवासाशुचिश्चैवब्राह्मेमुहूर्तेस्यात्पपत्रकामिति॥ अत्रविशेषःप्रथ मंमंडलेकर्तव्येतिशेषः॥ त्यक्तदेहेनेतिमहः॥ प्रथममंडलंनिष्टप्यत्याद्यंप्रोक्षणंचेति॥ तत्रस्थानंस्यकोशोधनीयाधि त्यंयाहसएवः॥ लक्षंत्वयुक्तसंख्यादीनिदुर्गपाल्यस्यकारिणामिति॥ कारिणःनियुक्तःपुरुषाःनारदाहः॥ लक्षंयत्तत्स्थचिह्नं निहस्तमयोरूपमोरपि॥ प्राकृतानीवपूर्वाणिसमंत्रणान्यव्रणानिचेति॥ शोधनप्रकारंविष्णुराहः॥ कंरोविमृद्यतत्रीहीनस्या दावेवलक्षयेदिति॥ विमृद्यिल्वाब्रीहयोयाभ्यांतावीहिमृदनेनयोर्यथावस्थितरूपज्ञानायेषांवंशेधनेचांत्रेणादिचिह्नंपु नरुपाकृत्थितंतज्ज्ञानार्थंमलकादिरसेननेषांचिह्नंकर्तव्यमितिनारदआहः॥ इत्थंलक्षंतत्पश्चंसंवेषुकृत्वाधंसपत्नीत॥ तान्येवपुनरालक्ष्यधर्मोविंडुविधिचिन्नाविति॥ तानिप्राकृतचिह्नानिनिष्टंधारणंनरोनतःप्राङ्मुखोकंकृत्वाज्ञेवलक्ष्य ५९ राहःकंरोविमृद्यतत्रीहीनलक्षयित्वानतान्यसत्॥ तमतीत्यस्थषत्राणिनावत्तत्रत्वंवेष्टयादितः॥ तावत्तावच्छुत्वंस

महत्तमसूत्रेणवेष्टयेदितिनावदित्यस्यक्रियाविशेषत्तमंगीकृत्यकोर्थोमितादृशंरयंतावत्तावत्सूत्राणांसमाहारस्तावत्सूत्रेणेनमंत्र मित्यसूत्रंवेष्टयेदित्यर्थः॥ समभिःसूत्रनतुभिरितिषट्त्रयमाणनारदादिवचनसंवादीप्रतिभातिनावचक्षुःसंख्याशब्दःनतुसमाहा रहेगुणःलिंगंत्वासाचावचनंहीपविशुद्धवचनमितिवत्॥ समहत्तावष्टनंतुवचनात्लाभाषष्टिंद्वाचारतःकर्तव्यमितिमदरत्नेतवे एनंचाश्चत्थपत्रहस्तयाःसूत्रंचतुष्कृत्वमित्याहः॥ नारदः॥ वेष्टयीतमितेहस्तेसप्तभिःसूत्रतंतुभिरिति॥ अश्वत्थपत्राणिसप्तापिस मानानि॥ तथाचस्मृतिः॥ पंचैरंजलिमापूर्यआश्वत्थैःसप्तभिःसमैरितिशमीपत्रादीन्यप्यश्वत्थपत्राणामुपलक्षणार्थानि॥ न थाचस्मृतिः॥ सप्तपिप्पलपत्राणिशमीपत्राण्यथाक्षतान्॥ दूर्वायाःसप्तपत्राणिदश्वत्थस्याक्षतान्यपीति॥ पृथ्वाणिचुत अस्यापुनीयानि॥ तथाचपितामहः॥ समपिप्पलपत्राणि अक्षतान्दक्षमेलादधि॥ हस्तयोर्निक्षिपेनचसूत्रेणवेष्टनंत्रयेति॥ सूत्रेणवेष्टनंत्रयेत्रिक्रमेणसःकृत्समानि॥ सूत्रेणतिस्रोनावेकवचनं॥ यत्तुस्मृत्यंतरं॥ अयसप्ततंतुपाणिभ्यांमंत्रंपंचसप्तस प्तभिः॥ अंतर्हाहेनहस्तेशुभस्त्रंदद्यःसप्तमेपदेइति॥ तदश्वत्थपत्राणांकर्तव्यविधायकंज्ञेयं॥ अश्वत्थपत्राणांविनामंत्र प्रशंसावचनेनमुख्यत्वागंत्वेमानं॥ पिप्पलाद्यानवचनाच्चिप्पिप्पलादयस्तृतः॥ अनलस्यनुपत्राणिहस्तसंख्यानिक्षिपे द्धधवृत्तिः॥ ततस्तमग्नेकुंडमाहुतिवत्कस्तत्राग्निमावाह्यात्मिमंमंत्रेण॥ त्वमग्नेवेदाद्युत्पत्तेनमग्नेत्रेणत्याहुतामहः नोपितनुतनःपश्चादग्निमावाहयःकुरुचेः॥ आवाहनंतुदेवानांकृत्वापूर्वविधानवित्॥ त्वमग्नेवेदाश्चत्वारःस्तुचयश्चहु यतेत्॥ त्वमुखंसर्वदेवानांत्वमुखंब्रह्मवादिनां॥ नरत्वय्याहितंहुतानांततोवक्तिमशुभाभुभं॥ पापात्पुनासिवैश्वस्मात्तस्मात्वाव कव्यवाट्॥ पापंपुरुषोयात्मानमर्चयेत्॥ भूयथाकं॥ अथवाशुभंभोक्तनुशोभवकुताशन॥ त्वमग्नेसर्वभूतानामंतश्चर मिसाक्षिवत्॥ त्वमेवदेवज्ञानीयत्नेचदुर्यानिमानवः॥ व्यवहाराभिशस्तायमानुषःसुधिमिच्छति॥ तदर्थंसंशयादस्मा ध्यमंतस्त्वंतुमर्हसीति॥ विष्णुस्तु॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिध्यमंतस्त्वंतुमर्हसीत्येतेनापितामहवचनवदेवाभिमं त्रमाहः॥ तदस्यमंत्रस्यसमवेतोभिश्वेणसाधनत्वेनतृतीयकर्म्यत्वेनप्राप्तौयार्थस्यशोध्यत्वंकिंवेत्युपनिषत्तयाप्रकाश नेनभिन्नकार्यत्वात्॥ पितामहेनकर्तव्यतयापठनाच्चयत्तृतीयतापतप्यतेब्रूयात्तत्पुरस्कृतेति॥ शृण्विमेमानुवेध मंत्रोकर्मोलेरधिष्ठितेति॥ त्वमग्नेसर्ववेदानांपविश्वंपरममुत्तमं॥ त्वमग्नेसर्वभूतानांनेत्रंदिव्यंतवेच्छितं॥ सत्यावष्टंतच जिह्वायाम्वनतःसमुपलभ्यतेवेदादिभिरितिदेवोकंनान्यथाकर्तुमर्हसि॥ अनेनानादावेदप्रोक्तंमिथ्याचेद्मसोवेदत॥ मर्वैथाचयथामिथ्यानथाग्निधारयाम्यहं॥ सएषतोधारयतिसत्येनानेनमानवः॥ सत्यावाक्यस्यवाक्यत्वंप्रीतोभव कुताशन॥ मृषावाक्यस्यवाक्यत्वेदहहंस्तोचषापिनइतिनारदोक्तामिमंत्रंणविष्णुपितामहोभ्यामुक्तेनाभिमंत्रणेन

कार्यत्वाद्दिकल्प्यते। तत्प्रयोजनमित्यर्थे वैत्यन्यायात्। यदानारदेदानाग्निमन्त्रवर्णक्रियेतनदानदर्शनंतरंकर्तव्यमाह॥ स
गाव॥ अमुमग्नेचषकमग्निमनियुक्तंयथायत॥ मेऽग्न्यभ्यूर्ध्वंतस्यैवप्रयत्नदेयायथाक्रियमिति॥ पूर्वोक्तानिमंत्रणमेवार्थद्वार
मित्रिहिनपत्रस्थमत्रार्थंचमंत्रंश्रावयन्तत्रत्रयंयथास्यात्तथानिधायययाक्रुलोहपिंडोदेयदुत्यर्थः॥ यदातुविष्णुपितामहाकाव्य
मिमंत्रणंक्रियतेतदानाग्निमन्क्तेनकिंकर्तव्यमाहपितामहः॥ तनस्तंसमभृपादायगत्वाधूमपरायण॥ मंदेवानानियुक्तोवा
हमत्रयोत्तमत्र्यनिःक्षिपेदिति॥ नियुक्तःप्राड्विवाकः॥ मंदेवानतेलोहपिंडंमृपादायगृहीत्वानत्रस्यैशान्यांध्यत्रहमत्रयोनिःक्षि
पेदित्यर्थः॥ निःक्षिपणात्प्राक्तनपक्षद्वयंविशीर्ण्यते॥ अभिमंत्रयेतन॥ अभिमंत्रितंतवनश्वत्तनत्र्यहमत्रायरुपरिलोहपिंडं
न्यासंपत्रयेत॥ तथाचयाज्ञवल्क्यः॥ त्रमंत्रेमभूतानामंतश्चरसिसाक्षिवत्पुण्यपापेभ्यांमूर्तिमत्यैकरेममानत्र्यहंतुलवतोलोहपिंडस्यासि
कंसमं॥ अग्निर्वर्णंन्यसेत्तस्मिंस्तेहहस्त्रयारुमंत्रयारपि॥ त्र्यहेपंचमी॥ पुण्यपापानिपर्यालोच्येत्यर्थः॥
मूर्तिमद्दानायदुत्पुल्कवचनः॥ पूर्वोक्तमंत्रेणाग्न्यग्निमंत्रवर्णंकृतवतस्तस्यहस्तयारश्वश्वपक्षादिमाहितंयाःसूत्रंवेष्टनयो
रित्यर्थः॥ गृहीतलोहपिंडस्यशोध्यस्यकर्तव्यमाहसएव। सतमादायसंस्तवमंडल्यांनिशानेलोहितेति। अस्यार्थविवरण
पुरस्सरंविष्णुरपि॥ ततस्तत्राग्निवर्णंलोहपिंडंपंचाशत्पलिकंसमंदद्यात्तंसमादायनाभिदघ्नेनन्युब्जेलिखेनमंडलंपुष
दभ्यांसंकुचेन्नखेनत्र। ततःसप्तमंमंडलमतीत्यभूमौलोहपिंडंधारयेदितिमंडलंषष्ठंद्वितीयामंडलंषष्ठसप्तमंमंडल
मतीत्यसप्तमंमंडलमतिक्रम्याष्टमंमंडलंगत्वेतिवाक्यात्। भूमावुत्कीर्णनवतृणपूजान्वितायांनवत्रमंडलरूपायां
मित्यर्थः। वक्ष्यमाणकालिकापुराणवचनानुरोधात्॥ नारदोपि॥ हस्तान्यांततसमादायप्राड्विवाकसमीपतः॥ लिखेत्क
सिंसनान्यानिन्नेत्रमप्यन्निगग॥ असंस्पृशंतःस्वेनगेहदेवकुधःसानलंमति। नपातयेत्तामशय्यांभूमिः पात्रकल्पि
ता। नमंडलमतिक्रामेन्नचान्योकृत्यापयेत्पदं॥ मंडलंचाष्टमंगत्वानतांग्निंविसृजेन्नरइति॥ एकस्मिन्त्रयस्त्रमंडु
ल॥ विमुञ्जन्त्रत्रमंडलंहरेतिशेषः॥ अनृणश्चेतिमंत्रः॥ त्वरमाणोनृगंछेत्तुकर्त्यागछेत्तेनःत्रानेनमंडलमतिक्रामेन्नान्यो
त्यस्यापयेत्पदं॥ अष्टमंमंडलंगत्वानवमेनिःक्षिपेद्धधइति॥ नवमंमंडलेलूतनतृणसमन्वितेअग्निविसर्गःकर्तव्यः
तथाचकालिकापुराणेमंडलानिनक्षत्रासनपर्यंतेउशीरगुलमानत॥ नावदंतरंतागछेद्भूत्वानवतृणंक्षिपेदिति। निःक्षेपा
नंतरंपरीक्षेकस्यकर्तव्यमाहनारदः॥ नस्थैर्यमुक्तंहिंस्यस्यकुर्यात्करनिरीक्षणमितिस्मृतेश्चापरिज्ञानार्थमितिशेषः॥ न
त्वाग्निप्रित्यायकलिङ्गंनिमित्तंवाह। पूर्वंहस्तेनुचिङ्गंपुनर्नान्यत्रापिलक्षयेत्। मंडलेरक्तसंकाशंयत्रान्यद्वाग्नि
संभवे॥ सोग्निर्विमुञ्चेदुचिह्नंयोमत्यधर्मेव्यवस्थितइति॥ यस्यकरतलयोर्ध्वेमेयत्रकचिद्दग्निकाशिनंस्फोटायुपलभ्यते ६०

नमशुद्धंविज्ञानीयादित्यर्थः॥ यस्यपुनर्नोपलभ्यतेसशुद्धोज्ञेयः॥ अनृणश्चेतिमंत्रः॥ योहस्तयोःकचिद्दग्धस्तमशुद्धंविनिर्दिशे
त्॥ नदग्धःसर्वथायस्तुसविशुद्धोभवेन्नरइति॥ दग्धादग्धंसंदेहेनारदआह॥ यदातुनविभाव्येतदग्धोविनिर्दिशेत्तदा॥ व्रीही
नतिप्रयत्नेनसमंचरोसुमदेयत्॥ मार्दवंयदिनादग्धंसाध्यंसर्वविनिश्चितं॥ ग्रोध्यंशुद्धंतमस्तस्यदग्धोदंड्यायथाक्रम
मिति॥ नविभाव्येतनतिक्ष्णीयेन॥ व्रीहियवयोमदेनेविकल्पमाहपितामहः॥ ततःनशमस्तेयाःसंस्थहीहीन्वादेयवायवा
न॥ निर्वेशेकनतर्षांतुहस्ताभ्यांमदेनलक्ष्तेति॥ निर्वेकोरदिनस्थानेशुष्कंतस्यविनिर्दिशेदिति॥ प्राग्यत्रक्षिपेद्व। निर्वेकोरदि
नस्थानेशुष्कंतस्यविनिर्दिशेत्॥ निर्वेकोरकरनलक्षेयस्थितसायंकालेशु॥ ध्यस्यशुष्कंनिर्दिशेदितियः॥ कश्चिन्निर्व
कारीयदाहस्तंडुलपठेतिनन्मनमदनानंतरंमवशुष्कंरवधारणीयामार्यकालेलक्षणकालेचोधकृत्वनाशावादः। ननुदि
नस्थानेतुलिनमप्यहोरात्रमुक्तमित्यदिनवृद्धिहानिस्त्यादियाज्ञवल्क्यवचनंविरोधः॥ तत्रानंतर्यबाचिक्तात्प्रत्ययस्यमुक्तनियमयोग
नकृतत्रीहिमदनेत्रीहिकरयोर्विकारस्यादर्शनेनमूलहपिंडस्यासानंतरंमवशुष्करवधारणीयत्वाकोरनिचेन्न॥ समान
कर्तृकयोःपूर्वकालेक्त्वाविधानीयवचनेनल्यब्लोपस्यप्रत्ययस्यपूर्वकालत्वाविवक्षायांक्तवाविधारणात्॥ हारीयाज्ञवल्क्यसंस्कारवस्तु
विमोकाभ्यांत्रयवधानेनपरिधिमहरणानंतरंभोक्तुर्विवेदमहत्यपरिधीनुज्झतीतिवत्प्रत्ययदर्शनात्॥ लोकेपि
उपेयज्ञानक्तियोंतरव्यवधानेनगमनस्यापिज्ञानंनयाभोक्तुरुक्तंज्ञानं। निष्ठादर्शनाच्चानीनांनयेवाचकत्वंक्त्वाप्रत्ययस्य
किंचित्क्त्वाप्रत्ययस्यानंतर्यवचनेतेहहस्यतिसवधिकरणंविधीयतेनवा। नत्रादिक्त्वाप्रत्ययस्यपूर्वकालत्वनाभिधानात्॥
नचाद्यि॥ वाजपेयेनेष्ट्वाहहस्यतिः॥ सवनत्रयज्ञेतातिश्रूयते॥ तत्रसंशयः॥ सकिंवाजपेयशरदिवाजपेयेनयज्ञेतत्रेनविधि
नायशरत्कालस्तस्मिन्क्तेत्र्यः॥ आहारिवत्त्वकालेवसेतेकर्तव्यः॥ तत्रहहस्यतिवचनस्यागम्यत्वंयुक्तंयावद्यूपंवेमुक्तं॥
नचागंअंगिकालेअग्निनासहभवेत्कालः॥ इहतुरेषामंगानांमंगिकालेनुर्थीयमानत्वादितिपूर्वपक्षः॥ राद्धांतस्तुपूर्वेक
लवाचिक्तात्प्रत्ययेनसागेवाजपेयनिर्वृत्तेसतिपश्चात्कर्मोनरत्नहहस्यतिसवस्यैहिहनत्वात्। यद्यंगिनासहैकप्र
योगःस्यात्॥ तदाक्तात्प्रत्ययप्राप्तेःपूर्वोनरकालोविधागाबाध्यते॥ नत्वंगिनासहप्रयोगस्यानामेगानांचाजपेयेने
हेनश्रवणविधानंश्रुतं॥ ततःपेयोगःस्वभाविनिसतिसम्बंधादक्रमेणकालेनदनुष्ठानेयुक्तं॥ हहस्यतिसवस्य
स्यानिष्टेमविकारत्वाहसनकालस्त्रावदकप्राप्तः॥ वाजपेयेनसहप्रयोगेक्रयद्वारदिवाजपेयस्यविहितत्वाद्धहस्यति
सवेनापिशरदिपमश्नुयेत्॥ तथाचवाजपेयहेनकर्तव्यंहहस्यतिसवलदर्शनेनरेकालेक्रमकारणस्यानिदशकत्व
वसेनकालत्रलक्षणांगाधसंहारस्यसत्वात्तुलनरवसंतकालेकर्तव्यः॥ क्त्वापूर्वेकालतायोस्मर्यतेनानंतर्ये। ननुस

वैवाग्नीषूर्वप्रधानाःपूर्वेऽनथिनर्थ्यरहनुपूर्वकालीनेनसांगप्रधानानुष्ठानेनफलापूर्वेण्यनिष्पन्नाद्दर्शपूर्णमासकालीनमंगे
निरपेक्षंकर्मेत्यादिनिषेधेन्न॥नेत्यवापूर्वेत्यनेनानिनिष्प्राबल्यदर्शनाया॥कल्पनीयत्वात्॥तस्मात्नांगिनःकालेनुष्ठानोक्तं
तुस्वकालएवनिस्थितं॥तदेतन्नविरोधबाधारणायपूर्वकालत्वमवार्थं॥तथाचनकाम्येकाम्यविरोधइतिसंक्षेपकल्पेचिरि
न्निमित्तेषुपुनरग्निधारणंकर्तव्यं॥तथाचयाज्ञवल्क्यः॥अंतरायपतितेतिपिंडेऽसंदहदाधानंपुनर्हरेदिति॥युद्दाराच्छतोनिरा
ग्नमंडलादेवाकृपिंडःपतनिदग्धादग्धत्वेवाग्नेर्दहनदाधानंपुनर्हरेदित्यर्थः॥इदंहुतमग्नेयोनेदाहस्तदोषदितव्यं॥दा
हेत्वनुधिरत्व॥तथाचनारदः॥यस्यैनराग्नयःसादग्धश्चेत्तहिभाग्यते॥पुनस्तेहारयेद्दग्निंस्थिरोयज्ञःकृतोभवेत्॥हुस्त
योरन्यदुदग्धविनार्वनोपिपुनर्धारणंकार्यमित्याह॥कात्यायनः॥प्रस्रवत्यभियुक्तश्चेत्तथानादग्यच्चदत्यते॥ननेद
ग्धोवृद्धेदाह्यस्यमूयोपिदाघयेदितिभूयोपिषुनरपीत्यर्थः॥ ॥इत्यग्निविधिः॥ ॥अथजलविधिः॥ तत्रविनाम
हः॥तोयस्यानःप्रवक्ष्यामिविधिंधर्म्यंसनातनं॥मंडलंधूपदीपाभ्यांकारयेच्चविचक्षणः॥शरान्संपूजयेद्भक्त्यावरुणं
वेधसंचेनुमंत्रयेत्॥मंगलःपुष्पधूपैश्चनतःकर्मसमाचरेदितिधूपदीपाभ्यांशरान्संपूजयेदित्यन्वयः॥जलसमीपसंस्कृ
तायांभूमौमंडलंकृत्वातत्रशरादिकंसंपूज्यप्रयोगारंभःकार्य्यइत्यर्थः॥धनुषःप्रमाणमाहनारदः॥क्रूरंधनुःसमशरा
मध्यमेषदृशानेस्मृतं॥मंदंपंचशतंज्ञेयंमेषजंत्रयोधनुर्विधिरितिसमशरानेसमाधिकृशनोगुलं॥एवंषदृशनंपंचशतं
च्चाऊर्ध्वस्थानेनचैवाह॥मध्यमेनतुचापेनतूत्कृष्टेनशरत्रयं॥हस्तानांतुशतंसार्धंलक्ष्यंकृत्वाविचक्षणः॥
न्यूनाधिकेतुदोषःस्यात्सायकोलभतेति॥शरांश्चानायसमाआर्वणवाश्वकर्तेत्याद्याहकात्यायनः॥शरां
श्चानायसमांसुपुकुर्वतविशुध्यते॥वेणुकांडमयांश्चैववक्षेमानुमतंहृदं॥क्षिपेदिति॥क्षेपाच्चक्षत्रियस्तूक्तिन्नीत्य
णांवाकार्यइत्याहपितामहः॥क्षेमाच्चक्षत्रियःकार्यस्तूक्तिन्नीत्यणांयवा॥अक्रूरहृदयःशांतःसोपवासस्तथाशुचिरिति॥शोध्य
कर्णप्रमाणांछित्वातीरणमंडलंसमंपंकार्यइत्याह नारदः॥गत्वातुतज्जलस्थानेनदेतीरणमृछिते॥कुर्वीतकर्णमात्रंतुभूमि
भागेसमेशुचाविति॥उपादेयामुपादेयजलेविधिनाक्षिपेत्॥पितामहः॥स्थिरेतोयेनमज्जेत्तुनग्राहिणिनचाल्यकं॥तृणशैवा
लरहितेजलेतोक्षमत्यवर्जिते॥देवस्त्रानेपुण्यतोयेतस्मिन्कुर्यादहिशोधनं॥आहार्यवज्रयेन्नित्यंशौप्रगाम्यनदीषुच॥आर्द्रे
शैदमलेनित्यंमूर्मिपंकविवर्जिते॥ग्राहिणीग्राहारव्यजलंजलंतुयुक्तं॥आहार्यमनआर्द्रादनआहृत्यमहतिकतादाहोभा
हृत्यस्थापितं॥नारदः॥नदीषुनातिवेगाक्रनदुर्गेषुसरःसुच॥क्रदेषुस्थिरतोयेषुकुर्यात्युंसानिमज्जनमितिं॥नातिवेगा
क्रअतिगाक्रअवस्थितयोग्याक्र॥विद्वः॥पंकशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलोकादिविवर्जितोभवेदिति॥तत्रोदकेग्राहि ६१

वाकोवरुणंपूजयेदित्याह मत्स्य गंधमाल्यैरुक्तरूपैरभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः॥वरुणायप्रकृष्टंनपूजामादरेसमाहितइतिनतो
दृढकायःकश्चित्पुरुषोनाभिमात्रजलेस्थापनीयइत्यपिमत्स्यआह॥आत्मजःस्वइडयोवेश्योरागद्वेषविवर्जितः॥नाभिमात्रेजलेस्था
प्यःपुरुषःस्नाणुबद्धली॥तस्यैकप्रानिमंगृह्यनिमज्ज्यदभिशापवानिति॥पितामहोपि॥स्नापयेत्यथमंत्रोयेसंभवत्पुरुषंनृपः॥
आगतंग्राह्युखंकृत्वातोयमध्येनुकारिणामिति॥संभवत्पुरुषंसंभवसमन्वितंपूरुषंकारिणंदिव्यकारिणंशोध्यमितियावत्॥
अनेनपुरुषेणयत्रिंयद्गृह्यतातोधर्मस्यूणामवघ्टय्यस्नातव्ये॥तथाचस्मृतिः॥उदकेग्राह्युपवासस्थिष्टंदुर्मरणंप्रगृह्यतेति॥ततः
ग्राहिवाक्रोधमीषादनादिहोमानैकृत्वाशोध्यशिरासिचपत्नीरोपणंविधायनलाभिमंत्रणंकुर्यात्॥तथाचपितामहः॥ततस्नाना
दृढंदेवींवासलिलंचाभिमंत्रयेदिति॥देवनावाहनंपूर्वोक्तस्यसकलदिव्यसाधारण्यप्रतिज्ञापत्रबंधनोक्तकर्मज्ञातस्योपल
क्षणं॥सलिलग्रहणंसलिलदेवताभूतस्यवरुणस्याप्युपलक्षणं॥जलाभिमंत्रणमंत्रैरिवितुरग्राह॥त्वंमेप्रभःसर्वभूतानामंतश्चरसि
साक्षिवत्॥त्वंमेवौषोविज्ञानीयेनविद्वषोनिर्मानवाः॥व्यवहाराभिज्ञस्तीर्थमानुषस्त्वंयमज्ञसि॥तदेनंमंत्रशब्दात्मानंतद्वात्
मद्दर्शनात्॥पितामहोपि॥तोयत्वेप्राणिनांप्राणमृष्टेरर्थंतुनिर्मितं॥शुद्धेस्त्वंकारणंशौकंडव्याणांदेहिनांतथा॥अतस्त्वंदेवसंघा
त्मानंस्नुभाशुभपरीक्षणेइति॥अनयोर्मंत्रयोर्विकल्पः॥तुल्यार्थत्वात्॥वरुणाभिमंत्रणमंत्रःशंखलिखितेनार्घोदानेशंतनुः॥सद
सच्चत्वमेववरुणउभयोःप्रतिष्ठितःत्वयिमत्यंत्वित्यंदेवंवरुणंत्वमेवतमुहिवंरेण्यमदादित्यस्तेति॥नारदोपि॥सत्यानृतविभागस्य
तोयाग्निस्पष्टकारणं॥अप्रत्यक्षाग्निरभूद्यस्मात्तस्मात्तोयेविशेषणः॥क्रियतेधर्मतत्वज्ञैर्दृषितानांविशोधनं॥तस्मात्मत्स्येनभ
गवतजलशत्रानुमहतीति॥अनयोरपिविकल्पः॥ततःप्राड्विवाकोभिमंत्रितंजलंशोध्यप्रवेशयेदित्याह॥कालिकापुराणेव्यासः॥
वाल्मीकेवरुणत्वंचअस्मादेवाभिशापतः॥शुद्धश्चेद्दर्शितंकारुण्यादभिमंत्र्यजलंक्षिपेदिति॥वाल्मीकेनमित्यादिनानिकारुण्यादि
त्वेनमंत्रेणाभिमंत्र्यजलेपुरुषंप्रवेशयेदित्यर्थः॥अयंचमंत्रःपूर्वोक्तेनजलाभिमंत्रणावैकल्पिकः॥शोध्यादिकृताभिमंत्रणी
जलेप्रविशेदिति॥तथाचयाज्ञवल्क्यः॥सत्येनमामभिरक्षत्वंवरुणोत्वाभिशापतः॥नाभिदघ्नेदृढेकायेतस्यनाभिप्रमाणेदकस्थितस्य
दिति॥हेवरुणमात्वंसत्येनाभिरक्षत्वनेनमंत्रेणमदृढकायंमांशापाभिमंत्र्यनाभिदघ्नेप्रविष्टंकरुत्वास्यनाभिप्रमाणोदकस्थितस्य ६
पुरुषस्योरुगृहीत्वागोध्योजलंविशेत्॥जलेनिमज्ज्नेदित्यर्थः॥ततःपूर्वोक्तलक्ष्यस्थानेशरत्रयंप्राक्षिपेदित्याह॥बृहस्पतिः॥
अक्षप्रवेश्यपुरुषंप्रेषयेत्त्रायकंत्वयमिति॥कालविशेषेदेशविशेषेचशरप्रक्षेपनिषेधमाहसएव॥इषूत्क्षिपेदिक्षिपेद्वा
द्वान्मारुतवातिवेगतः॥विषमग्रहदेशेचबृहत्कायेसमाकुले॥तृणगुल्मलतावल्लीपंकपाषाणसंवृतइति॥तदेतत्पंक
त्यमाहयाज्ञवल्क्यः॥समकालमिषुमुक्तमानीयान्यानवानरः॥गत्वातत्रस्थितंमार्गेपश्येच्चेत्क्षुद्विमार्गयान्॥इतिअय

मर्थः॥ त्रिपुरशरपुमुक्तेषुणकोवेगवानुमध्यमशरपातस्थानंगत्वातमादायतत्रैवातिष्ठति॥अन्यत्सर्वपुरुषोवेगवानुशरमोक्ष
स्थानेनारणमूलेनिष्ठति॥एवंस्थितायांतृतीयस्यांकरनालिकायांशोध्यःनाभिप्रमाणोदकस्थितस्यपुरुषस्यशरंगृहीत्वा
निमज्जति॥तत्समकालमेववेगवानमूलस्थितोपिदुनरंमध्यमशरपातस्थानंगछतिशरंगृह्णाचतस्मिन्नाप्तेदुनरंनो
रणमूलंप्राप्यातनैलघातंगोध्यंयदिनपश्यतिनदाशुद्धोभवतीति॥तथाचकात्यायनः॥क्षिप्तेषुमज्जनंकायेंगमन
समकालिकमिति॥एतदेवम्पष्टीकुर्वन्पितामहेन॥शरंतुग्राहिकंनुश्वसमंगमनमज्जनं॥गछेन्नारणमूलंतुलक्ष्यस्था
नंतदर्वानरः॥तस्मिन्गतेद्वितीयेषुवेगमादायमायकं॥गछेन्नारणमूलंतुयतःसपुरुषागतः॥उन्मज्जनस्थशरंग्राहीनप
श्यतियदाजलं॥अनंतरंतुलगतंसम्यक्तदाशुद्धिंविनिर्दिशेदिति॥नारदोपि॥शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवाजवसमन्वितः॥
गछत्यरमयाशनयायवोमध्यमःशरः॥मध्यमंशरमादायपुरुषोन्यस्तथाविधः॥प्रत्यागछेत्तुवेगेनयतःसपुरुषागतः॥अने
नविनामहदेवकश्चिन्नविनामहदाचार्यमृषिशरप्रक्षेपणादिनारदवदेवदेवदेति॥त्रिषुमुक्तेषुमध्यमःशरोग्राह्यः॥नत्वाचस्म्र
तिः॥नचोक्तेनविनानोक्तशरागांग्राह्यत्वंवादानात्॥मध्यमस्तुशरोग्राह्यःपुरुषेणबलीयसेति॥तत्रापिपतनस्थानादानेनदोषो
नसंपातस्थानात्॥तथाचविनामहः॥शरस्यपतनेनैवाद्यंसंपातेनतुविवर्जयेत्॥संपन्नेपतनेशरोयायाद्दूरंदूरतरंयतइति॥
स्थानोनरगमनेचाशुद्धिः॥तथाचनारदविनामहः॥अन्यथानृविशुद्धःस्याद्देवकोगस्यापिदर्शनात्॥स्थानोनहान्यवशम
नायस्मिन्पूर्वमिनेवर्जितइति॥एकांगस्यापिदर्शनादितिकणीक्षभिप्रायेण॥तथाचकात्यायनः॥शिरोमात्रंतुदृश्येतन
कर्णीनापिनासिका॥अप्रमत्तेवशंनयत्यप्रमत्तमपिनिर्दिशेदिति॥ ॥इत्युदकविधिः॥ ॥अथविषविधिः॥ ॥तत्र
नारदः॥अतःपरंप्रवक्ष्यामिविषस्यविधिमुत्तमं॥यस्मिन्कालेयथादेयंयादृशंपात्रकेनतं॥यावन्मात्रंसमुद्दिष्टं
धर्मतत्त्वानुवेदिभिः॥तोलयित्वाविषंतत्रकालेदेयंयतोधिमागमं॥नाधरात्कनमध्याद्वाकेसंध्यायांचविवर्जयेत्॥शाङ्के हम
वतंशस्त्रंगधवरंसान्विते॥अर्कक्षीरसमंसंमृदुमसीनापहतेयंचेत्॥वर्षेचतुरंवेषामाजावीकपंचयवाःस्मृताः॥
हेमंतेमाससप्तयवाशरत्प्रावृत्तेनाधिकाति॥हिमागमेहेमंतेशिशिरेवसंतेग्रीष्मेवर्षासुशरत्सुहेमंतेशिशिरेवसंतेग्रीष्मेवर्षासु
इतिहेमंतशिशिरयोश्चहणं॥हेमंतशिशिरयोःसमासेनत्रिषुतेवसंतग्रयस्त्रयेसाधारणत्वात्॥तत्रापिसप्तयवाशरं
दिनंनाथ्यत्यापदृश्यंवत्यर्थः॥वेत्यनोभाषियात्यदृत्याहपितामहः॥यवाःसप्तप्रदातव्याश्चिरेहनासंशयः॥शृंगि
णोवत्सनाभस्याहिमज्जस्यविषस्यचेति॥यवाःसप्तनिशीतलकालविषये॥राज्ञोतुपञ्चसंभागेविषंदेयंसुरोत्तमैः॥तुलामि
तिपुरावाक्यान्नवचनात्॥ वज्रंविषमाहपितामहः॥चारितानिचजीर्णानिनक्षत्राणिनतथैवच॥भूमिजानिचसर्वाणिः

विषाणीपरिवर्जयेदितिवत्सनाभस्यदृषयाहकात्यायनः॥वत्सनाभनिभंपीतंवर्णज्ञानेननिश्चितं॥शुक्तिशृंगाकृतिभंगे
विद्यान्नदृत्सनाभकं॥मकक्षारसमायुक्तंस्वल्पकुक्कुरतलक्षणात्॥वात्यंवंसमारब्यातेलक्षणंधर्ममाधत्तेरितिः॥शार्ङ्गस्वरू
पमाहःसएव॥अताश्रृंगाभिभंग्याममर्फपीतंश्रृंगसंभवं॥भंगेचश्रृंगवन्नाभरब्यातेनछार्ङ्गोविषं॥रक्तरूपामतेकुर्याक्तदिने
चैवतत्क्षणात्॥अनेनविधिनाज्ञेयंविषंदिव्यविशारदैरितिः॥श्रृंगंवेगवत्॥आर्द्रकतुल्यंभंगेआर्द्रकतुल्यंसफलमित्यन्वयः॥शा
र्ङ्गिणोश्रृंगणोसंबंधिद्रणन्यूनपत्यइतिप्रकृतिवत्॥नाबान्तरिलोपः॥यद्रङ्कर्कतलुक्षणाद्रङ्कर्कामतेकुर्यादितिसंबंधः॥विषंच
घृतपुटंदेयमित्याहःनारदः॥विषस्यफलपञ्चांगाद्गोवीर्यातिमसूयः॥तमष्टभागहीनेनतुशोध्येदद्याद्घृतपुटेनेति॥फलंबात्रच
तुःस्कंधिनंतस्यचक्षोभोगादशमादशयवोवेत्यत्रस्वल्पं॥पंचकृष्णलकोमाषस्तत्र्यंकोमाषःपंचदशयवाभवं
ति॥पंचदशनोमाषाणांयवाःमाधशतंभवंति॥पूर्वंचदशयवाद्विगुणितस्यबाःफलस्यषड्भागःतस्माद्विंशतितमोभागो.
ष्टौयवाःतस्याष्टमभागहीनःएकयवहीनःतंविंशतितमंभागंसप्तयवघृतपुटंदद्यादित्यर्थः॥घृतंचविषाश्रिंशाद्गुणंशात्यमिश्रा
इतिनारदः॥वृषाण्डशीलेदेशेविषंदेयंतुदेहिना॥घृतेनयोजितेश्लक्ष्णपिष्टंत्रिंशद्गुणान्वितं॥कात्यायनोपि॥पूर्वोक्तेशीलेदेशेविषंदे
यंतुदेहिनी॥विषेणयोजितेश्लक्ष्णमितिः॥एतच्चविषंसोपयोगमनमाहूयाकेनपूर्वोक्तदिव्यदेशेकालेदेवाद्दनसन्निधौशिवपूजा
कृत्वात्पुरतोविषंस्थापयित्वास्वधर्मावाहनादिशाध्यशिरासमप्रतिज्ञांनिधायविषमभिमंत्र्यदक्षिणाभिमुखोयोदण्डमुखेनग्राह्यु
खेनवादद्यादित्याहनारदः॥दद्याद्दक्षसोपयोगसोदेवब्राह्मणान्समिधो॥धूपोपहारमंत्रैश्चपूजनंथितोमहेश्वरं॥द्विजानामन्निधा
वेवदक्षिणाभिमुखोविशेत्ततः॥उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवादद्याद्विप्रःसमाहितइति॥अभिमंत्रणमंत्रमाहविष्णुः॥विषत्वाहिषमत्वाच्चकू
रत्वात्त्वंवैदेहिनी॥त्वंमेवधिषजानीषेनविद्वांनिमानवा॥व्यवहाराभिशास्त्रोयंमानुषःश्रुधिमिश्रुतिः॥तदेनंसंशयादस्माद्वि
मंतरुत्तुमर्हसीतिः॥नारदोपिः॥विषंत्वंब्रह्मणःपुत्रःसत्यधर्मव्यवस्थितः॥शोधयैनंनरंपाशात्सत्येनास्यामृतंभवदितिः॥अनयो
रेकार्हिकल्पः॥शोध्यस्यामिमंत्रणमंत्रमाहयाज्ञवल्क्यः॥विषत्वंब्रह्मणःपुत्रःसत्यधर्मव्यवस्थितः॥त्राथस्वास्मान्नृणीशपात्त
स्मेनंभवममृतं॥इतिपितामहोपादिष्टयमानेकेरुक्तावविषंतुपरिशापयेत्॥विषत्वंब्रह्मणःसूनुंपरीक्षार्थंदुरात्मनां॥पापेषुदर्शयात्मा
नंस्वधामन्मर्त्यनंवधः॥अनयोरपिविकल्पःस्यादभिमंत्रणमंत्रतरंकृत्वैव्यमाहयाज्ञवल्क्यः॥एवमुक्तविषशार्ङ्गभक्षयेद्यधिमशील
मितिः॥श्रुधिप्रकारमाहहहस्पतिः॥विधिदत्तेविषेयेनजीर्णेमंत्रोपधोवेत्॥मश्रुधुः॥स्यादन्यथातुदंश्योदाश्वत्रधनमितिः॥या
ज्ञवल्क्योपिः॥यस्यवेगोवेगवान्जीवकुक्षिंनस्यविनिर्दिशेदिति॥वेगोनामधातोः॥धात्वंतरसामिः॥धातोर्धात्वंतरप्राप्तिर्विषवेगइ
तिस्मृतइतिवचनात्॥धातवश्चत्वेगाश्चयःसप्तवगंसमुद्दिशेत्॥मेदोस्थिमज्जाश्रुकाणिधातवइतिवचनात्॥विषवेगाश्चसप्तसंख्याः

क्षणानिविषतंवेदर्शितानि॥ वेगारोगमोचमाघोरचयतिविषतःस्वेदवक्त्रोपद्रवोयैतस्योर्ध्वमस्तंगरोहोवपुर्विज्ञनयनोवर्णोसदप्रवेषो॥
यैर्वेगाःपंचमोसानयतिविवज्ञातोकंठभंगेवाहङ्कोषश्वोनिश्वासमोहाविनरनिश्चमूर्तिसमप्रमोभक्षकस्येति॥२॥शोध्यश्चकुहकादिस्थो
रक्षणीयः॥अनगवधितामहः॥त्रिगत्रंपंचगत्रंवोपूर्वरूपैःस्वैरधिष्ठिते॥ कुहकादिभयाद्वाजाधारयेकुहकारिणा॥ओषधीमंत्रयोगाश्चमणीनथविषापहान्॥ कतुःशीरसंस्कांश्चगृहीत्वान्यानिसर्पयेदिति॥दिनोनषष्ठेतेविषुवेगगाहित्यस्थिरंधारणीयेत्याद्रविसः॥वि
षवेगंरुजंमानीतेकस्वेनयदिशीर्यते॥विश्वधर्मणितंतुल्यादिवसोनेविद्धतंयेत्॥पितामहोपि॥भक्षितेनयदिसःकष्ठोमूर्छाछर्दिवि
र्जितः॥निर्विकारोगदिनस्थोतंश्वभंनमपिनिर्दिशेत्॥दितिनारदोपि॥छायानिवेशितोरक्ष्योदिनशेषमभोजनं॥विषंवगरुजमानीतः
शुभोसौमनुरब्रवीत्॥इतिमित्रसखायोनु॥पंचनाडीजातेकालेनिर्विकारोयदाभवेत्॥तदाभवतिसःशुभस्ततःकुर्याद्विकित्सि
तमितिनारदवाक्यंपठित्वाविषंपीतेत्यावत्कर्तालिकाज्ञातपंचकंक्रियतेतावत्कालान्निर्विकारश्चेद्भक्षःअनेतरंतुकिंचित्तंनीयः॥
यानिनुदिनोनावधिबोधकानिपितामहादिवचनानिनान्यत्रमात्रविषयाणीत्युक्तं॥ ॥इतिविषचिकित्सा॥ ॥अथकोशपरिक्षा॥
तत्रनारदः॥अतःपरंप्रवक्ष्यामिकोशस्यविधिमुत्तमं॥शास्त्रविद्विर्यथाप्रोक्तंसर्वकालविरोधिने॥ पूर्वाह्णेसापवासस्यस्नातस्या
ईप्सितस्यच॥संश्रुकस्याव्यसनिनःकोशपानंविधीयते॥इक्षुतःश्रद्दधानस्यदेवब्राह्मणसन्निधाविति॥संश्रुकस्यअसत्येनदिव्य
करणेनिश्चयंकायुक्तस्यकोशपानं॥उशनादेवतास्नानोदकपानंदेवतास्नानोदकंचप्रमतिश्चयंप्राप्त्यमित्याहविद्वांसः॥उशनोद्वांसम
न्यत्रयंतत्स्नानोदकात्यस्मतिश्चयंविदेदिदंमयानकृतमितिव्याहरन्देवतानामिमुखंइति॥यातुवल्क्योपि॥देवानुप्रान्मसम्यक्संतत
स्नानोदकंगाहरत॥संस्काल्यपायनेनस्माज्जलात्तुप्रमतिश्चयंमिति॥उशनोद्वांस्तुगौदित्यादौनु॥तेषामन्यतमंदेवंप्राड्विवाकःस्प
र्शनासगंधपुष्पादिभिःसंपूज्यस्नापयित्वातत्स्नानोदकंदिव्यदेशंनयेदित्यर्थः॥नीलाचनस्त्रानिधायधर्मोयाहनादिशेध्यंशि
रसिपत्रोक्षणंनंसवेदिव्यसाधारणविधिंविधायदेवतायतनसमीपमंडलंविधायतत्रत्रोक्षेध्यंप्राङ्मुखंस्थापयित्वा
नमस्तेनेत्यादिव्यकरणंनिष्टंविधायसंस्काल्यजलंविधायुक्तेनत्वयत्वप्राणेनाप्राणइत्यादिनामंत्रणंभिमंत्र्यपूर्ववि
हितोदकात्यस्मतिश्चयंपाययेत॥शोध्यश्चजलंविधायदेवंकृतनमस्त्वामुनविभागस्यत्यादिनामंत्रणंभिमंत्र्यविधेत॥
॥तथाचनारदः॥तमाहूयाभिशस्तंतुमंडलाभ्यंतरास्थितं॥आदित्याभिमुखंकृत्वापाययेत्यस्मतित्रयमिति॥पितामहः
॥प्राङ्मुखंकारयित्वाचपाययेत्यस्मतित्रयं॥पूर्वोक्तविधानेननामत्रंचरंशाचमितिः॥कारणंदिव्यकारि
णांशोध्यमितियावत्॥पूर्वोक्तनसकलंदिव्यसाधारणंतथाप्राणुक्तेनत्वयंथः॥नारदोपि॥अर्चयित्वातुतंदेवंप्रक्षाल्य
मलिलेननु॥एनश्चश्रावयित्वानुपाययेत्यस्मतित्रयमिति॥एनःपाश्य॥तच्चतत्कालापाभिधाननुरेखनेनेनेवद

६३

क्षितः॥स्वेछयायःपिबेत्कोशंनकश्चिद्दूषितोनरः॥नमंत्रवेदन्लरोजाभास्त्रीवृतिदुर्मतिः॥ज्ञानानःकामकारेणकोशंयोवाविस
वेदत॥दरिद्रेव्याधितामूर्खवंशघ्नंनिष्फलायनइतिसज्ञिरस्किमियोगअभियोक्तृश्चाव्यमनिष्टमथाहमुणवोवलोकेशहि
यादत्वाहिनुमिश्रेनत्वात्मनःसचिवानज्ञीभवेन्नस्यनचकृत्यनामभ्यतीतेनएवंयस्यकस्यचिद्दूषदवस्यस्नानोदकमात्रत्यकां
शानुपानेनप्रामाणिकयार्थमाहपितामहः॥मकोशेयस्यदवस्यपाययेन्नस्यतज्जलमिति॥समभावेनुदवानामादित्यस्यनुपा
ययेत॥दुशोयःपाययेद्वारानृत्यंचवज्ञस्त्रीपत्नीविनः॥भास्करस्यनुयत्नायंब्राह्मणंतेनपाययेदिति॥उशनोदवतायुधाविस्मा
पयित्वानदुदकंस्वल्पपराधेदवानोपाययेत्वायुधादकं॥पाय्यविकारस्त्वाशु
धोविषयस्यशुचिरत्यंतंयति॥पाय्यः॥पायेयितव्यःनियम्यादेऽच्॥आयुधस्यहणानाम्रादिनिर्मितादित्यमंडलस्थाप्युपल
क्षणं॥अनगवद्दूषयतिःयद्रुकमाभियुक्तःस्यान्नदवायुधमंडलं॥प्रक्षाल्यपाययेन्नस्माज्जलान्नुप्रमतिश्चयमिति॥अ
त्रविशेषमाहपितामहः॥दुशोयःपाययेद्धरुमादित्यस्यनुमंडलं॥अन्येषामपिदेवानांस्नापयेदायुधानित्रिति॥कृतको
शपानस्यकिंतत्कालमवशुध्येन्नत्याहकोशोयतः॥अथदेवविसंवादादस्मिन्साहनुदोषवत॥अभियुक्तंपरपत्रेननम
योदंडमवंचनेति॥देवविसंवादःदैविकव्याध्युद्भवः॥दैविकव्याध्यादयोपिमृणवदणयंति॥ज्ञशमिमारविस्फोटाःभूतग्रस्तिष
शिपीडनं॥नवर्षंकालगागच्छत्यतोन्मादःप्रजायते॥शिरोरुभुजभंगश्चदैविकव्याध्योनृणामिति॥शुद्धिकालावधिं
विष्णुरथाह॥यस्यपश्येद्विसमाहात्रिसमाह्नादथापिवा॥रोगोग्निर्ज्ञातिमरणंराजदंडमथापिवा॥नमशुध्येद्विजानीया
न्नरोशुध्येद्विजंयत॥दिव्यंचत्रशुध्येपुरुषमकुर्यात्धार्मिकोनृपइति॥पितामहोपि॥त्रिरात्रात्समराज्ञाद्विसमाहादथापिवा॥चकृतेयस्यदृश्यंतेपापकृत्यानुमानवैः॥तस्यकस्यचनसंपत्संजनस्यवादिनदृवत॥रोगोग्निर्ज्ञातिमरणंसवत
स्यविभावेननिःनद्दोषादिवकृतंकृतकोशपानस्यकस्यचिदे भवेन्नदवसपापकृतादितिः॥नकिंतुनश्चियसंवस्यजनस्यम
ध्येपापदिकस्यचिद्दूवत्॥दोषीत्यर्थः॥अनगवद्दूषयतिः॥समाह्नाह्नाद्विसमाह्नाच्यस्यानेनप्रजायते॥पुत्रदारध
नानांचसमृधःस्यान्नसंशयइतियाज्ञवल्क्योपि॥अवीकृत्यनुदेशादेशोयस्यनोराजदैविकं॥व्यसनंजायतेघोरंसमु
धःस्यान्नसंशयइतिगनचाचिरादीनोपसर्पणंअभियोगाल्यत्वमहत्याभ्यांवृथाज्ञात्याअवधरूर्ध्वंतुरोगा
द्यदृवधिनयराजयः॥नथाचनारदः॥उभयंयस्यद्विसमाहाद्दृष्टंनतुमहदृवत्॥नाभियोज्यस्तुविदुषाकृतकालव्यति
क्रमादितिः॥अवद्विसमाहादृष्ट्यवधिकालमात्रोपलक्षणं॥कृतकालस्मृतिक्रमहेतोरभियोगानंतरं॥तेनकश्चिद्राज्ञ
स्त्रावधिकालत्रायणेचनदेशराजादृष्ट्वेमाषंचकृतान्नजोपराजयःएवंविरावसमराज्ञात्यागमपिवकृतान्नजोनप

राजयद्वितिमुधं॥ ॥ मृतिकोद्धारविधिः॥ ॥अथनंडुलविधिः॥ नत्रपिनामह॥नंडुलानांप्रवक्ष्यामिविधिंभक्षणचोदितं।
चोर्यंतुनंडुलादेयानान्यत्रेतिविनिश्चयइति॥चोर्यंयत्हणमर्थंवितादृशदत्तानार्थेनदेयोधान्यनंडुलाइति धनुर्विवादकाल्या
यंनेनांककेचित्॥पूर्वंचयत्कनंत्यंतन्मयाहृत॥नंडुलान्कारयेच्छुक्लान्शालीनोन्यस्यकस्यचित्॥मंत्रान्त्यंभाजनंकृत्वा आ
दित्यस्याग्रतःशुचिः॥स्नानोदकेनसंमिश्रान्स्नानोत्तेत्रेवमंत्रेत॥आवाहनादिपूर्वंचनुक्लान्शालीनविधानत इति। शुचिर्प्राङ्मु
खःसूर्यस्थानेधर्मावाहनादिद्वामोनंमइत्यंत्रेणाधारणविधिंकृत्वा॥आदित्यस्नानोदकेनशुक्लान्शालिनंडुलान्प्रा
ङ्मुखोवाग्यतःकृत्वातंयत्रप्रातःकालएवंनंस्थापयेदित्यर्थः॥स्नानोदकंदेवनाथाइत्याह॥कात्यायनः॥ देवतास्नानपानी
यंदिग्धनंडुलभक्षणइति॥प्रातःकर्तव्यमपमगवाह॥प्रभातकारिणेदद्याआदित्याभिमुखायचेति॥कारिणेशोधयाय॥
दद्याःनंडुलांस्तुनयंगःभक्षणंचसोपवासेनसूर्यालयमध्यापकंनयमित्याह॥ व्यासःसूर्यंयह
नंडुलान्भक्षयेत्कृतिरिति॥शोध्यानुद्यमनुवादव्याजेनदर्शयतिपितामह॥प्राङ्मुखोधार्मिकंस्नानेशुचिरोपितपुत्रकं।
नंडुलान्भक्षयित्वातुपत्रनिष्ठांवयत्नतइति॥भक्षयित्वाभक्षणंकारयित्वेहतुमनाणंतंतस्यभक्षयंप्रयोगः॥पत्रवि
शेषमगवाह॥भुञ्जेस्यवतुनान्यस्यअभावेविष्णुलस्यवेति॥शुष्यशुष्यधारणेपायसएवाह॥शोणितेदृश्यतेयस्य
हृतुल्यालुचश्रीयते॥ शालेचकर्षतेयस्यतस्यतमशुभंविनिर्दिशेदिति॥ हृहस्पतिरपि॥शुष्यःस्याच्छुक्लिशीघ्रोरक्तमिश्रंतु
शोषभागिति॥कात्यायनोपि॥कोशुनिश्चीवनाद्युक्तोनियम्याकुचिरत्यथेति॥ ॥इतिनंडुलविधिः॥ ॥अथतप्तमा
षविधिः॥ ॥ नत्रपिनामहः॥तप्तमाषस्यवक्ष्यामिविधिमुधरणेशुभं॥कारयेदायसेपात्रेताम्रेवाषोडशांगुलं॥
चतुरंगुलरत्नानंतुमृन्मयेवापिमंडलं॥कर्षषोडशांशाग्रमितंनेमंडलंसूर्यमंडलाकारंचतुलांमितियावत्॥गतांचूरां
पात्रेघृतंतैलाभ्यांपूरयेदित्याहमगवः॥पूरयेद्घृततैलाभ्यांपलविंशतिभिस्तुतत्॥स्फरणेमाषकंतत्रिप्रक्षिप्तंतदा॥
क्षिपेत्ततः॥अंगुष्ठांगुलिमूलेनतप्तमाषकमुद्धरेदिति॥स्फरणेमाषकंकर्षषोडशांशाग्रमाणं॥स्फरणग्रहणंरूक्ष्यमा
षनिवृत्त्यर्थं॥तन्माषपरिमितंहिरण्यंतान्त्रेवापिदीक्षितोनिःक्षिपेत्॥अंगुष्ठांगुलिमूलेनअंगुष्ठतर्जनीमध्यमाभिरि
त्यर्थः॥इदंचनंमाषोद्धरणं॥प्राङ्विधानेनघृतंतैलंयोजयेत्पचेत्समारब्धेधर्मेवाहनादिशोध्यांतैरःपत्रांतरापणंतत्रसंस्था
धारणंकर्मचिधायत्वमत्रेवदाश्चेत्वारइत्यादिनाअग्निदिव्यप्रकरणेकृतमत्रेणाभिमंत्र्यकारयितव्यं॥शोध्यस्तुयथा
शास्त्रंत्वंयोकृतंत्वमत्रसर्वभूतानामित्यादिमंत्रेणाभिमन्त्र्यतप्तमाषमुद्धरत॥अतएवहृहस्पतिः॥समुद्धरेत्तत्र ६४

दृतांकृतमानतप्तमाषकमितिकल्पांतरमाहभगवा॥मोवर्णंराजतेनात्रेआथसेमृन्मयेपिवा॥गव्यंघृतमुपादायतदद्योतापयेच्छुचिः॥मोवर्णं
राजतीगर्भामाषमौवाकुशोभनी॥मालिकेवसकुंडोनाप्रक्षिप्तेनघृतमृद्धिकी॥ष्मर्हीदिनंरंगाद्धेत्यनवस्त्रेणीचरेः॥परीक्षेताद्वर्षणेनचक्र
कारंसघोषकमितिः॥ततःशुद्धिवाकोधर्मावाहनादिपत्रांतरापणंतंमाषारणंकर्मकृत्वाघृतमधिमंडुयेत्॥मंत्रकृतेनेतदर्शितः॥ततश्चानेन
मंत्रेणाभकृतदधिमंडयेत्॥परंपवित्रममृतेघृतंतंयतंकर्मस॥दहपापंकर्मपापंत्वंहिमज्ञानीशुचेमवेदितिः॥ततःशुद्धिवाकः शोध्येनत्वमद्य
सर्वेष्वृतानामित्यादिमंत्रेणाग्निमंत्रेणकारयित्वामृद्धिकोद्धरणंकार्यं॥ततश्चतंत्रेणतंत्रेत्तानाभाईवासमागतं॥आहयेन्शुद्धिकोतांतु
घृतमानयतंत्रेति॥प्रदेशिनींचनस्थाप्यपरीक्षेत्सुःपरीक्षाकाइति॥अवतंत्रेण्येवमृद्धिकोद्धरणंकार्यं॥ततश्चापरीक्षाभिधानात्पलहस्थोपि
ध्यवधारणोपायंवहहस्पतिराह॥कराग्रेणानुधुनुयाद्वहस्फोटोवानलांयते॥शब्दोभवतिधर्मेणपितामहवचोयथेति॥कालिकापुराणेपि॥न
धुनेयुःकराग्रेतुयस्यस्फोटानजायते॥विस्फोटाद्येभस्मधादोषैःसशुद्धोयस्यवीक्षितमितिः॥रक्तंरक्तवर्णं॥यस्यकराग्रेविस्फोटाद्येरुद्गतामित्यत्यल
यः॥पितामहोपि॥यस्यविस्फोटकानस्युःशुद्धोसावन्यथाऽशुचिरिति॥ ॥इतितप्तमाषविधिः॥ ॥अथायसविधिः॥ आयसंहादशपलंघ
टितंकालमुच्यते॥अष्टांगुलंत्रयंवेद्दीर्घंचतुरंगुलविस्तृतमिति॥एवंविधकालेप्रतिष्ठिते॥ग्रोक्षित्वप्राङ्मुखोवाकोधर्मावाहनादिशोध्यांत्रि
रःपत्रावारणेपणंतेमाषारणंकर्मकृत्वात्वमत्रेदृत्यादिनाप्रागुक्तमंत्रेणाभिमंत्र्यशोध्येनत्वमद्यसर्वभूतानामित्यादिनाप्रागुक्तमंत्रेणाभि
मंत्रेणकारयित्वालिहयेत्॥तत्पाचमगवः॥अग्निवर्णंतनश्चोरतिरुदयालिहयेत्सकृत्॥नदग्धश्चेत्शुद्धिमियादन्यथातुसहीयत इति॥
॥ ॥इतिकालविधिः॥ ॥अथधर्मलविधिः॥ ॥तत्रपितामहः॥अधुनासंप्रवक्ष्यामिधर्मंधर्मप्रपरीक्षणं॥हृतूणांधारुमाणांचधर्मो
गौनांनृणामिति॥साहसाभियोगेषुधारुमाणानामित्यर्थाभियोगेषुशपथश्चिनांगिनांनृणामितिधानकाभियोगेषुतुलारोहणादिर्व्यंभ
वृतीतिमृचिवे॥धर्मोधर्मप्रकाशमाहःभगवा॥राजनेकारयेधर्मंधर्मधर्मेसिसकाधर्मः॥लिखेद्भूर्जेपटेवापिधर्मोधर्मेसितासितौ॥
अन्युद्धृत्यपंचगव्येनगंधमाल्यैःसमर्चयेत्॥सितंपुष्पंसुधर्मस्याद्धर्मेसितपुष्पधृक्॥एवंविधायोपलिप्यपिंडयोस्तोनिधापयेत्॥
गोमयेनमृदावापिपिंडकावेयिसमंततः॥मृद्भांडकेउपहृतेरज्ज्वोवानुपलक्षितो॥उपलिप्तेशुचौदेशेदेवब्राह्मणसन्निधौ॥
आवाहयेन्ततोदेवालोकपालांश्चपूर्ववत्॥धर्मावाहनपूर्ववेनुप्रतिज्ञायत्रकैलिखेत्॥यदिपापंचिमुक्तोहंधर्मस्त्वायातुमेकरे॥इ
तिमंत्रेणशोध्यंब्रूयात्॥अहमितिमंत्रेलिखेत्॥हृहस्पतिरपि॥पत्रहस्तेलिखेन्नरोयोधर्मोधर्मोसिनासितौ॥जीवदानादिकेमंत्रेगो
अश्वाद्येश्वसामभिः॥आमंत्र्यपूजयेद्धेनुंवेःकुरुमंश्चसितासितैः॥अभ्युक्ष्यपंचगव्येनमृत्पिंडांतरिनोततः॥समोकृत्वानवेकुंभे
स्थाप्योवानुपलक्षितो॥ततःकुंभात्पिंडमेकंप्रगृह्णीतानुयाचिनः॥धर्मंगृहीत्वेश्वरःस्यात्सत्यंब्रूयात्सचपूज्यःसचरक्षकइति॥जीवदानादिके
मंत्रेःमाश्रगामपथोवयमित्यादिसूक्तपठितैःकरुमंत्रैःअन्येवाआगमोक्तैःप्राणप्रतिष्ठामंत्रैरित्यर्थः॥तेचशरादितिलकेउक्ताः॥
पाशंकुशपटःशक्तिर्वीणांचिंदुविभूषितः॥पाद्याःसप्तमकारोतःव्योमसप्तेंदुसंस्थितः॥नदनेहंसमंत्रेत्यस्यानतोमुख्यपदंभवेत्॥

प्राणाइतिवदेत्यश्वादिहप्राणास्ततःपरं॥अमुरण्यजीवइहतुस्थितोमुख्यपदंभवेत्॥सर्वेडियाण्यमुख्यानेबाह्यनश्वरवंततः॥श्रो
त्रघ्राणपदंप्राणाइहागत्यमुखवेविरे॥तिष्ठेत्वग्रिवधूरेतेप्राणमेवोपमीरितः॥प्रत्यमुख्यपदात्मूर्वेषणाद्याभिनश्वरोजनयेत्॥प्रयोगेषुम
मास्यातःप्राणमंत्रोमनीषिभिःरिति॥ ॥इतिधर्मजविधिः॥ ॥अथशपथविधिः॥तत्रमनुः॥महर्षिभिश्चदेवैश्चकार्योर्थेशपथस्तु
ताःवसिष्ठश्चापिशपथंशपथेनवनेनृपइति॥नारदोपि॥शपथाआपदेवानामृषीणांचमहात्मनां॥वसिष्ठः शपथंलेभेयातुधानेनुशा
ब्दितः॥महर्षयस्त्वथेदृश्वपुष्करार्थेनिबोधिताः॥शेषुःशपथमत्यर्थाःपरस्परविशुद्धयइति॥शपथेविशेषमाहमनुः॥सत्येनशाप
येद्विप्रंक्षत्रियंवाहनायुधैः॥गोबीजकांचनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैरिति॥आख्यानमेतत्पूर्वमेव॥ब्रह्मयातेराणि॥सत्यवाहनशस्त्रा
णिगोबीजकनकानिच॥देवब्राह्मणपादाश्चपुत्रदारशिरांसिच॥एतेचशपथाःप्रोक्ताःमुनिभिःस्वल्पकारणेइति॥पुत्रदारादीनांशि
रःस्पर्शःकार्यः॥तथाचमनुः॥पुत्रदारस्यचाप्येवंशिरांसिस्पृश्यशपथेतृथागिति॥स्पर्शनेचदक्षिणकरेणकुर्यात्॥तथाचकात्यायनः॥
यत्रोपदिश्यतेकर्मकर्तुरंगेनतूच्यते॥दक्षिणासत्वविज्ञेयःकर्मणोधारणःकरइति॥शपथेकृतेकियताकालेनशुद्धिरवधारणीयेत्या
कांक्षायांस्मृतिप्रकारमाह॥मासंवाआचतुर्दशकादङ्गीयस्यनोगजनदेविकं॥व्यसनेजायतेघोरेमृत्योःसंशयितेशपथेस्मृतिरिति॥व्यसनसा
पेक्षोरोगःआतिपीडाकरः॥अल्पस्यशरीरधर्मत्वात्॥तच्चप्रागुक्तरोगादि॥अत्राङ्गीकृतेदिवसस्यसोयंचतुर्दशभागस्तस्मादवोग्यसनेन
ज्ञायतेमशपथेस्मृतिरित्यर्थः॥कर्तव्यस्यशपथस्यस्वल्पविषयत्वेनबहुवधेरनुचितत्वात्॥यमिधोनदहत्यग्निरापोनोमलमेवयं
निच॥नचार्तिमृछतिक्षिप्रंसत्येयंशपथेस्मृतिरिति॥मनुनाशीघ्रमेवस्मृतेरभिधानाच्च॥मिथ्याशपथकरणेदोषमाहयमः॥कृ
त्वामृषानुशपथंकीटस्यवधंसंयुतं॥अनृतेनचयत्पापंतेनवधेनचतथानरः॥तस्मान्नशपथंकुर्यान्नरोमिथ्यावधेषितामिति॥की
टस्यनिर्यत्नवधेऽल्पदोषस्तस्यापलक्षणं॥तेनात्यंतानुपयुक्तकीटादीनामपिवधमंयुक्तः शपथोऽनर्थहेतुःनदृष्टपापेनमृषा
शपथकर्तायुज्यतइत्यर्थः॥यत्तुस्मृतितत्वेप्राणिमात्रोपलक्षणमित्युक्तंतदयुक्तं॥आत्मनाद्वीनांप्राणित्वेनसंग्रहात्तामिथ्याशपथ
करणेनदृष्टदोषप्रसंगात्॥मनुरपि॥नस्त्रीषुराजकेपथंकुर्यात्स्वल्पेष्वर्थेनरोबुधः॥स्त्रीषुहिशपथंकुर्वन्हिनत्यस्तेहनश्यती
ति॥अत्रशपथानामपिदिव्यत्वाद्वपवासादिसाध्यारणादिव्यविधिरवातिदेष्टव्यः॥यत्तुस्मृतितत्व्यवहारचिंतामणिकाराश्चशपथा
नांदिव्यसंज्ञानोपन्यासात्तेषांदिव्यमध्येपरिगणनाभावाच्चनादिव्येतिकर्तव्यतयाअतिदेशइत्युक्तं॥तदयुक्तं॥पूर्वंनारदादिवचनैः
शपथानामपिदिव्यत्वस्योक्तत्वात्॥धटादिपरिगणनंवाक्यशेषापलक्षणत्वेनव्याख्यानाच्च॥किंचनदुक्तंदिव्यलक्षणात्यापिसत्वा
च्चत्वयापिनेयंदिव्यत्वमंगीकर्तव्यं॥अन्यथातल्लक्षणमव्याप्तंस्यात्तस्माच्छपथानामपिदिव्यत्वादस्त्रेवदिव्यधर्मोतिदेशइत्यलं॥ ॥
॥इतिशपथविधिःसमाप्तः॥ ॥इतिश्रीमत्सकलसामंतचक्रचूडामणिमंजरीधिमंजरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाहाजाधि
राजप्रतापरुद्रनृपतेःश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधीवलयवक्रधराहृदयपुंडरीकविकासदिन

करश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपंडितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्गरिष्ठप्रमहाग
ज्ञपारंदविद्वल्लनजीवानुश्रीमन्मित्रमिश्रकृतेवीरमित्रोदयाभिधनिबंधेव्यवहारप्रकाशेप्रमाणनिरूपणाख्यद्वितीयप्रकरणंसः
माप्तं॥ ॥शुभंभवतु॥ ॥ ॥७॥ ॥

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017